حکومەتا هەرێما کوردستانێ - عیراق

وەزارەتا پەروەردێ

ڕێڤەبەریا گشتی یا پرۆگرام و چاپەمەنییا

ئابووری

بۆ
پۆلا دوازدێ ئامادەیی ویژەیی و بازرگانی

دانانا

د.محمد سلمان محمد   د. مصطفى احمد حبيب

علي عمر عبدالرحمن

هاتییە کرمانجیکرن ژ لایێ

قیس صباح حمید   کروان مصطفى مصطفى   لشکر حاجي محمد طاهر

پێداچوونا زمانی

محمد عبدالله احمد

پێداچوونا زانستی

لشکر حاجي محمد طاهر

چاپا سێیێ   ٢٧١٦ کوردی   ٢٠١٦ زایینی   ١٤٣٧ مشەختی

سەرپەرشتێ زانستی یێ چاپێ : قیس صباح حمید

سەرپەرشتێ هونەری یێ چاپێ:عثمان پیرداود کواز - سعد محمد شریف صالح

تایپکرن: ازاد شفیق بدل

دیـزاین: عدنان أحمد خالد

بـەرگ : زاگرۆس محمود عرب

بناڤێ خودایێ مەزن و دلوڤان

پێشگۆتن :

ئەڤ پەرتۆکە ل دویڤ پەرتوکێن ئابووری یێن پۆلا دەهێ ویازدێ دهێت ژبۆ تمامکرنا ئەوان بابەتێن زانستی یێن تێدا هاتین ، داکو بگونجیت دگەل وان پێزانینێن بووینە کەلەك (خرڤەبووی) لدەڤ فێرخوازی دەربارەی بابەتێن ئابووری ،و ئاسۆیەکێ گەش و رۆناك لبەرسنگێ فێرخوازی ڤەکەت ،داکو بتمامی تێگەهێن زانستی یێن نوویێن ئابووری تێبگەهیت. ئەڤ کارەژی ب راسپاردنا وەزارەتا پەروەردەیا هەرێما کوردستانێ ـ عیراق، رێڤەبەرییا پرۆگرامان هاتیە کرن .

ئەڤ پەرتووکە ژلایێ لیژنەیەکا بسپۆر ژ مامۆستا و شەهرە زاییێن زانینگەهێن هەرێما کوردستانێ ـ وەزارەتا پەروەردێ هاتییە دانان و هەول وماندیبوونەکا مەزن پێڤە برییە ژبۆ هندێ ببیتە بابەتەکێ پوخت و ب مفا بۆ فێرخوازێن خۆشتڤی ڤ و ئاراستێ وان یێ هزری بەرفرە هتر لێ بکەت و پتر تێکەهێن ئابووری تێبگەهیت ، بابەتێن ڤێ پەرتووکی جۆرە پێکڤە گرێدانەك هەیە و تمامکەرا قۆناغێن دیێین خواندنێ یە و ئەڤە ژی داکو بۆ فێرخوازی یا بمفابیت ، چونکی دبیتە ئەگەرێ بەرهەڤییەکێ بۆ تێکەهشتنا بنەماییێن زانستی و بەرفرە هبوونەکا هزری یەژی بۆ قۆناغێن زانینگەهێ داکو مفای ژێ وەربگریت.

ئەڤ هەولەژی کارەکێ زانستییە کو ژلایێ بسپۆرو رەوشەنبیرێن کوردڤە هاتیەکرن بۆ بهێز ئێخستن و دەولە مەندکرنا پەرتووکخانێن هەرێمێ ب بابەتێن زانستی کو بگونجن دگەل پێشکەفتنێن جیهانێ. هیڤیدارین ئەم شیابین د سەرکەفتی بین دگەهاندنا ئەڤێ پەیاما مەزن و بدەستڤەئینانا ئارمانجێن خۆبۆ دانانا ئەڤێ پەرتووکێ .

گەلەك سوپاسیا ئەوان کەسان ژی دکەین کو ب پێشنیار و رەخنا ئاڤاکەر پشکداریێ دکەن دکێمکرنا شاشیان و پوختەکرنا ئەڤێ پەرتوکێ دا . خودێ پشتە ڤانە .

دانەر

پشكا ئێكێ

داهاتێ نەتەوەیی و بارگوهۆرینێن ئابووری

NATIONAL INCOME & ECONMIC FLUCTUAION

پێشگۆتن :-

خواندنا (ڤەكۆلینا) داهاتێ نەتەوەیی گرنگترین وان نیشانان دهێتە دانا ن كو وێنە یەكێ هژمارەیی ددەتە چالاكییێن ئابووری د هەر جڤاكە كیدا بیت ، چونكی پەیكەر بەندێ هەمی تەوژمێن مامەلێن ئابووری دئێخیتە بەرچاڤ ئەوێن كو دناڤبەرا یەكێن ئابووریدا دهێنە ئەنجامدان ژلایێ بریارێن بەرهەمئینانێ و وەبەرهێنانێ و بكاربرنێ و بكارئینانێ و پاشەكەوتی ڤە دجڤاكیدا ، هەروەسا داهاتێ نەتەوەیی یێ هەر وەلاتەكی ئاستێ ئابووری یێ وی وەلاتی نیشادەت و راددێ پێشكەفتن و گەشەكرنا وی دەردئێخیت ب هەڤبەركرن دگەل وەلاتێن دی .

رامانا داهاتێ نەتەوەیی :-

دشێین داهاتێ نەتەویی ب رێكا سێ تێگەهان (مفهوم) پێناسەبكەین :-

١-داهاتێ نەتەوەیی لگۆر پاداشتێن خودانێن بنەماییێن بەرهەمئینانێ :-

(پێكهاتییە ژ سەرجەمێ وان بهاییێن نەخیتنە بیانە (پاداشتانە) یێن كو خودانێن بنەماییێن بەرهەمئینانێ بەرامبەر پشكدارییا خۆ دبەرهەمئینانا شمەك و خزمەتگوزارییاندا دماوەیەكێ دیاركریدا كو بەهراپتر سالەكە ، بدەستڤە دئینن) ، ئەڤ پاداشتەژی ڤان شێوێن خوارێ وەردگرن :-

أ. كرێ (Wages) مووچە (Salaries) داهاتێ كاری نیشانددەت .

ب. مولكانە (Rent) داهاتێ خانووبەران و ئەردی نیشانددەت .

ج . مفا (Interest) داهاتێ خودانێن سەرمایەی نیشانددەت .

د. قازانج (Profit) داهاتێ رێکخەران نیشانددەت :

ئانکو (کرێ + مولکانە + مفا + قازانج = داهاتێ نەتەوەیی)

٢- داهاتێ نەتەوەیی لگۆر بهایێ شمەك (متا) و خزمەتگۆزاریێن تمام :-

(پێکهاتییە ژ سەر جەمێ وان بهایێن نەختینە بێین هەمی شمەك و خزمەتکۆزاریێن تمام کو دسەرجەم کەرتێن بەرهەمئینا ئابووریێ نەتەوەییدا هاتینە بەرهەمئینان دماوێ سالەکا دیارکریدا). و بەرهەمێ نەتەوەیی ژی پێك دهێت ژ : (کومەکا جوراو جۆرە ژ شمەك و خزمەتگۆ زاریان وەکو ترومبێل و ئامیر و مەکینە و پەرۆك و داروبار وکانزا وگۆشت و کەسکاتی و خزمەتگۆزاریێن جودا....هتد) کو بزحمەتە دشیاندابیت وان برێن مەزن و نەوەکیئێك بهێنە کومکرن بمەرەما پیڤانا قەبارێ بەرهەمێ نەتەوەیی، لەورا هەر پارە هاتە بکارئینان وەك یەکەیەکا پیڤانێ داکو بهایێ وان شمەك و خزمەتگۆزا رییان دیاربکەن کو بەرهەمێ نەتەوەیی پێك دئینن .

٣- داهاتێ نەتەوەیی ژلایێ مەزاختنێ ڤە (خەرجکرن)(Expenditure):-

(سەرجەمێ وان برێن پارەیە کو کەس و یەکێن ئابووریێن جۆرا و جۆر (میری و کەرتێ تایبەت) دمەزێخین بۆ کرینا شمەك (متا) و خزمەتگۆزارییان دماوێ سالەکێدا) .

داهاتیێ تاکە کەسی : (Personal in come)

(ئەو پاداشتێن نەختنەیی (کاش) یان زیندەمالی نە (یان هەردوو پێکڤە) کو بدەست تاکەکەسی دکەڤیت بەرامبەر پشکداربکرنا وی یا هزری و زەندو بازی دچالاکیێن بەرهەمئینانێدا)،و دشیاندایە جوداهیێ دناڤبەرا دوو جۆرێن داهاتیدا بکەین کو بدەست خودانێن بنەماییێن بەرهەرمئینانێ دکەڤیت و ئەوژی (داهاتێ نەداشکاندی (نەکێمکری) و داهاتێ رەخساو (هەلکەفتی))

داهاتیێ نەداشکاندی :-

ئەو پاداشتن یێن کو بدەست خودانێن بنەماییێن بەرهەمئینانێ دکەڤیت بەری کو چ جۆرەك ژ جۆرێن داشکاندنێ بسەردا هاتبیت .

داهاتیێ رەخساو : (داهاتیێ بەرهەڤ بۆ سەرەدەریکرنێ):

ئەو داهاتە کو یێ بەرهەڤە بۆ سەرەدەریکرنێ و هەمان داهاتێ نەداشکاندی یە بەلێ باجا راستە و خۆ باژێ دەرئێخستی وکەس دبیاڤێن جودا جودا یێن خۆدا دمەزێخن و سەرەدەریێ دگەلدا دکەن .

ئەو هۆکارێن کارل ئاستیێ داهاتیێ نەتەوەیی (بەرهەمێ نەتەوەیی) دکەن :-

ئاستێ داهاتێ نەتەوەیی و رادێ گەشەبوونا وی پشت بڤان هۆکاران ڤە گرێدەت :-

١-برو جۆرێ دەرامەتێن ئابووری :-

برو جــۆرێ دەرامـــەتێن ئابووری (سرۆشتی و مرۆڤی) بگرنگترین هۆکار دهێنە دانان د دیارکرنا ئاستێ داهاتێ نەتەوەیی و شیانێن گەشەبووناویدا، چـــــونکی ئـــەگەر زەڤـــێین چانـــدنێ دباش بن و گـــەلەك ئاڤ هەبیت دوەلاتەکێ

دیارکریدا، رامانا ڤێ ئەوە کوشیانا گەشەپێدانا ئابووری بساناهیتر دبیت لچاڤ دەولەتەکێ کو زەڤیێین وێ بکێرنەهێن بۆ چاندنێ .

٢-شەهرەزاییا هونەری :

شەهرزاییا هونەری و راددێ مفاوەرگرتن ژپێیشکەفتنا تەکنولوجیا بوویە دیارترین هۆکار ددیارکرنا داهاتی نەتەوەیی و لەزاتیا گەشبوونا ویدا ، چونکی ئەو ڤەکۆلنیێن ددەولەتێن پێشکەفتیدا هاتینە ئەنجامدان ئەو دووپاتکریە کو وەبەرهێنان دسەرمایێ مروڤیدا هۆکارەکە بۆ زێدەکرنا بەرهەمئینانێ و گەسەپێدانا ئابووری .

لسەر وراکێمییا شەهرەزاییا هونەری (ب راددێ جودا جودا) ژوان هۆکارێن سەرەکییە کو رووی دەولەتێن پاشکەفتی دبیت لدەمێ هەولدانا وان بۆ زێدەکرنا بەرهەمرادیێ و بلندکرنا ئاستێ ژین و ژیارا گەلێن وان .

٣- سەقامگیربوون و تەنابوون (جێگیربوونا) رامیاری :

ئەزموونا پرانیا دەولەتێن تازە پێکەهشتی ئەو سەلماندییە کوسەقا مگیرنەبوونا (جێگیرنەبوونا) بارێ رامیاری ئێکەژ وان هۆکارێن گرنك یێن کو دبنە ئاستەنك لبەرسنگێ گەشەپێدانا ئابووریا وان ، چونکی سەقا مگیر نەبوونا رامیاری دێ بیتە ئەگەرێ تێکدانا چالاکیێن ئابووری و بێ هێزییا (کێمبوونا) پالدەران بۆ وەبەرهێنانێ بتاییە تیژی ل کەرتێ تایبەت کو دبیتە ئەگەرێ هاتنەخارا ئاستێ بەرهەمیئنانێ .

٤- رامیاییا ئابووری :-

رۆلێ مـــیری گـــرنگیەکا مـــەزن هەیە د زێدەکرنا دهاتێ نەتەوەیی دا برێیا رامیاریێن ئابووری (دارایی - نەختینەیی - بازرگانی) کو دهاندان و ئاراستەکرنا

وەبەرهێنانێدا بۆ کەرتێن ئابووری رۆلێ خۆهەیە و دگەل بدەستڤەئینا ئومێدێن جڤاکی و خۆش ژیاریيا واندا بگونجيت .

٥- ئاستێ بکارئێخستنا (ئێخستنەکاری) بنەماییێن بەرهەمئینانێ :

بەرهەمێ نەتەوەیی یێ جڤاکی ناگەهیتە دووماهییا ئاستێ قەبارێ خۆ ئەگەر ئاستێ بکارئێخستنا بنەماییێن بەرهە مئینانێ کێمتربیت ژئاستێ بکارئێخستنا تمام وبدەستڤەنە هاتنا ڤێژی رامانا زەعێبوون و فەوتاندنا دەرامەتێن ئابوورییێن رەخساون ، کو ل داویێ دبیتە ئەگەرێ نەمانا دەرفەتا پێشکەفتن و گەشەبوونا ئابووری .

بەرهەمێ نەتەوەیی : (National Product)

ل دەستپێکێ پێدڤییە تێگەهێ (بەرهەمئینانێ production) روون بکەین کو دروستکرنا مفایە یان زێدە کرنا مفایە و ژوان چالاکییان دەردکەڤیت ئەوێن کو مروڤ ئەنجام ددەت ب ئارمانجا پرکرنا پێدڤییێن خۆ کو بەرەف زێدە بوونێ نە . ژڤێ (هەر کارەکێ ببیتە ئەگەرێ دروستکرنا ومفایەکی و پێدڤییێن مرۆڤان پربکەت ، بکارەکێ بەرهەمئین دهێتە دانان هەر چەندە ئەگەر شێوەیەکێ مادیژی نەبیت ، بۆ نموونە نوژدار و ئەندازیارو مامۆستا و پارێزەر.....هتد) ب بەرهەمهێن دهێتە دانان ، چونکە مفایەکی ددەن و پێدڤییەکا مرۆڤی پڕدکەن .

بەرهەمئینانا شمەك و خزمەتگۆزارییان ئارمانجەکا سەرەکی نیشانددەت کو مرۆڤ هەولددەت بەرەف پێش ببەت ، چونکی پێشڤە چوونا ئەڤێ چالاکییێ (بەرهەمئینـــان)ێ یان پاشکـــەفتـــناوێ راددێ پێشـــکتەفتنا ئابـــوورێ نـــەتەوی

دەستنیشان دکەت هەروەسا بلندبوونا ئاستێ بەرهەمێ نەتەوەیی و نزمبووناوی یاگرێدایە ب راددێ گەشەکرن و پێشکەفتنا کەرتێن بەرهەمئینانێ ڤە .

بەلێ (بەرهەمێ نەتەوەیی) زاراڤەکە (ب قەبارێ تەوژمێ (هاتنا بهێز)(تدفق) وان شمەك وخزمەتگوزاریێن تمام دهێتە گوتن کو دماوەکێ دیارکریدا کو بەهراپتر سالەکە، هاتینە بەرهەمئینان و دبێژنێ (تەوژمێ شمەکی)

تێبینیا هندێژی دهێتەکرن کو بەرهەمێ نەتەوەیی بتنێ شمەك و خزمەتگوزاریێن تمام ڤەدگریت (تمام هاتینە دروستکرن) کو هاتینە ئاراستەکرن بۆ پرکرنا پێدڤیان ئانکو شمەکێن ناڤنجی و شمەکێن نیمچە (نیڤ) دروستکری ڤەناگریت ئەڤەژی بۆهندێیە داکو دووربکەڤین ژوێ شاشییا کو دبێژنێ دوجاراحسابکرن ، چونکی هەر شمەکەك ددەمێ چالاکیێن بەرهەمئینانێدا دچەند قۆناغەکێن جۆراوجۆردا دەربازدبیت ددەستپێکێدا ب شێوێ کەرەستێ خاڤە و دهێتە گوهۆرین بۆ شمەکێ ناڤنجی هەتا دبیتە شمەکەکێ تمام هاتیە دروستکرن ، بۆ نموونە نان شمەکەکێ تمام دروستکریە ویێ بەرهەڤە بۆ بکاربرنێ ، بەرهەمئینانا نانی دچەند قۆناغەکاندا دبووریت ، لدەستپێکێ گەنمە وەك کەرەستەکێ خاڤ و ئار وەك کەرەستەکێ ناڤنجی دبەرهەمئینانا نانیدا و بۆ هندێ کو بهایێ وی شمەکی ژجارەکێ پتر نەهێتە حسابکرن ، لڤێرە بەرهەمێ نەتەوەیی بتنێ شمەکێن تمام ڤەدگریت کو دنموونا مەدا ئەو نانە و پاشی ئەوێن هاتینە بکارئینان د بەرهەمئینانا وی شمەکیدا دچنە چوارچوڤێ بهایێ شمەکێ تمام دا .

تێبینی :- خزمەتگوزاریێن خواندن و بەرهەڤانیێ و ساخلەمیێ ب خزمەتگوزاریێن نیمچە (نیڤ)دروستكری دهێنە دانان ، چونكی ژ پێدڤیێین چالاكیا بەرهەمئینانێ نە.

تەوژمێ (هاتنا ب هێز) (تدفق)خۆلا داهاتی و مەزاختنێ :-

د شـــرۆڤـــەكرنا رامانا بەرهەمێ نەتەوەیی دا ئەو بۆ مەدەركەفت كو بەرهەمێ نەتەویی پێكهاتییە ژ تەوژمەكی ژشمەك و خزمەتگۆزاریێن تمام بەرهەمهاتی دسەرجەم كەرتێن ئابووریدا د ماوەكێ دیاركریدا كو سالەكە و دبێژنێ (تەوژمێ شمەكی) كو دبەرامبەردا تەوژمەكێ دی هەیە كود اهاتێن دابەشكری (پاداشتان) نیشاددەت ئەوێن خودانێن بنەمایێن بەرهەمئینانێ وەردگرن بەرامبەر چالاكیێن خۆیێن بەرهەمئینانێ و دبێژنێ (تەوژمێ نەختینەیی) ، لدەڤمە یاگرنگە دڤی برگەیدا كو شەهرەزایی لڤینا خولی یا داهاتان ببین بۆ هندێ كوداهات پێدانەكە ژ كەرتێ كاری (بەرهەمئینانێ) بۆ كەرتێ كەسان (بكاربرنێ)، و مەزاختن ژبۆكرینا شمەك وخزمەتگۆزاریێن بەرهەمئینانێ ژ كەرتێ كەسانە بۆ كەرتێ كاری ، تە وژمێ نەختینەیی بشێوەكێ بازنەیی و بەردەوام دزڤریت دناڤبەرا كەرتێ كاری كوداهاتی دروست دكەت بۆ هندێ كو پاداشتێن بنەمایێن بەرهەمئینانێ نە و كەرتێ كەسان كوب مەزاختنێ رادبیت بۆ كرینا شمەك و خزمەتگۆزاریان كو كەرتێ كاری بەرهەمئینانە و دزڤریتە ڤە .

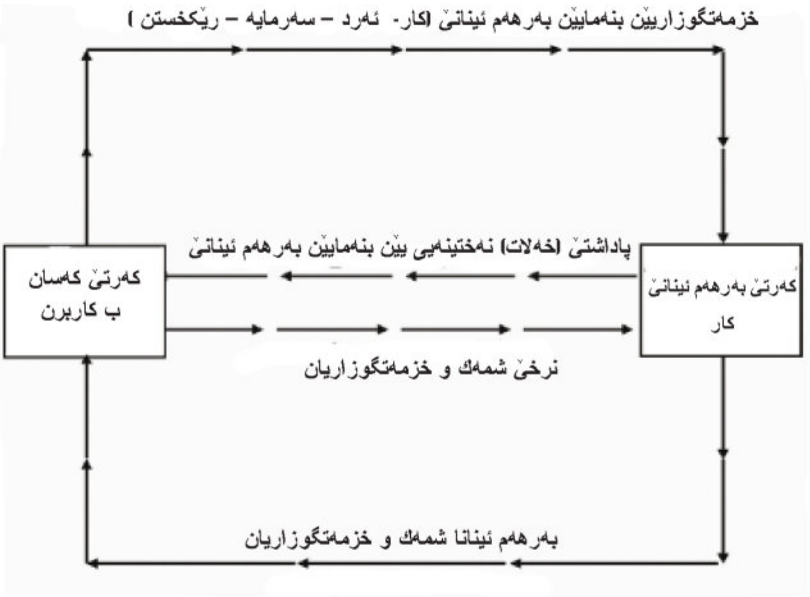

وێنێ هژمارە (١) تەوژمێ خولی یێ داهات و مەزاختنێ

دڤی وێنەیدا ئەو بۆمە ڕوون دبیتەڤە كوكەرتێ كەسان دچالاكیا بەرهەمئینانێدا ب دو ڕۆلان رادبن :

أ. پشكداریێ دكەت دچالاكیا بەرهەمئینانێدا ، چونكی ئەو ب خۆ خودانێ بنەماییێن بەرهەم ئینانێ یە :

ب. هەر ئەو خۆ ب كاربەرن وشمەك و خزمەتگوزاریێن بەرهەمئیناێ دكرن. هەروەسا كەرتێ بەرهەمئینانێ ژی (كەرتێ كاری)ی دچالاكیا بەرهەم ئینانێدا ب دو ڕۆلان رادبن :

أ. بەرهەمئینانا شمەك و خزمەتگوزاریان وفرۆشتنا وان بۆكەرتێ ب كاربرنێ .

ب. ب كارئێخستنا (ئێخستنە كاری) بنەماییێن بەرهەم ئینانێ .

داهاتێ نەختینەیی وداهاتێ ڕاستەقینە

پێدڤی یە جوداهیێ دناڤبەرا هەردو زارڤان دا بکەین کو ب بەردووامی دناڤ شرۆڤەکرنێن ئابووریدا ناڤێ وان دئینن کو ئەوژی (داهاتێ نەختینەیی و داهاتێ ڕاستەقینەیە) .

مەرەم ژ **داهاتێ نەختینەیی** (Monetary income)

سەرجەم ئەو پاداشتێن نەختینەیی نە کوب دەست خودان بنەمایێن بەرهەم ئینانێ دکەڤن ژبەر پشکداریا وان دبەرهەم ئینانا شمەك و خزمەتگوزاریاندا ٠

بەلێ **داهاتێ ڕاستەقینە** (Real income) : مەرەم ژێ سەرجەمێ وان شمەك و خزمەتگوزاریانە کوب دەست خودان بنەمایێن بەرهەمئینانێ دکەڤن (پەیدادکەن) ب داهاتێ خۆیێ نەختینەیی .

ل پێشیێ مە ئاماژە ب هندێ کر کو بەرهەمێ نەتەوەیی ژ کومەکا شمەك و خزمەتگوزاریێن مەزن و جۆراوجۆر پێك دهێت کو کومکرن و بژاردنا وان یا قورس و گرانە ژبەر زوریا پیڤەرو کێشیانێن وان کوب کاردئینن بۆ پیڤانا وان وەك (تەن و مەتر و دەمژمێرێن کاری .....هتد).

نەیاراستە ژی بێژن کوداهاتێ نەتەوەیی ژڤان کۆمێن زورێن شمەکان پێك دێت کود جۆراو جۆروجودانە لەورا هەر پارە هاتە ب کارئینان وەك یەکەیەکا پیڤانێ بۆ دیارکرنا بهایێ داهاتێ نەتەوەیی ژ ڕوویێ بەرهەم ئینانێ ڤە . داهاتێ نەتەوەیی ژی دەربرینێ ژبهایێ نەختینەیی یێ هەمی شمەك و خزمەتگوزاریێن تمام یێن بەرهەم ئینانێ دسالەکا دیار کریدا دکەت. بۆ نموونە کو دبێژن داهاتێ نەتەوەیی دعیراقێدا بۆسالاَ (٢٠٠٥) ز دگەهیتە (٢٥٠تریلیۆن دینار) ئەڤەراماناوێ ئەوە کو برێ شمەك و

خزمەتگوزاریێن بەرهەم هاتی ل سالاً (٢٠٠٥ز) ب نرخێ بەربەلاڤ وبازاراندا حساب کریە دوێ سالێدا . وژبەر هندێ کو بهایێ وی پارەی کریە یەکەیەکا پیڤانێ یا نەگوهۆر نینە بەلکو تووشی گوهۆرینێ دبیت(بلندبوون و نزمبوونێ) دگەل گوهۆرینا ئاستێ نرخێ شمەك و خزمەتگوزاریان وبهایێ پارەی (هێزا تشت کرینێ) بلند دبیت دگەل نزمبوونا ئاستێ نرخان ودهێتە خارێ دگەل بلندبوونا وان دا . ئانکو هەڤبەندییەکا بەروڤاژی یاهەی دناڤبەرا بهایێ پارەی و ئاستێ گشتی یێ نرخێ شمەك و خرمەتگوزاریان ، لەورا پارە ب پیڤەرەکێ هوویر ناهێتەدانان ژبۆ گەهشتن بۆ بهایێ راستەقینەیێ داهاتێ نەتەوەیی ، ئەڤەژی ژبەر گوهۆرینا هێزاتشت کرینا پارەیە ژ ماوەکی بۆ ماوەکێ دیتر .

ب مەرەما خۆلادان ژ گوهۆرینێن بهایێ پارەی هژمارا پیڤانکاریا نرخان [1] ب کاردئین بۆ گەهشتن بۆ بهایێ راستەقینەیێ داهاتێ نەتەوەیی (داهاتێ راستەقینەیێ نەتەوەیی) ودوویرئێخستنا کاریگەریا گوهۆرینێن نرخان ل سەر داهاتێ نەتەوەیی ئەڤ پێنگاڤێن خارێ دێ ب کارئینین :-

١. دیارکرنا سالەکێ ژسالان وەك سالاً بنەرەت کو تێدا نرخێ شمەکان هەتارادەکی یێ جێگیرە و نەگوهۆرە و پاشی نرخێن وان دێ کەنە پیڤەر ئانکو نرخێن سالێن دی ل دویڤ وێ سالێ بهێنە پیڤان .
٢. ب کارئینانا ئەڤێ هەفکێشا لخارێ بۆ ڤەدیتنا داهاتێ راستەقینەیێ نەتەوەیی :

١-هژمارا پیڤانکاریا نرخان : بۆحساب کرنا هژمارا پیڤانکاریا نرخان سالەکا دیارکری دێ هێتەوەرگرتن و دگەل برەێن وێ سالێ (سالا بنەرەت) دێ لێك دەێن هەروەسا هەرب نرخێن وێ سالاً دیارکری ژی برێ وان شمەك و خزمەتگوزاریان ژی کودسالێن دیتر (سالێن هەڤبەرکری)بەرهەم هاتین دێ هێنە حسابکرن .

$$\text{داهاتێ راستەڤینەیێ نەتەوەیی} = \frac{\text{داهاتێ نەختینەیێ نەتەوەیی}}{\text{هژمارا پیڤانکاریا نرخان}} \times ١٠٠$$

پێکئینەرێن (کەرتێن) داهاتێ نەتەوەیی :

ل دویڤ وێ پۆلـــینکرنا ژ دەزگـــەهێ ئامارێ یاب سەر نەتەوێن ئێکگرتی ڤەهاتیەکرن ژسێ کەرتێن سەرەکی پێك دهێن و هەرئێك ژوان ژ چەند چالاکیێین ئابووری پێك دهێن وداهاتێ نەتەوەیی ژی ژ سەرجەمێ بەرهەمێ ڤان کەرتان پێك دهێت کو ئەڤەنە:

١-کەرتێن شمەکان : پێك دهێت ژ :

أ. چاندن و دارستان و نێچیر.(ألمقالع)

ب. کانزا کاری وکانی بەر (گلکەن) : کو دەرئینانا نەفتێ و کانزایێن دی ڤەدگریت .

ج. پیشەسازیێن گوهۆرین : وەك پیشەسازیێن ب کاربرن و پیشەسازیا شمەکێ نیمچە دروستکری .

د. کارەبا و غاز و ئاڤ .

ه. دامەزراندن و ئاڤاهی دروستکرن .

٢- کەرتێن دابەشکرنێ : وپێك دهێت ژ :

أ. ڤەگوهاستن و هاتن و چوون و کوگەهکرن .

ب. بانك و بیمەکرن (التأمین)و خانووبەر .

ج. بازرگانیا نافخۆو دەرڤە .

٣-کەرتێ خزمەتگوزاری: ژ ســـەرجەمێ خزمەتـــگوزاریێن گـــشتی و جڤـــاکـــی و خزمەتگوزاریێن کەرتێ تایبەت پێك دهێت .

ڕێکێن حساب کرنا داهاتێ نەتەوەیی :

دڤی برگەیدا دێ دانوستاندنێ ل سەر رێك و شێوازێن ب کارئینانێ کەین کوبۆ پیڤانێ و خەملاندنا داهاتێ نەتەوەیی دهێنە ب کارئینان ب پشت گرێدان ب وان داتایێن ئامارگیری کوتایبەتن ب داهاتێ نەتەوەیی و چەوانیا سەرەدەری کرنا وێ و دڤێ حساب کرنێ دا ئاستێ چالاکیا ئابووری بۆ هەمی کەرتان رون دبیتە ڤە ورادێ گەشەکرن و پێشڤە چوونا وان نیشان ددەت و هەروەسا ئەڤ حساب کرنە قەبارێ بەرهەم ئینانێ و قەبارێ مەزاختنا ب کارئینانێ و وەبەرهینانێ و قەبارێ مامەلەکرنێ دگەل ژ دەرڤە (بازرگانیا دەرەکی)نیشان ددەت و ژلایەکێ دیتر ڤە حساب کرنا داهاتێ نەتەوەیی پشکدارییێ د ب هێزکرنا ئامرزێن شرۆڤەکرنا ئابووری دکەت کو ڤەکۆلەرێ ئابووری دشرۆڤەکرن و لێکدانەڤەیا دیاردە و گرفتێن ئابووری و چارەسەرکرنا وان دا پشتێ پێ گریددەت .

ڕێکا ئێکێ : ڕێکا بهایێ زێدە داناى (Value Added approach)

کورتیا ئەڤێ رێکێ ئەوە کو هەمی شمەك و خزمەتگوزارییێن بەرهەم ئینای دکەرتێن ئابوورییێن جوراوجۆردا (شمەکی ـ دابەشکرن ـ خزمەتگوزاری) کومبکەین و بهایێ نەختینەیێ (کاش) یێ وان ل دویڤۆ ر نرخێ بازاری دێ حساب کەین :

بهایێ بەرهەمێ هەموەکی = شمەك و خزمەتگوزارییێن بەرهەمئینای × نرخێن وان

وپاشى دێ بهایێ پێدڤیێن بەرهەم ئینانێ وەك كەرەستێ خاڤ و شمەكێ نیمچە دروستكری ووزە و ....هتد حساب كەین كوپشكداری كریە د چالاكیا بەرهەم ئینانێدا ودێ گەهینە بهایێ زێدەدانایێ هەر كەرتەكی وب كومكرنا بهایێ زێدە دانایێ هەمی كەرتێن ئابووری (شمەكی - دابەشكری - خزمەتگوزاری) دێ سەرجەمێ داهاتێ مەیێ نەتەوەی ب دەستمەكەڤیت .

ودشێن پێناسا ((بهایێ زێدەدانای)) پێناسە بكەین كو : (جوداهیە دناڤبەرا بهایێ بەرهەمێ هەمووكی بو یەكەیەكا بەرهەم داری و بهایێ پێدڤیێن بەرهەم ئینانێ كو پشكداربوون دچالاكیا بەرهەم ئینانێدا دماوەكێ دیاركریدا (سالەك)) .

بهایێ زێدەدانای - بهایێ بەرهەمێ هەموەكی – بهایێ پێدڤیێن بەرهەم ئینانێ

ئەگەر وەسا دابنین كو د كەرتێ پیشەسازییێدا مە پرۆژەك هەیە و پەرۆكان بەرهەم دئینیت وبهایێ بەرهەمێ هەموومكی یێ ڤی پرۆژەێ (١٥٦٠٠ دولار) بیت وبهایێ پێدڤیێن بەرهەم ئینانێ ژی دڤێ چالاكیا بەرهەم ئینا نێدا بڤی شێوەی بوویە :

بها ب دۆلاری	داتا
١٠٠٠٠	کرینا پەمبی
٢٥٠	تێچوونا ڤەگوهاستنا پەمبی بۆ کارگەهێ
٥٠	تێچوونا ڤەگوهاستنا پەمبیێ رستی بو کارگەها بۆ یاخ کرنێ
١٥٠	بۆ یاخ کرن و وێنەکرنا پەروکان
٥٠	ووزە
١٠٥٠٠	بهایێ پێدڤیێن بەرهەم ئینانێ

بهایێ زێدەدانای = بهایێ بەرهەمێ هەمووەکی _ بهایێ پێدڤیێن بەرهەم ئینانێ

= ١٥٦٠٠ _ ١٠٥٠٠

= ٥١٠٠ دولار

بڤێ چەندێ ژی ب دەرئێخستنا بهایێ زێدەدانایی هەمی کەرتێن ئابووری و کومکرنا وان دێ (بەرهەمی مەیێ نەتەوەیی) ب دەست مەکەڤیت.

رێکا duوویێ : رێکا داهاتێ دابەشکری :

(Income disturputed Approach)

ئەڤ رێکە د حساب کرنا داهاتێ نەتەوەیی دا پشت گرێددەت ب کومکرنا ئەو داهاتێ دابەشکری ب سەر گشت خودان بنەماییێن بەرهەم ئینانێ ئانکو کومکرنا دەسهاتێن بنەماییێن بەرهەم ئینانێ نە وداهاتێ نەتەوەی ژی بڤی شێوێ خواری دهێتە دابەشکرن :

أ. كرێ و موچە و پاداشتان دێ بۆ كرێكاران و كارگێریان و هونەرییان و ئەوێن دیتر هێنە دان .

ب. مولك و كریاخانی دێ بۆ خودانێن ئەردی و خانووبەران هێنە دان .

ج. مفا : دێ هێتە دان ژبهایێ ب كارئینانا سەرمایەی .

د. قازانج : داهاتێ رێكخەری نیشان ددەت كویێ پشكدارە دچالاكیا بەرهەم ئینانێدا. وب كومكرنا ڤان داهاتێن دابەشكری ب سەر خودان بنەماییێن بەرهەم ئینانێ ل گشت كەرتێن ئابووری دماوێ سالەكێدا دێ بهایێ نەختیەیی یێ بەرهەمێ نەتەوەیی یێ وی وەلاتی ب دەست مەكەڤیت .

رێكا سیێ : رێكا مەزاختنێ

(Approacn Expenditure)

ئەڤ رێكە ب ئێك ژ رێكێن سەرەكیێن دیاركرنا داهاتێ نەتەوەیی دهێتە دانان د جڤاكی دا و سەحدكەنە داهاتێ نەتەوەیی كوپێكهاتیە ژ مەزاختنا دوماهیێ بۆ شمەك و خرمەتكوزراییێن دوماهییێن ب كاربرنێ و وەبەرهێنانێ دماوەكێ دیاركریدا (سالەك) ژلایێ كەسان و دەزگەهێن میریڤە ، و دبێژنە ڤێ رێكێ ژی رێكا ب كارئێخستنێ یان مەزاختنا داهاتێن رەخسای (المكتسبة) كوب دەست خودان بنەماییێن بەرهەم ئینانێ دكەڤیت .

ول دویڤ ڤێ رێكێ مەزاختیان ل سەر بناغێ دوماهیك ب كارئینانا وان دهێنە حساب كرن و مەزاختییێن ناڤخۆیی دهێنە دابەشكرن بۆ چوار بنەماییێن سەرەكی و خۆ دئەڤێن خوارێ دا دبینن :-

أ. مەزاختنێن بكاربرنێ : ئەڤەژی مەزاختنێن كەرتێ خێزانێ ڤە دگرن بۆ شمەكێن ژی درێژ (ترومبێل - تەلەفزیون - جل شوو .....هتد) و شمەكێن بكاربرنێ (خوارن - جل وبەرگ ....هتد)

ب. مەزاخیتێن وەبەرهێنانا نافخۆیا تایبەت : ئەڤەژی مەزاختنێن كەرتێ بەرهەم ئینانێ نیشان ددەت ل سەر شمەكێن بەرهەم ئینانێ وەك (ئامیر - ماكینە) .

ج. مەزاختنێن میری : دو جۆرێن مەزختنان ڤەدگریت :-

١. ئەو مەزاختنێن میرینە كو دبەرامبەری واندا شمەك یان خزمەت گوزاری دەست دكەڤیت .

٢. ئەو مەزاختنێن میرینە كو د بەرامبەری واندا چ شمەك و خزمەت گوزاریەك دەست ناكەڤیت .

د. پوختێ مامەلێن دەرەكی : ئەڤەژی پۆختێ وان مامەلێن دەرەكی نیشان ددەت كو دەولەت دگەل دەولەتێن دی دا ب شێوێ (ئیناندن و هناردن) ئەنجام ددەت .

ئانكو : پۆختێ مامەلێن دەرەكی = هناردی – ئیناندی

ل ڤێرەژی دێ شازەزای هندێ بین كو مەزاختنێن نەتەوەی (داهاتێ نەتەوەی) دگەهیتە سەرجەمێ هەمی مەزاختنێن هەرچوار كەرتان (مەزاختنێن بكاربرنێ + مەزاختنێن وە بەرهێنانێ + مەزاخیتێن میری + پوختێ مامەلێن دەركی) .

ئاستەنگێن (كێشێن) حساب كرنا بەرهەمێ نەتەوەیی

(داهاتێ نەتەوەیی)

د دەمێ خەملاندنا داهاتێ نەتەوەیی دا شارەزایێن ئەڤی بیاڤی رووب روویێ چەندین ئاستەنگان دبن كو ئەو بخو جوداهیا دیاركرنێ لێ دبینین. و ل خوارێ ژی چەند ژوان ئاستەنگان دێ دەست نیشان كەین:-

١. جوادهیا رێكێن بەرهەڤ كرنا حسابا داهاتێ نەتەوەیی ژ جڤاكەكی بۆ ئێكێ دی ل دویڤ شێوازێ بەرهەفكرنا حسابان ژ لایەكی و ل دویڤ راددێ هەبوونا (داتا) ل سەر مامەلێن ئابووری كو دهێنە ئەنجام دان ل سەر چالاكیێن ئابووری ل دەمێ بەرهەڤ كرنێ ژلایەكێ دی ڤە .

٢. كێمیا داتاییێن ئامارێن تایبەت ب داهاتێ نەتەوەیی ڤە چونكی هندەك شمەك وخزمەت گوزاری كو دجڤاكەكی دا دهێنە بەرهەم ئینان ئەو داتاییێن فەرمی نیشا نادەت (دەرنا ئێخیت) ئەڤەژی دبیتە ئەگەرێ هندێ كو دیاركرنا داهاتێ نەتەوەیی كێمتربیت ژ راستییا وی .

٣. بەرهەم ئینانا هندەك خزمەت گوزاریان ژلایێ ئەندامێن جڤاكی ڤە دهێنە بكارئینان بێ كو بچیتە بازاری و بهایێ وان بهێتە دیاركرن وەكی ئەو خزمەت گوزاریێن كەسایەتی كو ئەندامێن جڤاكەكی پێش كێشی ئێك و دو دكەن وەكی ئەو ژنا كو ئەو ب خۆ كراسێ خو بدوریت وەك هاریكاری بۆ زەلامێ مالێ یان بكارئینانا جوتیاران پشكەكێ ژ بەرهەمێن چاندنێ و ئەڤ هەمی خزمەت گوزاری دبنە ئەگەرێ كێم كرنا دیاركرنا راستیا داهاتێ نەتەوەیی .

٤. جوداكرن ل ناڤبەرا شمەك (متا) و خزمەت گوزاريێن ناڤنجى و شمەك و خزمەت گوزاريێن بتمامى هاتينە دروست كرن ياب زەحمەتە وەكى خزمەت گوزاريێن دادگەهان و بەرەڤانيێ و ئاسايشێ كو هەمى خزمەت گوزاريێن تمامى هاتينە دروست كرن و بهايێن وان ل دويڤ ئەوان مەزاختنان دهێنە دياركرن كو دەولەتێ ئەنجام داينە ، بەلێ هندەك ژ ئابوورى ناسان داكو كيێ ل سەر هندێ دكەن كو ئەڤە خزمەت گوزاريێن ناڤنجينە وب تمامى نەهاتينە دروست كرن .

٥. هندەك دەست هات (دەستكەفتى) هەنە كو خودانێن وان وەردگرن بێ هندێ پشكدارى كربيت دبەرهەم ئينانێ دا وەكى پاداشتان و دياريان و هاريكاريێن وەزارەتا كاروبارێن چڤاكى بۆ پير و پەككەفتيان ژبەر هندێ پێدڤى يە د داهاتێ نەتەويى دا نەهێنە حساب كرن چونكى ژ ڕاستيا خۆ پتر دەردكەڤيت .

بارگۆهۆرينێن ئابوورى (التقلبات الاقتصادية) :-

بارێ ئابوورى دجڤاكێن نۆيێن سەرمايە داريدا ب هندێ دهێنە نيياسين كو تووشى بار گو هۆر ينێن ب خولى دبن دبەرهەم ئينانا هەمووكى دا بەلێ ئەڤ بارگو هۆ ينێن خولانە پويتە پێدانەكا ريژەيا كێم بەركەفتيە دبيرۆدزا ئابوورى دا هەتا ڤى سەردەمى ئەڤەژى ڤەدگەريت بۆ هندێ كو بار گو هۆر ينێن خوولانە دكەڤن دا شينواريێن چڤاكيێن بەرفرەه بەر نەكەفتيە (ژێ چێنەبووينە) بەلێ پشتى جەنگێ جيهانيێ ئێكێ بێ كاريا بەردەوام (ماوە دريژ) دناڤبەرا كريكاران دا سەرهلدا .

و ژوان دەولەتێن كو ژ روويێ ئابوورى ڤە پێشكەفتين و ئەو بێكاريا پشتى جەنگێ مەزنێ جيهانێ بوويە دياردەكا جيهانى و دماوێ ١٩٢٩- ١٩٣٣ زێدە بوونەكا

بوونەکا مەزن بەرکەفت ژ هژمارا بێکاران هەر ئەڤەژی بوویە ئەگەرێ هندێ کو ل سرۆشت و هۆکارێن بارگو هۆرینێن ئابووری بڤەکۆلن و پشکەکا مەزنا نڤیسینێن ئابووری بۆ تەرخان بکەن دماوێ ڤان پێنجی سالێن داوی دا.

پێناسا بارگو هۆرینێن ئابووری :

مەرەم ژ بارگوهۆرینێن ئابووری (ئەو قۆناغن کو چالاکیێن ئابووری تێدا دبۆرن ب بلند بوونێ بیت یان نزم بوونێ ل دویڤ ئەو گوهۆرینێن رووی ددەن دخواستی و خستە روویا هەمووکی دا وچوار قوناغ هەنە بۆ بارگوهۆرینێن ئابووری کو ئەڤە نە ﴿ڕاوەستیایی ، بێ بازاری ،ڤەژاندن ، پێشڤەچوون﴾).

قۆناغێن بارگوهۆرینێن ئابووری

١-قۆناغا ڕاوەستیای (الركود) Recession :

مەرەم ژ ڕاوەستیانێ کێم بوونا بەرهەمێ هەمووکی و داهات و کارپێدان و پێکگوهرینا دەرەکی یە . بەهراپتر شەش هەیڤان ڤەدکێشت و ئەڤ دۆخە ب کێم بوونا چالاکیا ئابووی دهێتە ناساندن دپرانیا کەرت و چالاکی و بیاڤێن ئابووری و چڤاکی دا .

٢- قۆناغا بێ بازاری (Depresion) :

ئەڤێ قۆناغێ چالاکیا ئابووری و چڤاکی تێدا دگەهیتە نزمترین ئاست پشتی کو قۆناغا ڕاوەستیانێ بەردەوام دبیت و بهندێ دهێتە ناساندن کو تێکرایێ بێکاریێ زێدە دکەت و بازرگانی تووشی بێ بازاریێ دبیت و نرخ گەلەك دهێنە خوارێ (نزم دبن) .

٣- قۆناغا ڤەژاندنێ : (Recovery)

پشتی قۆناغا ئێکێ و دویێ ئابووریێ نەتەوەیی دەست ب ڤەژاندنێ دکەتە ڤە ژبەر رامیاریێن ئابووریێن گونجای کو ئابووریێ نەتەوەی دەست ب بلندبوونەکا هێدی هێدی (ل سەرخۆ) دکر و دگەل دا قازانجێ هەمووکی و کارپێدانێ و کرێ و نرخێ مفای زێدە دبن .

٤- قۆناغا پێشڤەچوونێ (Boom) :

ئەو قۆناغە کو بەرهەم ئینان تێدا دگەهیتە بلندترین ئاست پشتی قۆناغا ڤەژاندنێ و بلندبوونا ئاستێ بەرهەم ئینانێ و کارپێدانێ و پێشکەفتنا بازرگانیێ و بلندبوونا ئاستێ داهاتی دهێنە ناساندن یان قۆناغەکە کو هەمی هۆکارێن بەرهەم ئینانێ دکەڤنە کاری . و دشیان دایە ئەڤان چوار قۆناغان بڤی شێوێ ل خوارێ وێنە بکەین:

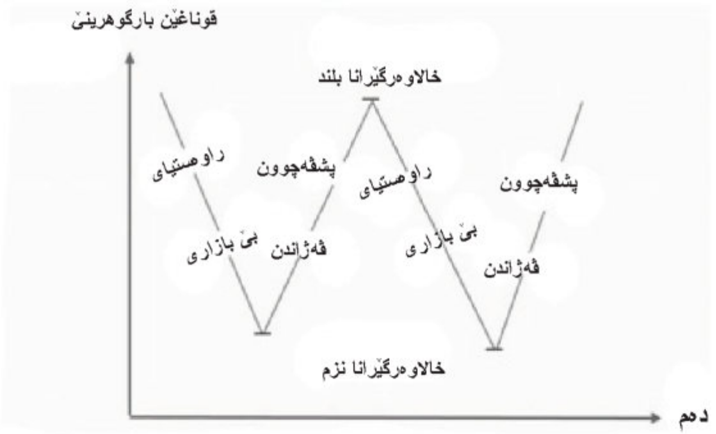

وێنێ ژمارە (٢) قۆناغێن بارگوهرینێن ئابووری

دڤێرەدا دشێین چەند نیشانەکان بەرچاڤ بکەین کو د دیارکرنا ئەڤان قوناغێن ئابووری داب کاردهێن کوئەڤەنە :

أ. گوهۆرینا پۆختێ بەرهەمێ نەتەوەیی .

ب. گوهۆرین ل ئاستێ تێکرایێ بێکاریێ یان کارپێدانێ .

ج. گوهۆرین ل ئاستێ گشتیێ نرخی بۆ سەرجەم شمەك و خزمەت گوزاریان .

بەلێ لێکدانە ڤەیا هۆکارێن بارگوهۆرینێن ئابووری دشێین د دو بۆ چووناندا کۆم بکەین کو ئەڤە نە :

بۆچونا ئێکێ (ئاراستێ ئێکێ) :

بارگوهۆرینان وەسا لێکددەت کو ژبەر کێمیا خواستا هەمووکی وب تایبەتی ژی خواستا بکاربرنێ دروست دبیت ب رامانەکادی مەزاختن بۆ شمەکێ بکاربرنێ کێمترە ژ قەبارێ بەرهەم ئینانێ ژبەر دابەشکرنا خراب یا داهاتی و سامانی ئەڤەژی دبیتە ئەگەرێ هندێ زێدەهی دبەرهەم ئینانا شمەکان و دابەرمبەر دا خواستەکا کێم یا هەی. دروست ببیت کو ئەوژی وە دکەت بێ بازاری بەرەف وان شمەکان بچیت و ئاستێ بەرهەم ئینانێ کێم ببیتەڤە و ئەڤە ژی د دوایێ دا دبیتە ئەگەرێ ژکار کەفتنا پشکەکێ ژیەکێن بەرهەم ئینانێ و بلندبوونا تێکرایێ بێکاریێ و پاشی راوەستیانێ و بێ بازاریێ دروست دکەت .

دبێژنە ڤێ بۆچونێ (کێم بوونا بکاربرنێ) (under consumption) چونکی شیانا تشت کرینێ ب بەردەوامی کێمترە ژ قەبارێ بەرهەم ئینانێ .

بۆچونا دووێ (ئاراستێ دووێ)

بارگوهۆرینێن ئابووری ژبەر بەرفرە هبوونا وە بەرهێنانێ دروست دبیت چونکی وەبەرهێنەر دگەشبینین یان ددلفرەهن (ب ئومێدن) و دیارکرنا وان ژی (خەملاندنا وان) هویر نەبوویە . وئەڤ بەرفرەهکرنە دبیتە ئەگەرێ دروست بوونا کێشەکێ ل هەڤسەنگییا ناڤبەرا پاشەکەوتی (عمبارکری) و وەبەرهێنانێ پشتی ئەڤێ ژی دبیتە ئەگەرێ دامەزراندنا دام و دەزگەهێن بەرهەم ئینانێن زۆر پاشی بەفرەهبوون ل بەرهەم ئینانا شمەك و خزمەت گوزاریان ب راددەکێ مەزنتربیت ژقەبارێ خواستا ل سەر وان ئەڤەژی ب دەرکەفتنا راوستیانێ وبێ بازاری ب داوی دهێت.

ژ ئەوا بەراهیێ بوومە روون دبیت کو بارگوهۆرین ئاستێ چالاکیێن ئابوورێ ئەوی بارێ نەهەڤسەنگ نیشاددەت کو دناڤبەرا داهاتێ نەتەوەیی و مەزاختنێن نەتەوەیی دایە ، دەمێ داهاتێ نەتەوەیی یەکسان بیت ب مەزاختنێن نەتەوەیی دێ ئابوورێ نەتەوەیی دبارێ هەڤسەنگیێ دا دبیت (خواستا هەمووەکی یەکسان دبیت ب خستە روویا هەمووەکی) بەلێ ئەگەر قەبارێ مەزاختنێن نەتەوەیی کێمتربیت ژ ڤەبارێ داهاتێ نەتەوەیی دێ ئابووری دبارێ داکێشانێ دابیت بەلێ ئەگەر قەبارێ مەزاختنێن نەتەوەیی مەزنتربیت ژ قەبارێ داهاتێ نەتەوەیی دێ ئابووری د دوخێ بەرفرەهبوونێ دابیت (هەلأوسان) .

ئانکو بارگوهۆرینێن ئابووری کو چالاکیێن ئابووری رووب رووی دبن دراستی دا دەرکەتنا چالاکیێن ئابووری ژ بارێ هەڤسەنگی کو هەی و روویێن ئەڤان بارگوهۆرینان ژی داکێشانە و هەلأوسانە کو دێ هێینە سەر شرۆڤەکرن و چاوانیا چارسەر کرنا وان .

هەلاڤوسان (التضخم)

INFLATION

پێشگوتن

هەلاڤوسان ئێك ژكێش و گرفتێن ئابووریێن سەرەكی دهێتە دانان كو دڤی سەردەمی دا جیهان بێڤە دنالیت و زێدەباری پویتە دانا ئابوور ناسان بڤێ دیاردێ هەتا نهۆ گەنگەشەكا زۆریا هەی دەریارەی هۆكار وكار یگەرییا وێ یا ئابووری ل سەر رژێما ئابووری و باشترین رامیاری كو پێدڤی یە بهێنە پەیرەوكرن هەتا زال بن دسەروێ دا یان بهێنە چارەسەركرن .

هەلآوسانێ د ئەڤرۆدا جهەكێ مەزنێ دیاركری دشرۆڤەكرن و ڤەكۆلینێن زانستێ ئابووری دا یاهەی ژبەر چەند ئەگەران كو ژهەمیا گرنگتر :

١. هزرا كلاسیكی (كەڤن) هەردەم هۆكارێن وێ ب زێدەبوونا برێ دراڤی و بلندبوونا ئاستێ گشتی یێ نرخان گرێددەن، بیێ كو ئاماژێ ب هۆكارێن دی بكەت .
٢. مەترسی ژ كاریگەریا هەلاوسانێ ل سەر چالاكیێن ئابووری و چڤاكی .
٣. هەلآوسان یابوویە دیاردەكا بەلآف پشتی جەنگێ جیهانی یێ دووێ دپرانیا دەولەتێن پێشكەفتی و تازەبێگە هشتی دا.

پێناسا هەلاڤوسانێ :

(هەلاڤوسان ئەو بلند بوونا بەردەوام و هەست پێكری دئاستێ گشتیێ نرخاندا ددەو لەتەكێ دا رووی ددەت ژ وێ دروست بوویە كو خواستەكا زێدە هەیە ل چاڤ خستە روویا شمەك (متا) وخزمەت گوزاریان دماوەكێ دیاركری دا كو ژ شەش هەیڤان پترە) .

یان ئەو زێدە بوونە دبڕێ پارەی دایە کوب ڕادەکی دگەل دا بهایێ پارەی دبازارندا دهێتە خوارێ.

جۆرێن هەلاوسانێ:

١-هەلاوسانا خشۆك (هەلاوسانا ناڤنجیی) (المعتدل):

ئەو هەلاوسانە کو نرخ ب تێکرا بیەکی زێدە دبیت کونا گەهیتە ١٠ ٪ و دزێدە بوونێ دا گەلەك یاهێدیە.

٢- هەلاوسانا سەرکێش (سەربەردای) (الجامح):

ئەو هەلاوسانە کو نرخ ب تێکرایەکێ گەلەکێ بلند زێدەدبن و بکارئینانا پارەی تێدا زێدەدبیت و دراڤ ژ ئەرکێ خۆیێ سەرەکی دراوەستیت کوکوگەها بهایێ یەکێن ئەڤەژی دبیتە ئەگەری هەرەسە هێنانی رژێما نەختینەی و بەهای یەکێن نەختینەیی دراڤی وەکی ئەوا ل ئەلمانیا ل سالا ١٩٢١ ڕوویدای ئەڤ جۆرەژی بەهراپتر دهێتە گرێدان ب بارودۆخێ شەروشۆڕەشان و جێگێر نەبوونا بارێ ڕامیاری و ئابووری و جڤاکیێ دەولەتێ ڤە.

٣- هەلاوسانا کڕ (بێ دەنگ کری)

پێکهاتیە ژدانانا نرخان ژلایێ دەستەلاتێن بەرپرس ڤە و بارەکێ دەمی یە چونکی یان هوسا دەستەلات داردێ شێت بارێ ئابووری ڕاست بکەتەڤە ب پێ ڕابوونێن خۆ ب رێکا نرخێن زۆرە ملی و دابەشکرنا ب کۆبۆنا یان دێ ئەوبار ژدەست دەرکەڤیت و ئەو هەلاوسان بەرەف زێدەبوونێ دێ چیت و گەلەك جاران ئالۆزتردبیت و دهێتە گوهۆرین بۆ هەلاوەسانا سەرکێش.

٤- هەلاْوسانا بلەز زێدەدبیت :

پێکهاتیه ژ بلندبوونا نرخان ب تێکرایەکی کوپتره ژ تێکرایێ زێدەبوونا هەلاْوسانا خشۆك بەلێ دەمێ ماناوێ کێمتره ژ هەلاْوسانا خشۆك .

ئەگەرێن هەلاْوسانێ :

١-هەلاْوسانا خواستی: (Demand inflation)

ئەڤ جۆرێ هەلاْوسانێ ژ ئەنجامێ هندێ پەیدادبیت کو قەبارێ پارەی لدەف کەسان گەلەك زێدە دبیت و قەبارێ شمەك و خزمەت گوزارییێن بەردەستێن جڤاکی دجێگیرن (نا ئێنه گوهۆرین) ئەڤەژی دێ بیته ئەگەرێ بلند بوونا نرخان بشێوەکێ بەردەوام و بەرەف زێدەبوونێ چن و هەلاْوسانەکێ دێ ئینته گۆرێ کو دبێژنێ (هەلاْوسانا خواستی) ودبیت ژ گرنگترین ئەو هۆکارێن دبنه ئەگەرێ دەرکەفتنا ئەڤی جۆری ئەوبیت کو ب کورت ئینانا دارایی یابەر نیاسه (ئەو بارە کو مەزاختنێن گشتی پتربن ژ دەستهاتێ گشتی) و دەمێ میری چارەسەریا ئەڤێ کورت ئینانێ دکەت ب رێکا دەرکرنا دراڤی ڤە ژلایێ پانکا مەرکەزی (مەلبەندی) ڤە ئەڤە دێ بیته ئەگەرێ هندێ کو ئابوور ب برەکێ زۆرێ پارەی بهێتە تێرکرن (بهێته پارە دارکرن) کو دبەرامبەردا بەرفرەهبوونەك دشیانا بەرهەم ئینانا وەلاتی دانا هێته گۆرێ و ئەڤ جۆرێ هەلاْوسانێ گەلەك دەولەتێن تازە پێگە هشتی ڤەدگریت , چونکی ئەڤ دەولەتە نەشێن قەبارێ بەرهەم ئینانێ زێدە بکەن ددەمێ زێدە بوونا خواستی دا ژبەر کو دەزگەهێن بەرهەم ئینانێ دنەرم نینن .

٢-هەلاْوسانا تێچوونێ (costpuch inflation):

هندەك جاران بەرهەم ئینەر روو ب روویێ زێدەبوونەكا نەچاڤەرێ كری دبن د تێچوونا بنەماییێن بەرهەم ئینانێ دا كود بیت ئەو خۆ دبەرامبەر سەندیكاییێن كریكارێن بهێزدا دبینن كو شیانێن بلندكرنا ئاستێ كرێ یا كریكارێن خۆهەبن یان دبیت نرخێ هندەك كەرستێن خاڤ ب شێوەكێ نەچاڤەرێ كری بلنددبن و دوان هەردو باران دا ئەڤە كاریگەریەكا راستە وخۆ بجه دهێلیت ل سەرنرخێ داویێ یێ بەرهەمی كو زێدەبوونا تێچوونان دبنە مایێن بەرهەم ئینانێ دایە كو كارتێكرین , و ئەڤ كاریگەریە ژی پتر هەست پێ دهێتەكرن دەمێ زێدەبوونا تێچوونێن بەرهەم ئینانێ گەلەك بن و دەولەتێن ئەوروپی ب شێوەكێ تایبەتی تووشی ئەڤی باری بوون دەمێ نرخێن ژێدەرێن و زەی چوارجاران هند زێدەبووین ل دەمێ قەیرانا نەفتێ ل سالا ١٩٧٣ ئەڤەژی تووشی زڤرۆكا (گرفتا) هەلاْوسانا تێچوونان كرن چونكی زێدەبوونا نرخێ وزەی ب سەرێ هەمی بەرهەم ئیناندیان داشكەست و نرخێ دەرامەتان ب شێوەكێ مەزن و بەرداوام زێدە بوو ل ماوێ ١٩٧٣- ١٩٧٨ , و گۆمان تێدانینە كو ب زەحمەتە دەست ب سەر تێچوونان دابگریت ئەگەر ژوی جۆری بن كو بنەمایێن بەرهەم ئینانێ ژدەرڤە ئینابن , چونكی ئەو دەولەت نەشێت نرخێ دەرامەتان ب شێوەكێ تمام كونترۆل بكەت , ئەگەرێ ئەڤێ چەندێ ئەوە دەرامەت هەر دبنیات دا ب گرانی پێن ئینایین .

٣- هەلاْوسانا ئیناندی (هاوردە) (Imported inflation)

ئەڤ جۆرێ هەلاْوسانێ د ئابوورییێن بچووك كری و تازە پێگەهشتی دا دەردكەڤیت و پێناسا وێ ژی دهێتە كرن بهندێ كو **(ئەو**

زێدەبوونا بلەز وبەردەوامە یا متای (شمەك) و خزمەتگوزارییێن تەمامێن ییێن ژدەرڤە ئینایین , وەکی جل و بەرگێن بەرهەڤ کری , پێلاڤ , خوارنا بەرهەڤ کری , راماناا ئەڤێ ژی ئەوە کو دەولەت کومەکا متای (شمەك)و خزمەت گوزاریان دئینتە ناڤ وەلاتی کو نرخێن وان بخۆ دبلندن و نەچارە دبازارێن نافخۆ دا ب وان نرخێن بلند بفروشیت), چونکی ئەڤ دەولەتە نەشێت چ رۆلەکێ بەرچاڤ ببینیت ل دیارکرنا نرخێن متایێن (شمەکێن) ئینایین ، ژبەر هندێ ئەڤ دەولەتە ب کاربەرەکێ بچووکە ونەشێت کار بکەتە سەر قەبارێ بازارێن جیهانی و نرخێن وان .

٤- هەلاوسانا نەختینەیی (کاش):

هەروەکی دزانین زێدەبوونا برێ پارەی دجڤاکەکی د ابێ کو زێدەبوونا قەبارێ بەرهەم ئینانا متایان (شمەکان)دگەل دا بیت دێ بیتە ئەگەرێ زێدەبوونا نرخان و زێدەبوونا دراڤی دێ بیتە ئەگەرێ نزم بوونا هێزا کرینا وی , ئەڤەژی دێ بیتە ئەگەرێ زێدەبوونەکا نەچاڤەرێ کری دبکارئینانا وی دارڤی دا , ئەڤەژی ل دوایێ دێ بیتە ئەگەرێ بلندبوونا نرخێ متای (شمەك) و خزمەت گوزاریان و هەلاوسانا سەرکێش دروست دکەت , چونکی خەلك پێشبینیا هندێ دکەت کو هێزا تشت کرینا دراڤی پتر دهێتە خوارێ و بلەزترین دەم دگۆهۆرن ب دراڤەکێ دی کو بهایێ وی یێ جێگیر بیت , یان زەڤی و زاران یان زێری .

کاریگەریێن ئابووری و جڤاکییێن هەلاوسانێ:

هەلاوسانێ چەندین کاریگەرییێن ئابووری و جڤاکی ژێ دەردکەڤن ، کو دشێین پوختێ وان بڤی شێوێ خوارێ بەرچاڤ بکەین:

١. هەلاوسان نە هەڤسەنگییێ ل ترازیا پارەدانێ دروست دکەت و بەرەف کورتئینانێ دبەت ، ئەڤەژی ژبەر هندێ یە کوخواست یا زۆرە ل سەر ئینانديان و ڤەبارێ هنار دیان کێم دکەت ، چونکی ئەو زێدەهیا هەلاوسانێ دمەزاختنا میری دازێدەبوونا خواستی ژێ دەردکەڤیت کوبتنێ متاییێن (شمەکێن) بەرهەم ئینايێن ناڤخۆنا ڤەدگریت بەلکو هنار دیان ژی ڤەدگریت و ئەو هەلاوسان بەرەف بلندکرنا تێچوونێت بەرهەم ئینانا ئەوان (شمەکان) ژی دچیت کو بۆ هناردنا دەرڤەنە ، ئەڤەژی شیانا هەڤرکیاوێ دبازارێن دەرڤەدا لاواز دکەت لەورا خواستا دەرەکی ل سەر کێم دکەت وکورت ئینانێ دروست دکەت بۆ ترازیا پارە دانێ .

٢. بلندبوونا بەردەوام یا نرخان تێکدان و شێلی بوونێ دبجهئینانا پرۆژێن ئابووری دا دروست دکەت کوب چ رەنگەکی دشیاندا نینە تیچوونێن دا مەزراندنا پرۆژان ب شێوەکێ تمام بهێنە دیارکرن کو ب کارئینەرێن وان ب بەردەوامی د دەمێ بجهئینانا ئەوی پرۆژەی دا بلند بنەڤە ، ل دوایێ ئەڤەژی دبیتە ئەگەرێ هندێ کو هندەك ژ کەرتان نەشێن دەرامەتێ پێدڤی پەیدابکەن بۆ تمام کرنا پرۆژێن خۆ .

٣. هەلاوسان دبیتە ئەگەرێ هندێ کو باوەریا کەسان ب دراڤێ وان بێ هێزببیت و پالدەرێ (هاندەرێ) پاشەکەوت (عمبار) کرنێ لاواز بیت ، چونکی ئەگەر بهایێ پارەی بەرەف نزم بوونا بەردەوام چوو ، دێ ئەوی ئەرکی ژ دەست

دەت كو كوگەها (عمبار) بهایە ، ئەڤەژی حەزا هەلگرتنا متایان (شمەكان) ل دەڤ وان زێدە دكەت بەرامبەر ب دراڤی ، بڤێ چەندێ ژی حەزو ئارەزوویا وان پتر بەرەف مەزاختنا بكاربرنێ دچیت ، ئەوا كو دمینیت ژ پارەی ژی دگوهۆرن ب زێری و وان دراڤێن بیانی كو بهایێ وان یێ جێگیرە یان بەرەف كرینا متایێن (شمەكێن) ژیی درێژ و زەڤی و زاران دچن .

٤. هەلاوسان دبیتە ئەگەرێ دووبارە دابەشكرنا داهاتی :

بلندبوونا ئاستێ نرخان دبیتە ئەگەرێ هاتنا خوارا هێزا كرینێ ژلایێ ئەو كەسێ داهاتێن وان دیاركرینە كو پرانیا جڤاكی پێك دئینن ددەمەكی دا خودان زەڤی وزار و خانوبەران و زەلامێن كاری ـ خودان كار (رجال الاعمال) كو كەمینەنە دجڤاكی دا ئەو هەلاوسان دبیتە ئەگەرێ زێدەبوونا داهاتێ وان و دابەشكرنا داهاتی ب شێوەكی دبیت كو دبەرژەوەندیا وان دا بیت .

چارەسەرییا هەلاوسانێ :

دشیاندایە ب چەند شێوازەكێن جودا چارەسەرییا هەلاوسانێ بهێتەكرن كو ژهەمیا گرنگتر رامیاریا نەختینەیی و رامیارییا دارایی و رامیارییا دەستێوە ردانا راستە و خویە و ئەڤان رامیارییانژی دڤان رێكارێن (پێرابوونێن) خوارێ دادێ بینین :

١-رامیارییا نەختینەیی :

ئەو رامیارییە كو هەڤبەندیا هەی ب دراڤی و دەزگەهێن بانكی ڤەو كاردكەتە سەرخستە روویا دراڤی هەتا قەبارێ هێزا تشت كرینێ بەرفرەه بكەت یان كێم بكەت ول خوارێ ب كورتی ئامرازێن رامیارییا نەختینەیی دێ بەرچاڤ كەین:

أ-نرخێ مفای : ئەو نرخە کوبانکێن بازرگانی مامەلێ پێ دکەن دگەل کەساندا ئانکو ئەو نرخێ مفایە کو دەست ب بانکێن بازرگانی دکەڤیت ددەمێ بەخشینا قەرز و ئاسانکارییێن باوەری پێدانێ دا بۆ کەسان و ئەوەژی کو دەست ب کەسان دکەڤیت ل بەرامبەر پاشەکە و تێن وان ژلایێ بانکێن بازرگانی .

بانکێن بازرگانی پابەند دبن ب بلندترین ئاستێ نرخێ مفای کو بانکا مەرکەزی دیار دکەت . و ددەمێ هەلاوسانێ دا نرخێ مفای بلند دکەت ل سەر سپاردان هەتا کەسان و دەزگەهان پالدەت بۆ دانانا پارێن خۆ ل بانکان ئەڤەژی دبیتە ئەگەرێ هندێ کو مەزنترین رێژا پارەی ژ بازاران ڤەکێشیت و دبانکا مەلبەندی دا هەلبگریت بەلێ ددەمێ داکێشانێ دا بەروڤاژی یە .

ب- رێژا یەدەکێ یاسایی (رێژا یەدەکێ نەختینەیی یێ یاسایی): پێکهاتیە ژوێ رێژا پارەی کو پێدڤی یە بانکێن بازرگانی ل دویڤ یاسایێ دبانکا ناڤەندی دا هەلبگرن ، ئەو رێژا پارەی ژی چ مفایەك ناچیتە سەر.

وئەوا ئاسایی ئەوە کو گۆهۆرینا وێ رێژێ کاردکەتە سەر پاشماوێ هەرسپاردەیەکێ ل دەف بانکا بازرگانی ، و پاشی کاردکەتە سەر شیانا ڤان بانکان بۆ قەرزدانێ و دابین کرنا دراڤی بۆ ب کارئینانا وان دئابوورێ نشتمانی دا .

لڤێرە بانکا ناڤەندی رادبیت ب بلندکرنا رێژا یە دەکێ خۆ ددەمێ هەلاوسانێ دا بۆ هندێ قەبارێ پارێ مای لدەف بانکێن بازرگانی کێم بکەتە ڤە و بڤێ چەندێ ژی کاردکەتە سەر قەبارێ قەرزدانێ و خستەروویا پارەی دگەل دا بهایێ پارەی ژی بلند دبیتەڤە .

ج- كريارێن بازارێ ڤەكرى : ئەڤەژى دوێ چەندێ دا دەردكەڤيت دەمێ بانكا مەلبەندى رادبيت ب كرين يان فروشتنا سەنەدێن ميرى ب ئارمانجا هندێ راستە و خۆ كاربكەتە سەر قەبارێ يەدەكێن نەختينەى لدەف بانكێن بازرگانى .

و ددەمێ هەلاوسانێ دا بانكا مەلبەندى ڤان سەنەدان دفرۆشيتە بانكێن بازرگانى ئەڤەژى دبيتە ئەگەرێ كێم بوونا قەبارێ يەدەكێن نەختينەى وكێم بوونا شيانا قەرزدانێ و كێم بوونا خستەروويا پارەى ل دوماهيێ .

٢-رامياريا دارايى :

مەرەم ژ(رامياريا دارايى) دياركرنا ژێدەرێن جودايێن دەستهاتێن گشتى يێن دەولەتێ و دياركرنا گرنگيا هەرئێك ژوان ژێدەران ژلايەكى و ژلايەكێ ديڤە دياركرنا وان رێكێن كو ئەڤ دەسهاتە پێ دهێنە ب كارئينان دپارە داركرنا مەزاختنێن ميرى دا و ژ گرنگترين ئامرازێن رامياريا دارايى ئەڤەنە :

أ: زێدەكرنا باجان : باج ئێكە ژوان رێكێن دهێنە بكارئينان ل روى ب روبوونا هەلاوسانێ وبێ بازارێ چ ئەو باج ب سەر وان داهاتێن كو بۆ مەزاختنێ دبەرهەڤن يان ل سەر متاى (شمەك) و خزمەت گو زاربيان دا هاتێنە سەپاندن باج ب كاريگەر ترين رێك دهێنە دانان بۆ چارە سەركرنا ئەگەرێن هەلاوسانێ ، چونكى شيانا تشت كرينێ لدەف كەسان و دەستەكان كێم دكەت و كاردكەتە سەر حەز و ئارەزوويا بكاربرنێ پاشى كێم بوونا مەزاختنێن بكاربرنێ ژى و رامانا ئەڤێ ژى ئەوە خواستا هەمووكى كێم دكەت كو كاريگەريەكا راستە و خۆ دكەتە سەر هەلاوسانێ .

ب- كێم كرنا مەزاختنێن میری : یا ئەشكرایە ئەو مەزاختیێن كو میری ئەنجام ددەت دو جۆرن كو ئەڤەنە :

(مەزاختیێن رەوان - مەزاختیێن وەبەرهێنانێ)سەرجەمێ مەزاختنێن میری پشكەكا مەزن ژ سەرجەمێ مەزاختنێن هەمووكی پێك دئینن ژبەر هندێ كێم كرنا (هاتنا خوارێ) مەزاختنێن میری ئانكو كێم كرنا خواستا هەمووكی (مەزاختنێن هەمووكی) ل سەر متای (شمەك)و خزمەت گوزاریان ئەڤەژی دبیتە ئەگەرێ كێم كرنا دژواریا هەلاوسانێ وكێم كرنا كاریگەرییێن وێ یێن ئابووری

٣- رامیارییا دەستێوەردانا ڕاستەوخۆ : مەرەم ژڤێ ڕامیاریێ ئەو رێكارێن كو دەولەت پێ ڕادبیت بۆ گوهۆرینا هەلاوسانا ڤەكری بۆ هەلاوسانەكا بێ دەنگ كری.

داكێشان : الانكماش (Deflation)

داكێشان (دیاردەكا ئابووری یە ددەمەكی دا ڕووی ددەت كو سەرجەمێ مەزاختنان بۆ كرینا بكاربرنێ و وەبەرهێنانێ (خواستا هەمووكی) كێمتربیت ژ شیانا بەرهەمداریێ بۆ ئابوورێ نەتەوەی).

ئەگەرێن داكێشانێ

چەند ئەگەرك هەنە بۆ دەركەفتنا ئەڤێ دیاردا ئابووری ژ هەمیان گرنگتر ئەڤەنە :

أ-ئەگەرێن سروشتی : مەرەم ژ ئەگەرێن نەهاتینە دروست کرن کو چ ڕامیاریەکا ئابووریا میری ل پشت نینە وەکی وێ داکێشانا کو ل دەولەتەکێ ڕوی ددەت ژبەر ڕویدانا دیاردێن سروشتی وەك ئەردهەژان و لەهیان و زڤرۆکێن کاڤل کەر کو کاردکەنە سەر گشت چالاکیێن ئابووری دوێ دەولەتێ دا.

ب- ئەگەرێن ئابووری : مەرەم ژێ ئەو ئەگەرێن کوژبەر ڕامیاریێن ئابووری پەیدادبن کو میری (حکومەت) پەیدا دکەن بۆ نموونە ددەمێ چارەسەرکرنا هەلاوسانێ دا میری ڕامیاریەکا نەختنیە یی یا تایبەت پەیرەو دکەت کو ئەوژی کێم کرنا خستە رووی و ب کارئینانا دارڤی و ئەڤەژی بۆکێم کرنا باوەری پێدانێ و قەرزان و ئەگەر ئەڤ ڕامیاری یە بەردەوام بیت دێ داکێشان ژێ دەرکەڤیت یان میری بریارێ بدەت دەرامەتێن دارایی ڕابگریت کو بریار ل سەر دایە ئەڤەژی ب مەرەما کێم کرنا نرخان و جێگیرکرنا بهایێ نەختینەیی بۆ وی دراڤی .

ج- ئەگەرێن ڕامیاری : جێگیر نەبوونا بارودخێ ڕامیاری یان جەنگی دبیتە ئەگەرێ نزم بوونا ئاستێ ژیارا ئاکنجییان وکێم بوونا خواستان ئەڤە ژلایەکی و ژلایەکێ دویڤە کەرتێ تایبەت ژی ژبەر خرابیا بارودوخێ وێ بەرهەم ئینانێ کێم دکەنەڤە ئەڤەژی دبیتە ئەگەرێ زێدەبوونا بێکاریێ و دبیتە ئەگەرێ هندێ کو ئابووریێ وەلاتی بەرەف داکێشانێ وبێ بازاریێ بچیت

شونوارێن (كاريگەرييا) داكێشانێ :-

١. رودانا داكێشانێ بەرهەم ئینەران پالددەت بۆ كێمكرنا بەرهەم ئینانا وان و ژكارئێخنستنا پشكەك ژ ووزەیا بەرهە مدارییاوان ئەڤەژی ئەو ژێدەردكەڤیت قەبارێ بكارخستنێ كێم دكەت و داهاتێن دابەشكری كێم دكەت كو دبیتە ئەگەرێ كێمبوونا خواستا هەمووكی و ئاستێ چالاكییا ئابووریژی بەرەف خراپبوونێ دچیت هەتا دگەهیتە قوناغابێ بازاریێ .

٢. بلندبوونا تێكراییێن بێكاریێ و نزمبوونا ئاستێ بەرهەمێ نەتەوەیی و داهاتێ نەتەوەیی .

٣. سەرهلدانا داكێشانێ دبیت سەرمایێ نیشتمانی پالدەت بۆوەبەر هێنانێ لدەرڤە لجهێ بكارخستنا وی دناڤخۆدا.

چارەسەرییا داكێشانێ :

ئەو ئابوورێ كو بدەستێ داكێشانێ دنالیت (ئانكو كورتئینانا قەبارێ مەزاختنا هەمووكی ل ئاست بەرهەمێ نەتەوەیی) بارو دۆخەكێ نەهەڤسەنگە و ئەو جوداهیژی كو دناڤبەرا قەبارێ داهاتێ نەتەوەیی و مەزاختنا نەتەوەیی دا دروست دبیت و دبێژنێ (كلینا داكێشانێ) ئەگەر وەسا بدانین كو داهاتێ نەتەوەیی (٢٥٠ ملیۆن دۆلار) و (مەزاختنا نەتەوەیی ٢٤٠ ملیون دۆلار) بیت دێ ئەو جوداهییا كو دبیتە (١٠ ملیون دۆلار) كلینا داكێشانێ نیشانددەت .

ولدەمێ چارەسەركرنا ئەڤێ دیاردێ پێدڤییە ئاستێ مەزاختییان بهێتە بلندكرن هەتا دگەهیتە وی داهاتێ نەتەوەیی و ئەوژی ئاستێ هەڤسەنگییێ یە و دشیاندایە وێ زێدەهیێ دقەبارێ مەزاختناندا بڤان رێكان بدەستڤە بینین :-

١-بەرفرەهکرنا مەزاختنێن میری (مەزاختنا رەوان- مەزاختنا وەبەرهێنانێ):

ئەڤ بەرفرەهکرنە زێدکرنەکێ نیشانددەت د قەبارێ خواستا هەمووکی دا کودبیتە ئەگەرێ تەنککرنا (کێمکرنا) کلینا داکێشانێ یان نەهێلانا وێ چونکی دەمێ : میری (حکومەت) رادبیت ب زێدەکرنا مەزاختیان ئانکو دابەشکرنا داهاتێن نۆیە بسەر هندەك بنەمایێن بەرهەمئینانێ ئانکو زێدەکرنا شیانێن تشت کرینا وان ئەڤە ژی کاردکەتە سەر بلندکرنا حەزا بکاربرنێ و پاشی زێدەبوونا مەزاختنێ لسەر شمەك و خزمەتگوزار بیان و ئەڤەژی قەبارێ خواستا هەمووکی زێدە دکەت .

٢- هاتنەخواریا (کێمکرنا) باجان :- هاتنە خارا باجان ئانکو زێدەبوونا داهاتێ رەخساو بۆ مەزاختنێ چونکی ئەگەر میری بڤی جۆرەکاری رابیت دێ ب شێوەکێ ناراستە و خۆ کارکەت بۆ زێدەکرنا شیانێن تشت کرینا کەسان ئەڤەژی رامانا بلندکرنا ئاستێ حەزا بکارکرنێ و زێدەبوونا مەزاختنا بکارئینانێ یە ، لڤێرەژی کێمکرنا باجێ یان نەهێلانا وێ دبیتە ئەگەرێ زێدەبوونا قەبارێ خواستا هەمووکی و پاشی بچوك بوونا (هاتنە ئێك یا) کلینا داکێشانێ یان نەمانا وێ .

٣-کێمکرنا نرخێ (مفای) ژلایێ بانکا ناڤەندی ڤە :- کاریگەترین رێکەژ بۆ چارەسەرکرنا داکێشانێ چونکی کێمکرنا نرخێ مفای دبیتە ئەگەرێ هاندانا کەرتێ تایبەت بۆ قەرزکرنێ (قرض) و بەرفرەهکرنا وەبەرهێنانێ و دامەزراندنا کارگەهێن نۆ ب ڤێ چەندێ ژی بیاڤێ کارکرنێ بۆ کرێکاران دهێتە رەخساندن داهاتێن نۆ بسەر خەلکیدا دابەش دبن خواست زێدە دبیت چالاکییا ئابووری گەشە دکەت وەکو (ئەمریکا و وەلاتێن ئەوروپا و ژابۆن و پرانبیا دەولەتێن دی یێن جیهانێ) ژ بۆ چارەسەکرنا ئەڤێ داکێشانێ (وەکو وێ بێ بازارییا ئابوورێ جیهانێ ڤەگرتی ل سالێن (٢٠٠٨-٢٠٠٩) وان پەنا بۆ (کێمکرنا نرخێ مفای) بر .

پرسیارێن پشکا ئێکێ

پ١/ ئەڤان پێناسە بکە : (داهاتێ راستەڤینە - داهاتێ تاکەکەسی - داهاتێ نەتەوەیی - بارگوهۆرینێن ئابووری - بەرهەمئینان - هەلاوسان - داکێشان)

پ٢/ پێك ئینەرێن داهاتێ نەتەوەیی کیژن ؟

پ٣/ ئەوان هۆکاران دیاربکە یێن کو ئاستێ داهاتێ نەتەوەیی نیشاناددەن .

پ٤/ بەحسێ رۆلێ هەرئێك ژ (کەرتێ کەسان – کەرتێ بەرهەم ئینانێ) د چالاکییا بەرهەر مئینانێدا بکە .

پ٥/ ئەو گیروگرفت (ئاستەنگ) چنە یێن کو تووشی شەهرەزایان دبن لدەمێ – حسابکرنا داهاتێ نەتەوەیی ؟

پ٦/ بارگوهۆرینێن ئابووری پێناسە بکە و قوناغێن وێ ب هێلکاریێ دیاربکە .

پ٧/ مەرەما مە ژ (کێمبوونا بکاربرنێ) چییە ؟

پ٨/ مەرەما مە ژ ئەڤان زراڤێن ئابووری چییە ؟

(هەلاوسا نائینناندی (هاوردە)- بهایێ زێدە دانای - کلینا داکێشانێ)

پ٩/ جوداهیێ دناڤبەرا ئەڤاندا دیاربکە :

أ. داهاتێ نەتەوەیی و بەرهەمێ نەتەوەیی

ب. داهاتێ نەختنەیی و داهاتێ راستەڤینە

ج. هەلاوسانێ و داکێشانێ

د. داهاتێ نەداشکاندی و داهاتێ رەخساو

پ١٠/ شۆنوارێن ئابووری و جڤاکییێن هەلاوسانێ چنە ؟

پ١١/ هەلاوسانا تێچۆنێ چاوا لێکددەیە ڤە ؟

پ١٢/ دیار دا هەلاوسانێ چاوا دهێتە چارەسەرکرن برێکا (رامیارییا نەختینەیی – رامیارییا دارایی) .

ئینگلیزی	عەرەبی	کوردی
National Income	الدخل القومی	داهاتێ نەتەوەیی
Personal Income	دخل الفرد	داهاتێ تاکە کەسی
Product National	الناتج القومی	بەرهەمێ نەتەوەیی
Peoduction	الانتاج	بەرهەم ئینان
Monetary Income	الدخل النقدي	داهاتێ نەختینەیی
Real Income	الدخل الحقيقي	داهاتێ راستەقینە
Value Addea	القيمة المضافة	بهایێ زێدە دانای
Input	المستخدمات	هاتینە بکارئینان
Income Disturputed	الدخل الموزع	داهاتێ دابەشکری
Expendituer	الانفاق	مەزاختن
Economic Fluntuion	التقلبات الاقتصادية	باگۆهۆرینا ئابووری
Recession	الركود	راوەستای
Depression	الكساد	بێ بازاری
Rrcovery	الانتعاش	ڤەژاندن
Boon	الازدهار	پێشڤەچوون
Consumption	الاستهلاك	بکاربرن
Inflaton	التضخم	هەڵاوسان
Demand push in flation	تضخم الطلب	هەلاوسانا خواستێ
Cost push In fiation	تضخم الكلفة	هەلاوسانا تێچوونێ
Imported inflation	التضخم المستورد	هەلاوسانا ئیناندی
Deflation	الانكماش	داکێشان

پشکا دووێ

بازگانی

TRADE

دەستپێك :-

پشتی کو چڤاکێ مرۆڤا تیێ پێشکەفتن بسەردا هاتی و کەسان پسپۆوری وەرگرتی دبەرهەمئینا متایێن (شمەکێن) دیارکریدا دووتشت لدەف وان دەرکەفتن:-

یێ ئێکێ :- وان متا (شمەکەك) بەرهەم دئینا ب برِەکی (راددەکی) کو زیدەتربوو ژ پێدڤیا وان ب وی متای (شمەکی).

یێ دووێ :- پێدڤیا وان ب متایەکێ (شمەکەکێ) دیژی هەبوو کو دپسپۆرِ نەبوون دبەرهەمئینانا وی دا ژبەرڤێ ئەو متا (شمەکێ) ژ پێیدڤیا خۆ زێدەتر دگوهۆری ب وان (شمەکێن)کو وان پێدڤی پێ هەی یان (یێ کێمە). و ئەڤ گوهۆریناد هەڤبەندیێن ئابووری یێن دناڤبەرا کەساندا روودای دەستپێکا دەرکەفتنا بازرگانیێ بوو دجڤاکێن جودادا.

پێناسا بازرگانیێ :-

ئەو کریارا کرِین و فرۆشتن (پێکگوهۆرینا) (شمەك)و خزمەتگۆزاریانە کو ل ناڤخۆ یان دناڤبەرا دەولەتاندا روودەدەت، ئەوێ بڤی کـــاری رادبـــیت دبێژنێ (بازگان).

بازرگان :- ئەو كەسەيێ كو بشێوەكێ هەمدەمی (بەردەوام) پیشەكارێ بازرگانی بیت چ ئەو كەس كەسەكێ ئاسایی بیت یان مەعنەوی .

بازرگا نیژی دهێتە دابەشكرن بۆ دوپشكێن سەرەكی :-

١-بازرگانییا ناڤخۆ :- مەرەم ژێ كریارا پێكگوهۆرینێ یە (كرین و فرۆشتنە) كو دناڤ سنۆرێ جوگرافیێ ئێك دەولەتدا دهێتە ئەنجامدان و دهێتە دابەشكرن بۆ دوپشكان:-

أ- بازرگانییا ب كوم :- ئەو كریارێن پێكگوهۆرینێ نە یێن كو دناڤبەرا بازرگانان بخۆدا روو ددەت و كرین و فرۆشتن تێدا ب برێن مەزنە و نرخژی دبازرگانییا بكومدا كێمترە ژ بازرگانییا ب كت .

ب- بازرگانییا ب كت : ئەو كریارن یێن كو دناڤبەرا بازرگانییا ب كت و بكاربەراندا روو ددەت و كریارا كرین و فروشتنێ ژی ب برێن بچووك و كێمە و نرخژی دبازرگانییا ب كتدا زێدەترە ژ بازرگانییا ب كۆم .

٢- بازرگانییا دەرڤە :- ئەو كریارێن پێكگوهۆرینێ نەیێن كو دسنوورێن نیڤ دەولەتیدا دهێنە ئەنجامدان ئانكو : گوهۆرینا متا (شمەك) و خزمەتگوزارییانە دناڤبەرا دەولەتاندا، و بازرگانییا دەرڤە دسارەترین شێوێن خۆدا پێكهاتییە ژ كریارێن ئینان و هناردنێ ، ئانكو بازرگانییا دەرڤە پێك دهێت ژ :-

ئێك : كۆما هناردییان (export)

و ژ دو پشكان پێك دهێت :-

أ-هناردیێن متایان (شمەكان) یان (هناردیێن دهێنە دیتن) وەك ترومبێل و ئامیر و خوارن و جل و بەرگ .

ب- هناردیێن خزمەتگۆزاییان یان (هنار دیبێن نە هێنە دیتن) وەك گەشت و گۆزار- بانك - ڤەگوهاستن)

دوو :- كۆما ئیناندیـان (الاستیرادات) (import)

ئەوژی هەروەسا ژدو پشكان پێكدهێن :-

أ. ئیناندیێن متایان (شمەكان) یان ئیناندیێن دهێنە دیتن .

ب. ئیناندیێن خزمەتگۆزاییان یان ئیناندیێن نە هێنە دیتن .

روویێن جوداهیێ دناڤبەرا بازرگانییا ناڤخۆو بازرگارنیا دەرڤە دا :-

لڤیرە مەدڤێت بكورتی ئەگەرێن جوداهیێ دناڤبەرا بازرگانییا ناڤخۆو بازرگانییا دەرڤە بێخینە بەرچاڤ كوئەڤەنە :

١. بازرگانییا ناڤخۆ دناڤبەرا كەسان و یەكێن ئابووریدا دهێتە ئەنجامدان كو دناڤ ئێك سنووری رامیاری (سیاسی) دابن بەلێ بازرگانییا دەرڤە دناڤبەرا وان كەسان و یەكێن ئابوویدا دهێنە ئەنجام دان كو ب سەردەولەتێن جۆرا و جۆر (جودا) ڤەنە .

٢. كەس سەر ب چەند یەكەیەكێن رامیاری (سیاسی) یێن جوداڤەنە و ملكەچی كۆمەكا یاسا و رێساییێن جۆرا و جۆرن و هەردەولەتەك ژ وان دەولەتا نژی رامیارییا ئابووریبا خۆ هەیە و پەیرەو دكەت و دڤێت چەند ئارمانجەكێن نەتەوەیی و نیشتمانی بدەستڤەبینیت وەك بدەستڤەئینانا خۆش ژیارییێ بۆ هەڤوەلاتیێن خۆ .

لڤێرە دێ بێژین حكومەت ژلایێ خۆڤە ئەوێ لبەرچاڤ وەردگرن كو جوداهیێ نەكەن دناڤبەرا هەڤوەلاتیێن خۆدا ، بەلێ درژدن لسەر سەرەدەریكرنا بیانییان بشێوەیەكی كو یێ جودایە ژوێ سەردەرییا لگەل هەڤوەلاتیێن خۆ دكەن .

٣. جوداهييا (نەوەكهەڤييا) خورستێ (سرۆشتێ) بازاران ژ هۆكارێن گرنگە كو كاريگە رييەكا ئاشكرا هەيە لسەر سرۆشتێ پێكگوهۆ رينا بازرگانی ، و جوداهييا بازاران دناڤبەرا دەولەتاندا خۆ د جوداهييا حەزو ئارەزووو و ژنيگەهێن واندا دبينيت ئەڤەژی دبيتە ئەگەرێ دەركەفتنا نەوەكهەڤييێ دهەلبژادنا متای (شمەك) و خزمەتگۆزاریاندا ئەڤە ژبلی نەوەكهەڤييێ د هەبوونا رێگرێن سروشتی و كارگێری و رامياريدا وەكو دووريیا جوگرافی و تێچوونا ڤەگوهاستنێ و پێرابوون و (رێكارێن) كارگێری كود هێنە درێكا ڤەگوهاستنا متایاندا (شمەكاندا) لسەر سنووران ، و رێگرێن رامياری وەكو وان بەلگەنامێن ساخلەمیێ كو وێ دسەلمينن متايێن (شمەكێن) ئيناندی ددوورن ژ هەر نەخۆشييەك و پيسبوونەكێ ، يان رێگرێن ئابووری وەك رەسمياتێن گۆمركی ، ئەڤە هەمی هۆكارن و بازران ژ هەڤدو جودا دكەن

٤. جوداهييا يەكێن نەختينەیی و سيستەمێ بانكی دناڤبەرا دەولەتاندا ب هۆكارەكی دهێتە دانان بۆ جوداكرنا دەولەتان ژ ئێكۆدو هەر دەولەتەكێ ئامرازەكێ دارایی و بانكی و دراڤی یێ خۆیێ نيشتيمانی هەيە و وێ جودا دكەتن ژ یێن ديتر ئەڤەژی برێكا خۆ دبيتە ئەگەرێ نەوەكهەڤی و جوداهييێ د بازرگانييا ناڤخۆ و دەرڤەدا چونكی ، ل دەمێ هەبوونا هەڤبەندبێين بازرگانی دناڤبەر دو دەولەتاندا نەچارين كريارا پێكوهۆرينا دەرڤە يان گوهۆرينا دراڤی ب دراڤەكێ دی ئەنجام بدەين و ئەگەرەكێ مەزن هەيە كو نرخێ دراڤ گوهۆرينێ بهێتە گوهۆرين يان سەربەستييا دراڤ گوهۆرينێ براوەستيت ئەڤەژی دبيتە ئەگەرێ هندێ كو بازرگانی توشی مەترسيێن نەختينەیی بيت كو ئەڤە د بازرگانييا ناڤخۆدا نينە ، چونكی دسنوورێ وێ دەولەتێ دايە و ئێك دراڤ بكاردهێت .

٥. شيانا ڤەگوهاستنا كرێكاران و سەرمايەی جودايە و وەكيئێك نينە لناڤخۆ و دەرڤە ، چونكی بنەمايێن بەرهەمئينانێ وەكو كارو سەرمايە پتر دسەربەستن دڤەگوهاستنا واندا دچارچۆڤێ ناڤخۆدا يان دچارچۆڤێ سنوورێ جوگرافيێ ئێك وەلاتدا ، بەلێ سەربەستيیا ڤەگوهاستنا وان دناڤبەرا دەولەتاندا ياتوخيبدارە ئەڤەژی ژبەر وان گيروگرفتانە يێن كود هێنە درێيا واندا وەك گيروگرفتێن كارگێری و ئەو گيروگرفتێن كو هەڤبەندی ياوان ب جوداهييا زمان و تيتال و هەڤبەندييێن جڤاكی و ياسايانڤە هەيە كو رێگرن لبەردەم ڤەگوهاستنا كرێكاران زێدەباری وان تێچوونێن زۆر كو دپێدڤينە بۆ وێ ڤەگوهاستنێ ژ دەولەتەكێ بۆ دەولە تەكادی .

بەلێ دەربارەی سەرمايەی ، ئەو بساناهی ناهێتە ڤەگوهاستن ژ دەولەتەكێ بۆ دەولەتەكادی ، چونكی خودانێن سەرمايەی پێ باشترە وەبەرهێنانێن خۆ دوەلاتێن خۆدا ئەنجامدەن ژ ترسا وان ژ تێكدانێن راميارى و ئابوورى كود بيت ل دەرڤە روو بدەت، هەروەسا بساناهی دشێن سەرپەرشتييا سەرماييێن خۆ د وەلاتێن خۆدا بكەن .

ئەگەرێن دروستبوونا بازرگانییا ژ دەرڤە : -

دو ئەگەرێن سەرەکی هەنە بۆ دروستبوونا بازرگانییا ژ دەرڤە کو ئەڤەنە :-

١. هیچ دەولەتەك نەشێت پێدڤیێن خۆ پر بکەت .

پرکرنا هەمی پێدڤیێن دەولەتێ بدەرامەتێن ناڤخۆیی بزەحمەتە بتایبەتیژی پشتی زێدەبوونا پێدڤیێن مرۆڤی و جۆرا و جۆر یاوان و جوداهیا شییانێن دەولەتان د دابنیکرنا پێدڤیان دا دگەل جۆرا و جۆر بوونا حەزێن کەسان .

٢. ئەودەسکەفتێن کو ژ بازرگانیێ بدەستکەڤن : دەولەت رادبیت ب هناردنا وان متایان (شمەکان) بۆ دەرڤە کو زیدەبوونەکا رێژەیی هەیە و ئینانا وان متایان (شمەکانژی) کو کێم هەبییەکا (کێم هەبوونەکا) رێژەیی یاهەی .

گرنگییا بازرگانییا ژ دەرڤە :-

کەرتێ بازرگانی ب پشکەکا گرنگ ژ پەیکەر بەندێ ئابووریێ نەتەوەیی دهێتە دانان و بازرگانییا دەرڤەژی چەند گرنگییەك هەنە کو دشێین بڤی شێوێ خوارێ کورت بکەین و بێخینە بەرچاڤ :-

١. بازرگانییا ژ دەرڤە دەلیڤێ پەیدا دکەت بۆ هەردەولەتەکێ داکو وان متایان (شمەکان) پەیدابکەت کوب دەست ناکەڤن چ ژبەر ئەگەرێ ئاڤ و هەوای بیت یان شییانێن سروشتی هاریکارییا بەرهەمئینانێ نەکەن .

٢. بازرگانییا ژ دەرڤە هۆکارەکێ گرنگە بۆ دەولەتێن تازە پێگەهشتی کو هەولا گەشەپێدانا ئابووری ددەن چونکی بازرگانییا ژ دەرڤە دەرفەتێ پەیدا دکەت بۆ ئەڤان دەولەتان داکو قەرزان (قروض) بدەستخو بێخن ژ دەولەتێن پشەسازی و پێشکەفتی و قەرزدانا نێڤ دەولە تیژی شێوەیەکە ژ

شێوێن ڤەگوهاستنا متای (شمەك) و خزمەتگوزارێین پێدڤی وەك ئامیر مەکینە کو ژبۆ بدەستڤەئینانا گەشە پێدانێ دگرنگن .

٣. بازرگانییا ژ دەرڤە ئێکە ژ ژێدەرێن داهاتی بۆ پرانییا ئاکنجییان چ برێیا چالاکیێن ئێکسەر بیت کو هەڤبەندییا وان ب کریارێن ئینان و هناردنێ ڤە هەیە یان برێیا چالاکیێن هاریکارو تمامکەرێن وان بیت وەکو ڤەگوهاستن و بارکرن و دانان (الخزن والتفريغ) .....هتد.

٤. بازرگانییا ژ دەرڤە ئامرازەکە ژبۆ نزیککرنا دووراتییان و سنوورێن دناڤبەرا دەولەتاندا دبریت و بتایبە تیژی لبن سیبەرا پێشکەفتنا رێکێن ڤەگوهاستنێ و گەهاندنا بێ تەل و تێلەدار (اللا سلكية والسلكية).

بنیاتێ دامەزراندنا بسپۆربوونا نێڤ دەولەتی :

بنیاتێ دامەزراندنا بسپۆربوونا نێڤ دەولەتی و پاشی پێکگوهۆرینا دناڤبەرا دەولەتا نژی بۆ چەند هۆکارەکان ڤەدگەریت کو دشیاندایە دئەڤاندا کومبکەین :-

١-ئاڤ و هەوا :-

ئاڤ و هەوای کاریگەرییا خۆ لسە تێچوونا بەرهەمئینانێ هەیە بشێوەیەکی گشتی و مەزاختیێن بەرهەمئینانا چاندنێ پشێوەیەکێ تایبەت بۆ نموونە گەرمی و تێکرایێ بارانێ ژ دەولەتەکێ بۆ دەولەتەکا دی یا جودایە (وەکهەڤ نینە) و ئەڤێژی کارتێکرنەکا بەرچاڤ هەیە لسەر بەرهەمئینانا چاندنێ ئەڤەژی ژلایێ خۆڤە رۆلێ خۆ دبینیت د دیارکرنا بسپۆربون و پێکگوهۆرینا نێڤدەولەتیدا .

٢-نەوەکهەڤی د دەرامەتێن سروشتی دا :

د ناڤبەرا دەولەتان بخۆدا جوداهیەکا مەزن هەیە ل وێ چەندێ کا سروشتی چ پێ بەخشی یە ژ زڤێین چاندنێ و کانزان وەك ئاسن وسفرو رەژیا بەری و نەفت و ئەو دەولەتێن کو زەڤێین چاندنێ هەین دێ بسپوربن ژبەرهەم ئینانا چەند بەرووبومێن چاندنێ وەك بسپوربوونا کەنەدا وئسترالیا ژگەنمی و میسرێ دپەمبی دا و ئەو دەولەتێن کو کانیێن نەفتێ هەین دێ بسپوربن دبەرهەم ئینانا نەفتێ دا وەك عیراقێ و دەولەتێن کەنداڤی .

٣-نەوەکهەڤی دشیانا مرۆڤی دا :

زوریا دەستێ کارکرنێ ل وان دەولەتێن کو ئاکنجیێن وان دزۆرن دێ بیتە ئەگەرێ زێدەبوونا خستەروویا کرێکاران وبڤێ ژی نزمیا کرێ دێ هێتە گورێ و ئەڤ چەندە ژی دێ بیتە ئەگەرێ سەرکەفتنا وان د بەرهەم ئینانا وان شمەکێن کو گەلەك پێدڤی ب کارێ دەستی هەی وبساناهی دهێنە دروستکرن و شارەزاییا هونەری و سەرمایەی گەلەك پێ نەڤێت وەك پیشەسازیا رستن و چنینێ ل هندستان و پاکستانێ و مسرێ ، بەلێ ئەو دەولەتێن ب دەستێ کێمیا خستە روویا دەستێ کرێکاران دنالن ، ئەڤجا خواست ل سەر دەستێ کارکرنێ دێ بیتە ئەگەرێ بلندبوونا کرێ بڤێ چەندێ ژی دێ بەرێ خۆدەنە بسپۆربوونێ ل وان پیشەسازیێن کوتێدا سەرمایەکێ چڕ ب کاردئێت ، و دەمێ کەرستێ خاڤ و سەرمایە و شارەزاییا هونەری تێدا هەبیت وەك بسپۆربونا بریتانیا و ئەلمانیاو و یلایەتێن ئێکگرتیێن ئەمریکی دبەرهەم ئینانا پاپورو شەمەندەفەرو ترومبیلان دا ....هتد .

٤- نەوەکهەڤی دبڕێ سەرمایێ بەردەست دا :

سەرمایە دهێتە دانان وەك هۆكارەك بۆ جوداهیا بەرهەم ئینانێ ژ دەولەتەكێ بۆ دەولەتەكا دی هندەك ژوان دەولەتێن كو بەلانسەكێ (رصید) مەزن یێ سەرمایەی هەی دهێتە چاڤەرێكرن كو بسپوربن د بەرهەم ئینانا متایێن (شمەكێن) بەرهەم ئینانێدا وەك ئامیر و ئامراز و (شمەكێن)دیتر كو پێدڤی ب سەرمایەكێ چڕ هەیە . بەلێ دەربارەی دەولەتێن تازە پێگەهشتی كو ب دەستێ كێمیا رێژەیا سەرمایەی دنالن (ژبلی وان دەولەتێن نەفتێ دهنێرنە ژ دەرڤە) ئەو بۆ پێشكەفتنا پیشەسازیێن وان دبنە ئاستەنگ و نەچار دكەن بسپوربن ل وان پیشەسازیان كو بوب كارئینانا وان پێدڤی ب كرێكارێن زور هەیە .

بیردۆزێن بازرگانییا ژ دەرڤە

١- بیردۆزا تێچوونێن بێ سنۆر (ڕەها): The Theory of Absolute costs

بازرگانییا ژ دەرڤە ل دویڤ بوچونا (ئادەم سمث) کوخودانێ ئەڤێ بیردۆزێ یە هاریکارییا هەر دەرولەتەکێ دکەت کو بسپۆربیت دبەرهەم ئینانا وان متایان (شمەکان) دا کو هەلومەرجێن سروشتی (ئاخ و ئاڤ و هەوا) و مرۆڤی هاریکار بن وپێ بگوهوریت ب وی متای (شمەکی) کو پێدڤی پێ هەی وتێدا بسپۆرنینە . ئادەم سمپ روون دکەتەڤە و دبێژیت (کار دابەشکرنا نیڤ دەولەتی ، دەولەتێ نەچاردکەت کوبسپۆربیت د بەرهەم ئینانا وان متایان (شمەکان) داکو هەلومەرجێن سروشتی (ئاخ و ئاڤ و هەوا) و مرۆڤی هاریکارییێ بکەن کوبارێ بێ سنور (ڕەها) هەبیت دبەرهەم ئینانێدا و وێ زێدەهییێ ژ پێدڤیێن خۆ پێ بگوهۆریت ب وان متایێن (شمەکێن) کو ل دەولەتێن دی تێدا زێدەهی هەی و وەکی وێ بارێ بێ سنور (ڕەها) هەیە .

ئادەم سمپ درونکرنا خۆدا (گریمانا) وێ دکەت کو دوو دەولەت هەنە (ئینگلتەرا و هندستان) دور شمەکان بەرهەم دئینن ئەو ژی رستن و چنین و برنجە و تێچوونێن وانێن بێ سنور (دەم ژمێرێن کاری) بڤی جۆرێ خوارێ یە :

دەولەت	برنج	رستن و چنین
ئینگلتەرا	٥٠	٤٠
هیندستان	٢٠	٨٠

د نموونا سەریدا دوو دەولەت هەنە کو (ئنگلتەرا و هندستانە) و دوو جۆێن متای (شمەکان) هەنە کو(برنج و رستن و چنینە) و ژ پێخەمەت بەرهەم ئینانا ئێك یەکا برنجی ل ئنگلتەرا پێدڤی ب (٥٠ دەم ژمێرێن کاری) نە ول هندستانێ پێدڤی ب (٢٠ دەم ژمێرن کاری)نە بڤێ چەندێ ژی تێچوونا بەرهەم ئینانا برنجی ل ئنگلتەرابلندترە ب هەڤبەرکرنێ دگەل هندستانێ دا و ئێك یەکا ژ رستن و چنینێ دشیاندایە ل ئنگلتەرا ب (٤٠ دەم ژمێرێن کاری) بەرهەم بینیت بەلێ ل هندستانێ دەهمان دەمدا پێدڤی ب (٨٠ دەم ژمێرێن کاری) یە بڤێ چەندێ ژی هندستان نابیتە خودانێ بارێ بێ سنور (ڕەها) دبەرهەم ئینانا رستن و چنینێ دا ئانکو تێچوونا رستن و چنینێ ل هندستانێ بلندترە ب هەڤبەرکرنێ دگەل ئنگلتەرا دا . بڤێ چەندێ ژی هندستان دێ بیتە خودانێ (ڕەها) ل بەهەم ئینانا برنجی ئنگلتەرا ژی دێ بیتە خودانێ ڕەها دبەرهەم ئینانا رستن و چنینێ دا ، ل دویڤ ئەوا (ئادەم سمث)ی دیارکری دەولەتێن متایێ (شمەکێ) زێدەتر ب دەست دکەڤیت ژ رێیاسیاسەتا بازرگانیا سەربەست و سەربەستیا بازرگانی دناڤبەرا نەتەوان دا هاریکاریا زێدەبوونا سامانێ وان دکەت ئانکو قەبارێ داهاتێ وێیێ راستەقینە زێدە دکەت (بلند دبیت) ل رێیا پێکگورینا متایێن (شمەکێن) زێدەکری ب متایێن (شمەکێن) کێم یان کێم هەیی .

٢-بیردۆزا تێچوونێن رێژەیی (The Theory of comparative costs)

دیڤد ریکاردۆ ئەڤ بیردۆزە دارشتی یە و بارودۆخێ ئابووری و رامیاری یێ ئنگلتەرا ل سەدێ نوزدێ کارتێکرن لێکریە و بیردۆزا خۆ ل سەر چەند مگرتیەکان (گریمانەکان) دارشتی یە کو ئەڤەنە :

أ. هەبوونا بارێ هەڤركييا تمام .

ب. هەبوونا كارپێكرنا تمام . دهەردو دەولەتان دا (التوظيف الكامل) .

ج. نەبوونا بەربەستێن گۆمركی د ناڤبەرا دوو دەولەتاندا.

د. نەبوونا تێچوونێن ڤەگوهاستنێ و پێكگوهۆرین ب رێیا متاب متای (شمەك ب شمەكی) بیت .

هـ. بتنێ دوو دەولەت و دوو (شمەك) هەبن .

وریكاردوی بیردۆزاخو ب رێكا ئەڤێ نموونێ روون كریە تێچوونا بەرهەم ئینانێ دێ ل سەر بنەرەتێ یەكێن كاری بیت :

دەولەت	گەنم	پەمبی
عیراق	٨	٩
مسر	١٢	١٠

دڤێ نموونا سەری دا تێبینی دهێتەكرن كو عیراقێ بارەكێ بێ سنور (رەها) هەیە دبەرهەم ئینانا هەردو متایاندا (شمەكاندا) ومسرێ بارێ بێ سنور (رەها) نینە ل چ ژ وان (شمەكان) . بەلێ ئەگەر تێچوونا بەرهەم ئینانا هەردو (شمەكان) دگەل ێك دا هەڤبەر بكەین دنێك وەلاتدا و پاشی تێچوونا هەر متایەكێ (شمەكەكی) جودا هەڤبەر بكەین دناڤبەرا هەردوو وەلاتان دا دێ بینین كو تێچوونا بەرهەم ئینانا گەنمی ل عیراقێ هەتارادەكی كێمترە ژ تێچوونا وێ ل مسرێ و تێچوونا رێژەیا پەمبی ل میسرێ هەتارادەكی كێمترە ژتێچوونا وێ ل عیراقێ وبڤی شێوێ خوارێ :

١-ل مسرێ : بەرهەم ئینانا تەننەکا گەنمی پێدڤی ب (١٢ یەکێن کاری) یە بەلێ بەرهەم ئینانا تەننەکا پەمبی پێدڤی ب (١٠ یەکێن کاری) یە .

تێچوونا رێژەیی بۆ پەمبی = $\frac{١٠}{١٢}$ = ٠,٨٣ یەکا گەنمی

بەلێ تێچوونا رێژەیی بۆ گەنمی = $\frac{١٢}{١٠}$ = ١,٢٠ یەکا پەمبی

ئانکو هەتا رادەکی پەمبی ئەرزانترە ژ گەنمی ل مسرێ .

٢-ل عیراقێ : بەرهەم ئینانا تەننەکا گەنمی پێدڤی ب (٨ یەکێن کاری) یە وبەرهەم ئینانا تەننەکا پەمبی ژی پێدڤی ب (٩ یەکێن کاری) یە .

تێچوونا رێژەی بۆ گەنمی = $\frac{٨}{٩}$ = ٠,٨٨ یەکا پەمبی

بەلێ تێچوونا رێژەیا پەمبی = $\frac{٩}{٨}$ = ١,١٢ یەکا گەنمی

ئانکو گەنم ل عیراقێ هەتارادەکی ئەرزانترە ژ پەمبی .

لەورا هەر مسر دێ بسپۆربیت ل بەرهەم ئینانا پەمبی و عیراق ژی دێ بسپۆربیت ل بەرهەم ئینانا گەنمی و پاشی پێکگوهۆرین دناڤبەرا واندا دێ هێتە گۆرێ . و ئەگەر وەسا دانین کو تێکرایێ پێکگوهۆرینێ دناڤبەراواندا ١ گەنم = ١ پەمبی .

هوسا دێ مسر (١٧٪) یەکا گەنمی قازانج کەت ژبەرهەم ئینان و هناردنا دەرڤە یا هەر یەکەیەکا پەمبی بۆ عیراق و عیراق ژی دێ (١٢٪) یەکاپەمبی قازانج کەت ژبەرهەم ئینان و هناردنا دەرڤە یاهەر یەکەیەکا گەنمی بۆ مسرێ .

ل ڤێرێ بەرژوەندی یەکا هەڤپشك (قازانج) ژ بسپۆربوون و پێکگهۆرینا نیڤ دەولەتی دێ هێتە گۆرێ ل دەمێ جوداهیا تێچوونێن رێژەیی هەتا خۆ ئەگەر چ ئێك ژوان بارەکێ بێ سنورژی نەبیت دبەرهەم ئینانا متایەکێ (شمەکەکێ) دیارکری دا .

بازارێ دراڤ گوهۆرینا بیانی : Foreign Exchange Market

(ئەو بازارە کو کەسان و دام و دەزگەهـ و بانك کریارا کرین و فرۆشتنا دراڤێ بیانی تێدا دکەن، ب رامانەکا دی بازارێ دراڤ گوهۆرینێ دهێتە پێناسەکرن کۆ سەرجەمێ خواست و خستەروویا دراڤێن بیانی یە).

ئەرکێن سەرەکییێن بازارێ دراڤ گوهۆرینێ :

أ-گوهۆرینا دراڤێ نیشتمانی ب د راڤەکێ دی : ئەگەرێ ڤێ ژی ڤەدگەرێتە هندێ کوخواست هەیە ل سەر دراڤێ دویێ (یێ بیانی) کو ژوێ چەندێ دروست دبیت کو پێدڤی ب وی دراڤی یە چ ژێدەرێ وێ خواستێ بۆ گەشت و گوزارێ یان بازرگانی بیت یان بۆ وەبەرهێنانێ بیت یان بۆ چارەسەریا نەخۆشی و مەرمێن دی وەك ڤەگەراندنا مفایێن قەرزی بیت .

ب- پشت راستکرن (الائتمان) : ئـەرکێ پشـت راسـتکرنێ ب کـارەکێ گرنگێ بازارێ دراڤ گوهۆرینا بیانی دهێتـەدانان، چـونکی ماوەك هەیە دناڤبەرا هناردنا متایەکی (شمەکەکی) ژلایێ دەولەتەکێ ڤە وئینانا وی ژلایێ دەولەتەکا دیترڤە و ئەڤ ماوە ژی ب ماوێ گەهشتنێ یێ بەرنیاسە

و ئەڤ ماوە ژی پێدڤی ب پشت راستکرنێ (پارە دارکرن) هەیە و ئەڤەژی ئەو ئەرکە کو بازارێ گوهۆرینا دراڤێ بیانی ئەنجام ددەت .

ج- کریارا هەڤسەنگ کرنێ : مەرەم ژ کریارا هەڤسەنگ کرنێ دبازارێ دراڤ گوهۆرینێدا کرینا دراڤانە ژ وی بازاری کو نرخێ دراڤێن وان هەتا رادەیەکی نزم دبیت و فرۆشتنا وان دبازارێن دیتردا کو هەتا رادەکی نرخ تێدا بلندتر دبیت ئەڤ کریارە ژی ب بەردەوامی روویددەت ، چونکی ژلایەکی ڤە گوهۆرینێن رێژەیی هەنە دنرخێ بازارێن نیڤ دەولەتیدا و ژلایەکێ دی ژیڤە ژبەر جەمبازان دبازاری دا.

نرخێ دراڤ گوهۆرینێ : (Exchange rate)

بێناسا وی : پێکهاتیە ژچەند دانەیەکان ژ دراڤێ نیشتمانی کو دهێتە دان وەك نرخەك بۆ ئێك یەکێ ژ دراڤەکێ بیانی بۆ نمونە دەمێ نرخێ دراڤ گوهۆرینێ دناڤبەرا دۆلار و دیناران دا دیاربکەین دێ یەکسان بیت دگەل هژماراوان دینارێن کو پێدڤی نە بۆکرینا دۆلارەکێ ئەمریکی ئەڤە ژی رامانا وێ ئەوە کو دەمێ ١ دۆلار = ١٣٠٠ دیناران بیت هوسا ئەم پێدڤی ب پێدانا ١٣٠٠ دیناراینە هەتا دۆلارەکی ب دەستڤەبینین .

دیارکرنا نرخێ دراڤ گوهۆرینێ :

١-نرخێ دراڤ گوهۆرینێ دبن سیبەرا رێسایا (قاعدة) زێری دا : (نرخێ گوهۆرینا جێگیر)

رێسایا زێری هەتا سالا ١٩١٤ ز ب جهئینایە ول دویڤ ئەڤێ رێسایێ هەر دەولەتەك ناڤەرۆكا زێری بۆ دراڤێ خۆ دیاردکەت وتێدایا بەرهەڤە بۆ کرین و فرۆشتنا هەربرەکا زێری ب وی نرخی هەتا کو ئەو ناڤەرۆکا زێری بۆ هەر دراڤەکی جێگیربیت هوسا نرخێ دراڤ گوهۆرینا وی ژی جێگیردبیت .

بۆ نمونە ئەگەر ناڤەرۆکا زێری بودینارەکێ عیراقی = ٢/٥٠ گم ژ زێری و ناڤەرۆکا زێری بۆ دۆلارەکێ ئەمریکی =٥ گم زێری ئەڤەرامانا وێ وەسایە کو نرخێ دراڤ گوهۆرینێ دناڤبەرا وان دا جیگیر ب دابەشکرنا ناڤەرۆکا زێری بۆ ئێك ژ ڤان دراڤان ل سەر ناڤەرۆکا زێری بۆ دراڤێن دی.

هوسا نرخێ گوهۆرینا دولار ب دینار $= \frac{\text{٥ گم}}{\text{٢/٥٠ گم}} =$ ٢ دینار

هوسا نرخێ گوهۆرینا دینار ب دۆلاری $= \frac{\text{٢/٥٠ گم}}{\text{٥ گم}} = \frac{١}{٢}$ دولار

ئەڤەژی راماناوێ ئەوە کو ئەو برێ زێری ل ئەمریکا دشێن ب دۆلارەکی بکرین و ل عیراقێ بفرۆشین ب دو دیناران و ئەو زێرێ ل عیراقێ ب دینارەکێ دهێتە کرین ل ئەمریکا دهێتە فرۆشتن ب نیڤ دۆلاری ئەڤەژی راماناوێ ئەوە کو دیناری عیراقی نرخێ وی کێمترە ژ دۆلارێ ئەمریکی چونکی ناڤەرۆکا زێرێ وی کێمترە ژ ناڤەرۆکا زێری ب دۆلاری.

وبوب جهئينانا رژێما نرخێن جێگیر (زێر) پێدڤی یە سێ مەزجێن سەرەکی هەبن کو ئەڤەنە :

١. دیارکرنا بهایەکێ جێگیر بۆدراڤێ نیشتمانی ب زێری .

٢. سەربەستییا ئینان و هناردنا زێری .

٣. پشت راست بوون ژ گوهۆرینا دراڤێ نیشتمانی ب زێری وب بەروڤاژی وبێ مەرج .

٢-نرخێ دراڤ گوهۆرینا گوهۆری (نەرم) :

رێسایا نرخێ دراڤ گوهۆرینێ دڤێ رێسایێ دا پشت گرێددەت ب هێلانا نرخێ دراڤ گوهۆرینێ هەتا ل دویڤ هێزێن خواست و خستە روویێ بهێتە دیارکرن بڤێ چەندێ ژی دەزگەهێ نرخی کۆ خۆ د هێزێن خواست و خستەرووی دا دبینتەڤە و نرخێ دراڤ گوهۆرینێ دیاردکەت بەرامبەر ب دراڤێن دی بێ چ دەستێ وەردانەکا دەسەلاتێن نەختینەیی ددەولەتێ دا .

ل هێلکارا هژمارا (٣) دشیاندایە ئەوێ چەواتیێ دیاربکەێن کو نرخێ هەڤسەنگی پێ دهێتە دیارکرن (نرخێ هەڤسەنگی ئەو نرخە کو بکرو فرۆشیار دهەمان دەمدا دبەرهەڤن ئەوی دراڤی پێ بکرن یان بفرۆشن)

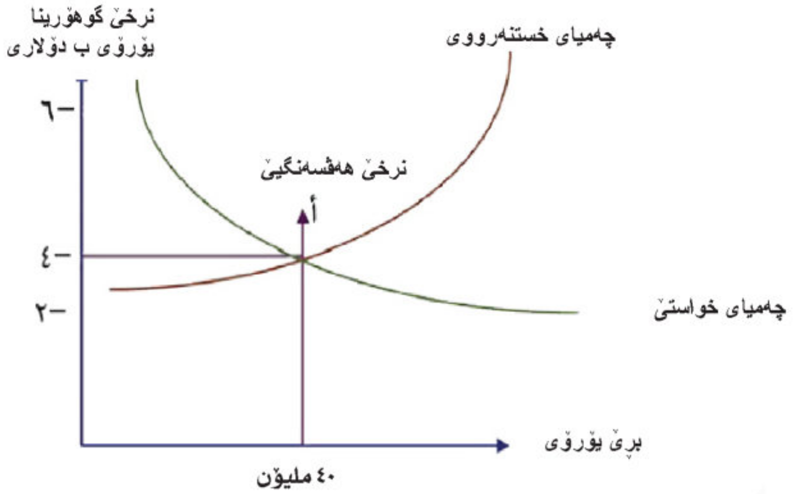

وێنێ هژمارە (٣) دیارکرنا نرخێ دراڤ گوهورینێ

هێلاوێیا ستوونی نرخێ گوهۆرینا یۆرۆی ب دۆلاری دیاردکەت و هێلا وێیا ئاسۆیی ژی برێ خواست و خستنەروویا یۆرۆیە.

دیارکرنا نرخێ گوهۆرینێ بۆ یۆرۆی دخالاً (أ) دا دهێتە نیشانکرن کو ب نرخێ هەڤسەنگیێ دهێتەناڤکرن (ئانکو یەکسانبوونا خواست و خستەروویێ ب پێکڤە ل سەر ئەوی دراڤی). ئەڤجا ئەگەر نرخێ دراڤ گوهۆرینێ بلندبیت ژ (٤ دۆلاران) بۆ (٦ دۆلاران) هوسا دێ بیتە ئەگەرێ زێدەبوونا برێ خستەرووی و کێمبوونا برێ داخوزکری (خواست) و ژبەرهندێ کو خستەروو مەزنترە ژ خواستی ل سەر یۆرۆی هوسا ئەڤە دێ بیتە ئەگەرێ هاتنا خوارا نرخێ گوهۆریناوی جارەکادی هەتا دگەهیتە نرخێ هەڤسەنگیێ (٤). بەلێ ئەگەر نرخێ دراڤ گوهۆرینێ بهێتە خوارێ و ببیتە (٢ دۆلار) ئەو دێ بیتە ئەگەرێ بلندبوونا برێ خواستی و کێمبونا برێ خستنەروویێ

و ژبەر هندێ کو قەبارێ خواستی مەزنترە ژ قەبارێ برێ خستەرووی ژ بۆرۆی ئەو دێ بیتە ئەگەرێ بلندبوونا نرخێ دراڤ گوهۆرینێ و جارەکا دی دێ بەرهف نرخێ هەڤسەنگیا (٤)چیت .

د سەردەمێ نهوداب کارئینانا زاراڤێ (تەعویم floating) یا بەلاڤە کو (مەرەم ژێ دیارکرنا نرخێ دراڤی یە دبازاری دا ل دویڤ هێزێن خستەرووی وخواستی بێ چ دەستێ وەردانەك ژ دەسەلاتێن نەختینەیی) دبێژنە ئەڤێ ژی (تەعویما پاقژ) بەلێ مەرەم ژ (تەعویما نە پاقژ) ئەوە (ئەگەر دەسەلاتێن نەختینەیی دەستێوەردانێ دناڤ بازارێن گوهۆرینێ دا بکەن وەك بکر یان فرۆشیار ب مەرەما هندێ دا کارتێکرنێ ل سەر بهایێ دارڤێ خۆ بکەت بۆ ب دەست ڤەئینانا ئارمانجەکا دیارکری).

دەولەت ژی وەك فرۆشیار دەستێوەردانێ د بازاری دا دکەت بۆ هندێ دا برێ خستەروویێ پارەی زێدەبکەت و پاشی بهایێ وی بینیتە خوارێ ژ پێخەمەت ئینانا خوارا نرخێ هناردییان و زێدەکرنا خواستاجیهانی ل سەر وان ، یان دەسەلاتێن نەختینەیی وەك بکرێ دراڤێ خۆ دەستێوەردانێ دبازاری دا دکەت ب ئارمانجا زێدەکرنا خواستی ل سەر و بلندکرنا بهایێ وی دا رێکێ ژ چوونا سەرمایەی بۆ ژدەرڤە بگرن .

٣-سیستەمێ چاڤدێریکرنا گوهۆرینا دراڤی :

ئەڤ سیستەمە ب شێوەکێ بەرفەرهە دەرکەفت کو بەری هینگی جیهانێ بخۆڤە نەدیتبوو ئەڤەژی پشتی وێ قەیرانا ئابووریا جیهانیا مەزن بوو ل ماوێ ١٩٢٩-١٩٣٣، دەمێ کارکرن بڤی سیستەمی بەلاڤبووی ل ئەلمانیا و دەولەتێن ئەوروپا ناڤەراست و رۆژهەلات و ئەمریکالاتینی .

ول دەمێ ئەڤێ قەیرانا جیهانی ژناڤچوونا رێسایا زێری بخۆڤە دیت ژبەرڤان ئەگەران:

أ. ئەڤ قەیرانا ئابووریا مەزن بوو ئەگەرێ دروست بوونا کێمبوونەکێ د قەبارێ بازرگانیا دەرڤەدا کو ئەڤەژی ژ هەبوونا کورت ئینانەکا مەزن و بەردەوامی دتەرازیا پارەدانانێدا رەنگ ڤەدایە .

ب. ئەڤێ قەیرانا ئابووری کارتێکرن ل سەرئابوورێ مەزنترین دو دەولەتێن قەرزدەر دوی دەمیدا کریە ئەوژی (ویلایەتێن ئێکگرتێن ئەمریکی و بریتانیا) بوون و ئەنجامێ ئەڤێ ژی ئەو بووکو تەوژمێ هناردنا دەرڤە یاسەرمایێ درێژڤەکێش کێم ببیت ل ڤان دو دەولەتان بۆوان دەولەتێن کو تەرازیا پارەدانا وان تووشی کورت ئینانێ ببوو.

ج. چوونا دەرڤەیا سەرمایەی دپرانیا دەولەتاندا ژبەر جێگیرنەبوونا بارودۆخێ رامیاری و ئابووری ب ئارمانجا ڤەدیتنا بازارێن نەختینەیێن دی کوپتر جێگیری و پشت راستی تێدابیت .

پێناسا (**سیستەمێ چاڤدێریا گوهۆرینا دراڤی**) دهێتەکرن ب وێ چەندێ کو (پێکهاتیە ژ سەرپەشتی کرنە کارێکوپێکا میری بۆ بازارێ دراڤ گوهۆرینا بیانی ئانکو ل سەر خواست و خستەڕوویا گوهۆرینا بیانی ب رێیا هندێ

کو رێکێ نەدن گوهۆرینا دراڤێ نیشتمانی بۆ دراڤێن دی ب سەربەستی بێهتەکرن وبتنێ ل بن سیبەرا وان رێساییێن رێکخستی نە بیت یێن کو دەولەتێ دانایێن).

ئارمانجێن سیستەمێ چاڤدێریا گوهۆرینا بیانی :

أ. پارێزگاری کرن ژبهایێ دەرڤە بۆ وی دراڤی ب بلندتر ژبهایێ وییێ راستەقینە .

ب. پاراستنا پیشەسازییێن نیشتمانی ژ هەڤرکییا بیانی چ ب رێیا نەدانا مولەتا گوهۆرینێ بیت یان ب رێیا سەپاندنا نرخەکێ بلندبیت بۆ وان دراڤێن بیانی کو دڤێت ب دەست ڤەبینن .

ج. پشتەڤانیکرنا پلانێن گەشەپێدانا ئابووری بۆ دەولەتێ برێیا بەخشینا مامەلەکا گونجای تربۆ ئینانديێن سەرەکی (بنەرەتی) کو دخزمەتا پرۆژێن گەشەپێدانا ئابووری دابن ول سەرحسابا ئینانا متاییێن (شمەکێن) روخساری (الكمالية) یان نەسەرەکی .

رامیارییا بازرگانیا دەرڤە (نیڤ دەولەتی)

پێناسا وێ (پێکهاتیە ژ کومەکا ئامرازوپێ رابوونان کو دەولەت پەنایێ بۆ دبەت دبازرگانی کرنێ دا دگەل دەولەتێن دی ئەڤە ژی بۆ مەرەما ب دەست ڤەئینانا ئارمانجێن ئابووری و نەتەوەیی یێن دیارکری) و ئەڤ ئارمانجە ژی ل دویڤ جوداهیا پلا گەشەپێدانا ئابووری جودادبیت بۆ نموونە د دەولەتێن پێشکەفتی دا ئارمانجا وێ ب دەست ڤە ئینانا ب کارئێخستنا تمامە وددەمەکیدا ئارمانج د دەولەتێن تازە پێکەهشتی دا ب دەست ڤەئینانا گەشەپێدانا ئابووری یە ب رێیا ب کارئینانا رامیارییا

بازرگانی ، وراميارييا بازرگانی ژی دهێته دابەشکرن بۆ دو پشکێن سەرەکی کو ئەڤەنە :

ئێك : راميارييا بازرگانييا سەربەست :

مەرەم ژ راميارييا بازرگانيا سەربەست (ئەو بارودۆخە کو دەولەت دەستێوەردانێ ناڤ پەيوەنديێن بازرگانيا دەرڤە داناکەت ب رامانەکادی کريارێن پێکگوهۆرينا نيڤ دەولەتی ئەنجام ددەت ب سەربەستی بيێ هەبوونا هيچ مەرجەکی).

بەلگێن سەرەکيێن راميارييا بازرگانييا سەربەست :

١. زێدەبوونا داهاتان ژ ئەنجامێ بسپۆربوونا نيڤ دەولەت يە : چونکی ئەڤ راميارية دبيتە ئەگەرێ سەربەستی کرنا بازرگانييێ دناڤبەرا دەولەتان دا و هەر دەولەتەك ژی بسپۆردبيت دوی لقێ بەرهەم ئينانێ دا کو بارەکێ رێژەيی هەبيت و جودابکەت ژدەولەتێن دی وبنەمايێن بەرهەم ئينانێ ، ئاراستەی وان لقان دهێتەکرن کو شيانا بەهەم داريێ تێدا يا بلندە و وان لقان ژی ب جە دهێليت کو بەرهەم داری تێدا يانزمە ئەڤەژی دبيتە ئەگەرێ بلندبوونا پاداشتی و داهاتێن بنەمايێن بەرهەم ئينانێ .

٢. دبن سيبەرا سەربەستيا بازرگانی دا دەرکەفتن و بەلاڤبوونا سازی و دەزگەهێن قۆرخکاری يابزە حمەتە ئەڤەژی ژبەر هندێ يە کو قورخکاريا نيڤ دەولەتی و هەرێمی بتنێ ل بن سيبەرا راميارييا پاراستنێ دهێتە دامەزراندن .

٣. راميارييا پاراستنێ (ب کارئينانا رەسم - (پشك کاری)- ماف پێدان) پێدڤی ب دارشتنا ياسايێن زۆرهەيە کو ئەڤێ ژی چەندين شونوار و ئەنجامێن جۆرا و جۆرێن ئابووری ژێ پەيدادبن ، چونکی پێدڤی ب کارگێريەکا ژيرانە (عەقليانە) و بەرهەڤکرنەکا گەلەك مەزن و کەسانێن بسپور هەيە .

٤. سەربەستیا بازرگانی هاریکاریا ڤەگوهاستنا بنەمایێن بەرهەم ئینانێ دکەت دناڤبەرا دەولەتان دا ب تایبەتی ڤەگوهاستنا دەستێ کارکرنێ و سەرمایەی .

٥. لایەنگەرێن سەربەستییێ بەحسێ هندێ دکەن کو رەسمێ گومرکی چەندین کێم و کاسی و شونوارێن ئابووری هەنە ، چونکی باوەرییا بازرگانان و خودان کاران کێم دکەت ب بارودۆخێن ئابووری و ب کاربەری نەچار دکەت کو ئەو باجا رەسمی بدەت ئەڤەژی دێ بیتە ئەگەرێ زێدەبوونا مەزاختییێن ژیاری و ئەڤەژی هەمی دێ بنە ئەگەرێ کێمبوونەکا بەرچاڤ دبازرگانیا دەرڤەدا .

دو : رامیارییا پاراستنا بازرگانی :

مەرەم ژ رامیارییا پاراستنێ (ئەو بارە کو دەولەت دەسەلاتاخۆ یاگشتی ب کاربینیت دا کارتێکرنێ ل سەر قەبارێ پێکگوهۆرینێن نیڤ دەولەتی یان ئاراستەیێن وان یان بەرهەمێن ناڤخۆیی بپارێزیت ژ هەڤرکیا متایێن (شمەکێن) بیانی بکەت).

بەلگەیێن لایەنگەرێن رامیارییا پاراستنێ :

لایەنگەرێن رامیارییا پاراستنێ پشت بڤان بەلگێن خوارێ گرێددەن وەك بەلگەیەك بۆ بووچونێن وان کو پێدڤی یە دەولەت دەستێوەردانێ دناڤ رێکخستنا بازرگانیا دەرڤەدا بکەت ژوانا ژی :

١. پاراستنا پیشەسازیێن تازە هاتینە دامەزراندن : ئابوور ناسێ ئەلمانی (فردریك لیست) دپەرتووکا خۆدا (رژێما نەتەوی بۆ ئابوورێ رامیاری) دا کو ل سالا ١٨٤١ ز بەلاڤکریە داخوازا پاراستنا پیشەسازیێن تازە هاتینە دامەزراندن دکەت.

٢. خودان كارو ريّكخەر داخوازا هندێ دكەن كو پيّدڤى يە هاريكاريا پيشەسازييّن نيشتمانى بهيّتەكرن وب پاريّزن ، چونكى ئەو هاريكاريا مانا پارەى دناڤخوّيا وەلاتى دا دكەت ، چونكى پيشەسازيا ناڤخوّيى هاريكاريا دەولـەتێ دكەت كو متاى (شمەكى) دناڤخوّدا پەيدابكەت ل شوينا مەزاختنێ ژپيّخەمەت ژ دەرڤەئينانێ .

٣. پاراستنا ئاساييشا دەولـەتێ : چونكى هاريكاريا دەولـەتێ دكەت كو متاييّن (شمەكيّن) بنەرەتى بەرهەم بينيت كو نەشيّت ل دەميّن شەرو دوّرپيّچيّن ئابوورى ب دەستڤەبينيت لڤيّرێ دشياندايە بيّژين كو كومەكا بەرچاڤ وەر گرتنان هەيە كو پەيوەندى ب بەرەڤانيا نيشتمانى ڤە هەيە بووينە ئەگەرێ دەركەفتنا پاراستنێ .

٤. لايەنگريّن پاراستنێ دبيّژن سەپاندنا رەسمێ گومركى پيّدڤى يە دا قەرەبوويا (تعويض) بەرهەم ئينێ ناڤخوّيى بكەت ل وێ جوداهيێ كو دناڤبەرا مەزاختييّن بەرهەم ئينانا ناڤخوّو دەرڤە دا هەى

٥. پاراستن دبيتە ئەگەرێ بەرفرهەكرنا پيشەسازييّن ناڤخوّيى و زيّدەبوونا ب كارئيّخستنا كريّكاران تيّدا ، چونكى ئەگەر رەسمێ گومركى يێ بلند ژلايێ دەولـەتێ ڤەبيّخيتە سەر متايەكێ (شمەكەكێ) دياركرى ئەڤ چەند دبيتە ئەگەرێ زيّدەبوونا خواستا پيشەسازيان ل سەر دەستێ كاركرنێ ئەڤەژى ل دويڤ روّلـێ خوّ دبيتە هوّكارێ چارەسەريێ و كيّم كرنا قەبارێ بێ كاريێ دوەلاتى دا .

ئامرازێن رامیاییا بازرگانی :

أ-رەسمێ گومرکی (باجا گومرکی) Tariffs :

ئەو رەسمە کو دئێخنە سەر متایێن (شمەکێن) بازرگانی (ئینانەدی ـ هناردی) کود سنورێ نیڤ دەولەتی یێ وەلاتەکی دا دبووریت .

مەرەمێن رەسمێ گومرکی :

١. دبیت ئەڤ رەسمە ب مەرەما ب دەستڤە ئینانا داهاتی بیت بۆ گەنجینا گشتی یا دەولەتێ .

٢. هەروەسا باج (رەسم) دهێتە سەپاندن بۆ مەرەما پاراستنێ ئانکو پاراستنا متایێن (شمەکێن)ناڤخۆیی ژ هەڤرکییا متایێن (شمەکێن) بیانی .

٣. هەروەسا رەسمێ گومرکی بۆ مەرەما ئابووری دهێتە سەپاندن وەکی ئەڤا دهێتە سەپاندن ب سەر هناردییان بۆ مەرەما کێم کرنا چوونا دەرڤە یا وان متایان (شمەکان) کو وەکی متایێن (شمەکێن) خوارنێ بیت .

جورێن باجا گومرکی :

باجا گومرکی ژ روویێ کارگێری ڤە دهێتە دابەشکرن بۆ :

١-باج ل دویڤ بهایی : ئەو باجە کو ب رێژا سەدی ژ بهایێ وی متای (شمەکێ) بریار ل سەر دهێتە دان وەکی کو ١٠ ٪ ژبهایێ جل و بەرگان بیت و دبیت ژی ژ متایەکی (شمەکەکی) بۆ (شمەکەکێ) دی بهێتە گوهۆرین .

٢-باج ل دویڤ جۆری : پێکهاتیە ژبرەکێ پارێ نەگوهۆر / جێگیر کو دئێخنە سەر یەکا ئەوی متای (شمەکی) وەکی کو برێ باجێ (٥ دولار)بیت بۆ هەر مەترەکا پەرۆکێ ئینای ئەڤ باجەژی ل دویڤ جۆرێ وی متای (شمەکی) و ونیشانێن وی دهێنە گوهۆرین .

٣-باجێن ب ناڤ : ئەو باجە کو دبیتە ئەگەرێ هندێ کونرخ ب شێوەکێ نیمچە (نیڤ تمام) جێگیر بمیننەڤە ، چونکی ئەگەر نرخێن متایان (شمەکان) ل بازارێن دەرڤە بهێنە خوارێ هوسا دێ بهایێ باجێ زێدەکەن وب بەروڤاژی ڤەژی ئەگەر بهایێن وان ژ دەرڤە زێدە بکەن هوسا دێ باجێ کێم کەنەڤە .

ب- سیستەمێ پشك کاری : پێکهاتیە ژ سیستەمەکی کو دەولەت ل دویڤ ئەو برێ ئیناندییان دیار دکەت ژوان متایێن (شمەکێن) دیارکری کو دشێت د ماوەکێ دیارکری دا بهینیتە دناڤدا و هەروەسا مەرەم ژی سەپاندنا مەرجانە ل سەر ئیناندیان هندەك جاران ژی ل سەر هناردیان دبیت ب شێوەکی کو دەولەت وان بران دیاربکەت کو رێکێ پێ بدەت بینیت یان بهنێرتە ژ دەرڤە .

ج- سیستەمێ مۆلەتێن ئیناندیان : دبیت دەولەت دئیناندیان دا مل کەچی مۆلەتێن ئیناندی بیت و نەهێلیت بازرگان متایەکێ (شمەکەکی) ژ دەرڤە بینیت هەتا دەسپێکێ رێپێدانێ ژ دەسەلاتا گشتی وەرنەگریت و رێکێ پێ ب دەت رابیت ب وێ کریارا ئیناندی ژ دەرڤە و دبیت ئەڤ سیستەمە بۆ مەرەما برەکێ دیارکری بیت بێ کوب راگەهینن و دەولەت برێ ئیناندی دیاردکەت ب رێیا پێدانا مۆلەتێن ئیناندی بۆ بازرگانان . و دبیت ژی ب کاربینیت بۆ پاراستنا بازارێن نیشتمانی ژ ئیناندیان دچەند دەولەتان دا ئەڤەژی دبیت کو مۆلەتێن رێ پیدانێ رەت بکەت یان مۆلەتێ نەدنە وان متایان (شمەکان) کو حەز و ئارەزوو ل سەر نەبیت .

د- كۆمەك كرن (الاعانات) : كۆمەك كرن ب ئێك ژ ئامرازێن رامیارییا بازرگانی دهێته دانان کو دەولەت ب کاردئینن د چوارچوڤێ شێوازێن نرخی دا ودبیت دەولەت بۆ پاراستنا بەرهەمێن خۆ یێن نیشتمانی پشت پێ دگرێدەت ب پێشکێش کرنا بەخشین و کۆمەکان بۆ بەرهەم ئینەران ب مەرەما هندێ بشێن متایێن (شمەکێن) خۆ ب نرخەکێ کێمتر ژ تێچوونێن بەرهەم ئیناناوان بێخنە بەرچاڤ ئەڤەژی دبیتە ئەگەرێ هاتنا خوارا نرخێ شمەکان کو بۆفرۆشتنێ هاتینە بەرهەڤکرن هەتا بشێن ئەو شمەکێن دناڤخۆدا بەرهەم بینن هەڤرکیا متایێن (شمەکێن) بیانی یێن ئینا ندی پێ بکەن.

دو جۆر ژ کۆمەك کرنێ هەنە :

١-كۆمەك كرنا راستەوخۆ : ئەڤە ب خۆژی ژ بەخشینا برەکێ پارەی دبیت چ ل سەربنەمایێ بهای یان ل سەربنەمایێ جۆری بهێتە دیارکرن.

٢-كۆمەك كرنا نەراستەوخۆ : ئەڤەژی ژ بەخشینا چەند مافەپێدانەکان بۆ پرۆژان دهێتەدان کو مەرەم ژی باشترکرنا بارێ وبیێ دارابیە وژ نموونێن وێ :

أ- لێ بۆرین (بەخشین) ژ باجان : وەك لێ بەخشین ژهندەك باجان یان كێم كرنا تێکراییێن وان یان ڤەگەراندنا پشکەکا ژوانێن هاتینەدان یان بەخشینا پشکەك ژ قازانجی ژ باجان ئەگەر هاتبنە ب کارئینان بۆ مەرەمێن دیارکری وەك زێدەکرنا بەرهەمداریا پرۆژەی .

ب- ئاسانکاری وپشت راستکرن : چ ئەوبن کو پەیوەندی ب قەرزان ڤە هەبیت ئەڤەژی ب ئینانا خوارا نرخێن مفایان و زێدەکرنا قەبارێ قەرزان و ئاسانکاری ددەمێن ڤەگەراندنێ دا بیت .

ج- پێش کێشکرنا هندەك خزمەتگوزارییێن وەسا کو ب مفا گەهاندنێ ڤەگەرێتەڤە بۆ پرۆژان وەك پشکداری کرن ل بازار و پیشانگەهێن نیڤ دەولەتی وب ستوخۆڤەگرتنا پشکەك ژوان مەزاختیان کو پێدڤی نە بۆڤان کاران وەك مەزاختییێن ڤەگوهاستنا متایان (شمەکان) و مەزاختییێن ئاکنجیبوونێ و کریا خانوبەران و تێچوونێن هاتن و چوونێ و پروپاگندان .

ترازیا پارەدانێ Balance of Payments

(تۆمارەکا رێکخستی یە بۆ هەمی مامەلێن بازرگانی و دارایی و نەختینەیی کو دناڤبەرا ئاکنجییێن وەلاتەکێ دیارکری و ئاکنجییێن وەلاتێن دی دا دماوەکێ دیارکری دا روودەت کو ب شێوەکێ گشتی سالە کە چ ئەو ئاکنجی کەس ، یان پرۆژ ، یان میری بن).

گرنگییا ترازیا پارەدانێ :

أ. پێش کێشکرنا زانیارییێن گرنگ دەربارەی ئەو پلەیا کوب ئابوورێ نەتەوەیی ڤە گرێددەت ئەگەر داتایێن تایبەت ل ماوێ ئێك ل دویڤ ئێکێ دیارکری ل بەردەست دابن هوسا دێ هوویرکارییێن زێدەتر ب دەست مە کەڤن دەربارەی پێشکەفتنێ ل وی ماوەی و گوهۆرینێن بنەرەتی یێن مامەلێن ئابووری یێن نیڤ دەولەتی کو ئابوورێ نەتەوەیی تێدا دەربازبوویە .

ب. هەڤکاریا دانەرێن رامیاریا ئابووری دکەت دئاراستەکرنا رێڤەبەریا کاروبارێن دەولەتێ دا ژبەرهندێ دپرانیا دەماندا پێ رابوونێن دارایی و نەختینەیی گرێداینە ب بارێ ترازیا پارەدانێ ب وێ دەولەتێ ڤە .

ج. ئەو داتاییێن ژ ترازیا پارەدانێ هاتین ب ئامرازەکێ هەلسەنگاندنێ ولێکدانەڤەیا زانستی دهێنە دانان بۆ پرانیا ئەو دیاردێن ئابووری کو پەیوەندی ب ئابووریێ جیهانێ ڤە هەی.

پەیکەر بەندییا ترازیا پارەدانێ :

ئەگەر مەبڤێت تەرازیا پارەدانێ ژهندێ زێدەتربیت کو بتنێ مافێن دەولەتەکێ ل سەر جیهانا دەرڤە نیشان بدەت یان مافێن جیهانێ ل سەر وێ دەولەتێ دیاربکەت وبکەینە ئەمرازەکێ شرۆڤەکرنا ئابووری هوسا پێدڤی یە ب شێوەکی بهێتە پۆلین کرن کو ل دویڤ چوار حسابان بهێتە جوداکرن و هەرئێك ژڤان حسابان ژی بسپورو تایبەتمەندبیت ژ جۆرەکێ دیارکری ژ مامەلێن نیڤ دەولەتی و ئەڤ حسابە ژی ئەڤەنە :

١-حسابا رەوان (الجاري)　　　　٢- حسابا سەرمایە

٣-حسابا رەوانەکرنا (التحويلات) ئێك لایەنی　　　　٤- حسابا زێرێ نەختینەیی

ئەڤا ل خوارێ دێ ناساندنەکێ بۆ هەرئێك ژڤان حسابان کەین .

١-حسابا رەوان (الجاري) : دڤێ حسابێ دا بهایێ هەمی وان شمەك و خزمەتگوزاریان دهێتە تۆمارکرن کو دناڤبەرا وێ دەولەتێ وجیهانا دەرڤە دا پێك گوهۆرین پێکریە و پێك دهێت ژ :

أ-ترازییا بازرگانی : دڤێ حسابێ دا بهایێ بازرگانییێ دهێتە دیتن دهێتە تۆمارکرن ئانکو بتنێ بازرگانیا متاییێن (شمەکێن) ئینانندی و هناردی نە ، و ئەگەر هناردی ژ (شمەکان) زێدەتربیت ژ ئینانندییان ژ (شمەکان) وەسا دبێژن زێدەهی هەیە د ترازیا

بازرگانی دا بەلێ ئەگەر بەروڤاژی بوو ئانکو ئینادی ژ شمەکان زێدەتربن ژ هناردیێن شمەکان هوسا دێ بێژین کورتیئنانەك یا هەی دترازییا بازرگانیدا .

ب- ترازییا بازرگانییا نەهێتە دیتن :- ئەڤ ترازییە ژی ژ هناردیان و ئیناندیێن خزمەتگوزاریێن نەهێنە دیتن پێك دهێت .

٢-حسابا سەرمایەی :- دڤێ حسابێدا هەمی ئەو مامەلێن نێف دەولەتی دهێنە تۆمارکرن ئەوێن کو هەڤبەندی ب مولکایەتی و قەرزانڤە هەی و پێك دهێت ژ (پشك و سەنەدە و دراڤ و بانك و سپاردان و رەوانەکرنا و قەرزان و قستان و ڤەگەراندنا وان). پێدڤییە جوداکرنەکێ بکەین دناڤبەرا مامەلێن درێژڤەکێش کورت ڤەکێش دا .

مەرەمامە ژ (**مامەلێن درێژڤەکێش**) ئەو تەوژمێن سەرمایەیی نە کو ژ وەلاتی دچنە دەرڤە یان بەروڤاژی و دەمێ وان ژسالەکێ پتر ڤەدکێشیت و وەبەرهێنانا راستە و خۆیا قەرزێن درێژ ڤەکێش و قستێن ڤەگەراندنا وان ڤەدگرن .

بەلێ (**مامەلێن سەرمایێ کورت ڤەکێش**) کو ب مەرەما راستڤەکرنا (ئێکلا ییکرنا) کورتیئنانێ یان زێدەهی (الفائض) دترازییا پارەدانێدا چێدبیت ئەو لایەنێن یتێدا دهێنە تۆمارکرن کو پێدڤییە کێمتر ژ سالەکێ بدەت یان دبیت وێ ڤەگوهاستنا دەمکورت ئەگەرێن رامیاری یان گوهۆرینێن جڤاکی لپشت بن یان ژبۆ پالدانا (المضاربة) (جامیازیادرایی) بیت بمفا وەرگرتن ژ جوداهیێن تایبەت یێن دناڤبەرا نرخێن دراڤان دا .

٣-حسابا دهێتە رەوانەکرن یا (حوالات) ئێك لایەنی :- پێکهاتییە ژ هەمی رەوانەکرنێن (التحویلات) ئێك لایەنی چ دارایی بن یان ب شێوێ شمەکان بیت کو دناڤبەرا دەولەتان و کەسان دا دروست دبن بێی کو چ پارە

پێدانەکێ لسەر لایەنێ دووێ دروست بکەت (پەیدابکەت) وەك : دیاری ـ قەرەبوو ـ بەخشین .

٤- حسابا زێرێ نەختینەیی :- پێدڤییە جوداهیێ بکەین دناڤبەرا ئەوی زێرێ کو کەسان و کومپانییان و دەولەتێن بەرهەمئین کو هەیە وەك شمەك سەرەدەرییا کرین و فرۆشتنێ دگەل دهێتەکرن و دبێژنێ زێرێ (نەنەخیتنەیی) وەك هەرشمەکەکێ ئاسایی یێ ئینای و هناردی دترازییا بازرگانیدا دهێتە تۆمارکرن .

و حسابا زێرێ نەختینەیی ژ زێرێ نەختینەیی و یەدەکێ دراڤێن بیانی پێك دهێت کو دشیاندایە بهێتە گوهۆرین .

و زێری گرنگییەکا تایبەت یاهەی لدەف پرانیا دەولەتان ، چونکی داناندیەکێ نەختینەیی یەو هۆکارەکێ پێدانێ یێ وەسایە کو رازیبوونەکا جیهانی لسەرە و هەر دەولەتەك دشێت برێکا هناردنا دەرڤە یا وی زێری هەر دراڤەکێ بیانی یێ بڤێت بدەستڤە بینیت .

هەڤسەنگی و نەهەڤسەنگی د ترازییا پارەدانێدا

ئەگەرێن هەڤسەنگی نەبوونا ترازییا پارەدانێ :

چەند هۆکارەك هەنە کو دبنە ئەگەرێ نەهەڤسەنگییا ترازییا پارەدانێ ژواناژی :-

١-تێکدانێن دەم کورت : ئەڤ تێکدانە ددەمەکیدا پەیدادبن کو بەروبومێن چاندنێ تووشی نەخۆشییا ببن بتایبەتیژی ئەوێن کو دەولەت بۆ هناردنا دەرڤە پشت پێ گرێددەت ئەڤەژی دبیتە ئەگەرێ نەهەڤسەنگییێ د ترازییا پارەدانێدا و هەروەسا ئەڤ نەهەڤسەنگییە د دەمێن شەرێ ژیدا روو ددەت لدەمێ کوخواست لسەر کەرەستێن خاف زێدەدبیت لڤێرە دێ هناردیێن دەولەتێن بەرهەم ئینەر زێدە بن یان هناردیێن دەولەتێن پشکدرابوویێن شەری دێ کێمبن .

٢-گوهۆرینێن داهاتێ نەختینەیی : دشێین جوداهیێ دناڤبەرا دو جۆرێن گوهۆریناندا بکەین ئێك ژوان ئەوە کو یاسەربخۆیە دئێك دەولەتدا رووددەت یادی ئەوە کو دناڤبەرا کومەکا دەولەتاندا روو بدەت .

ئەگەر گوهۆرینەکا سەربخۆ دداهاتێ ئێك دەولەتدا روودا (کو دەولەت د بارۆدۆخێ هەلاوسانێ دابیت یان داکێشانێ) بۆ نموونە ئەگەر هەلاوسانێ روودا رامانا وێ ئەوە کوخواستا هەمووکی (گشتی) لسەر شمەك خزمە تگوزارییان پترە ژ بەرهەمئینانا هەمووکی یانا فخۆیی و بارۆدۆخەکێ هوساژی دبیتە ئەگەرێ کورتیئنانێ چونکی ئەو خواستا زێدە دکەڤیتە سەر ئیناندییان بەلێ ئەو گوهۆرینێن کو د کۆمەکا

دەولەتاندا رووددەن ئەڤە دبیت چالاکییا ئابووری بلند بکەت یان نزم بکەت لدەمێ هەبوونا هەڤبەندییا بازرگانی دناڤبەرا وێ کۆما دەولەتاندا چونکی ئەگەر ئەو گوهۆرین هەڤدەم بوون دڤان دەولدتاندا ئەڤە دبیت گیروگرفتان دترازیێن وان بێن پارەدانێدا دروست بکەت چونکی ئەگەر کارپێدان و داهاتی کێم بکەت دئێك ژڤان دەولەتاندا و بتایبەتی ژی ئێژی ئەگەر هەردوو دەولەتان گرنگییەکا مەزن هەبیت دئابوورێ نێڤ دەولەتیدا هوسا دێ ئیناندیێن خۆ کێم کەن و پشکەك ژبکاربرنا ناڤخۆ دێ هنێرنە دەرڤە و رامانا ڤێژی ئەوە کودێ زێدە هییەکێ دترازییا خۆیا پارەدانێدا بدەستڤەئینت بەلێ ئەڤ زێدەهییا وێ دەولەتێ پێکهاتییە ژ کورتئینانێ و وان دەولەتێن کو پشکداری دگەل وێ کری دبازرگا نیکرنێدا .

٣-گوهۆرینێن پەیکەربەندی :- گوهۆرینا پەیکەربەندی بتنێ لسەر ئێك کەرت دئابوورێ نەتەوەیی دایە و دبیت ئەڤەژلایی خواستی یان ژلایێ خستنە رووی ڤە رووبدەت ، چونکی دبیت بارۆدۆخێن خستنەرووی بگوهۆریت دەمێ دەرامەتێن سووشتی بەرەف کێمبوونێ بچن (ژبەر بکارئینانا زۆر) و تێچۆنێن پیشەسازی بلندببنەڤە یان دەمێ داهێنانەك بهێتە گۆرێ یان باشترلێکرنا شێوازو رێکێن بەرهەمئینانێ هەبیت و ببیتە ئەگەرێ کێمکرنا تێچۆنان یان بەرهەمێن نۆ بێخنە دناڤ بازاریدا بۆ نموونە بکارئینانا ریشالێ دەستکرد (الالیاف الصناعیة) ب شێوەیەکێ مەزن کارکرە سەر بازارێن جیهانی یێن ئارمیشی و هریێ و لاستیکا دەستکرە (المطاط الصناعي) و ژبلی وان گوهۆرینێن پەیکەربەندیێن دهەڤبەندیێن خواست و خستنەرویدا روودایین گوهۆرینێن دیژی هەنە کو دتێکراییێن تەوژمێ سەرماییێن نێڤ دەولەتیدا رووددەت ،

چونکی ڤەدیتنا دەرامەتێن نوو وگرنگ ددەولەتەکیدا وەلێ دکەت کو ئینانا سەرمایێ بیانی کێم بکەت یان هەرپێیدڤی پێ نەمینیت و ئەڤەژی دبیتە ئەگەرێ هندێ کو بنگەهێ (بنیاتێ) وێ دەولەتێ بگوهۆریت ژ دەولەتەکا قەرزادار بۆ دەولەتەکا قەرزدەر ژبەر وەبەرهێنانێن دەرڤە یان ژبەر کێمبوونا هەبوونێن (أصول) وێ ل دەرڤە کو مفای و قازانجی دگەهینیتێ و دڤان بارۆدخاندا نەهەڤسەنگییا پەیگەربەندی دترازییا پارەدانێدا دەردکەڤیت چ ژبەر لایەنێ خستەرووی بیت یان ژبەر خواستێ بیت یانژی گوهۆرین ل ئاستێ ژیارێ یان شیانا وێ دەولەتێ بۆ قەرزکرنێ یان قەرزپێدانێ بیت .

شێوەیێن (رەنگێن) کورت ئینانا ترازییا پارەدانێ :

کورت ئینانا ترازییا پارەدانێ چەندین شێوە هەنە کو ژ هەمیان گرنگتر بکورتی ئەڤەنە :-

١. کێمبیا بەرهەمئینانێ دبەروبوومەکێ بنەرەتیدا دبیت ببیتە ئەگەرێ کێمبوونا قەبارێ هناردیان .

٢. ڤەدیتنا کەرەستێ خاڤێ پیشەسازی ل دەرڤە دبیتە ئەگەرێ ژ دەستدانا هەمووکی (گشتی) یان پشکەکێ ژوێ خواستا کو لسەر کەرەستێن خاڤێن خورستێن نیشتمانی هەی .

٣. روودانا بێ بازاریێ ل دەرڤە دبیتە ئەگەرێ کێمبوونا خواستێ لسەر بەرهەمهاتێین ئابوورێ نیشتیمانی .

٤. بلندبوونا ئاستێ نرخان ل ناڤخۆ ب پلەیەکا زێدەتر ژ بلندبوونا وان ل دەرڤە رێکێ ژ چالاکییا هناردنا دەرڤە دگریت .

٥. بجهئینانا بەرنامێن گەشەپێدانێ ل دەولەتێن تازە پێگەهشتی ئینانديێن وان ژ ئامیرو کەرەستێن هونەری ژدەرڤە زێدە دکەت .

٦. چونا دەرڤە یا سەرمایێ نیشتیمانی ژ ئەنجامێ نەمانا باوەریێ ژلایێ خودانێن سەرمایەی ڤە ژبەر ترسا وان ژ خۆ مالیکرنا - سەرمایێن وان یان دەست بسەرداکرتنا وان یان تێکدانێن رامیاری .

چارەسەری یا نەهەڤسەنگییێ دترازییا پارەدانێدا :

د سەردەمەکێ دوورو درێژدا پرانییا ئابووریناسان پێکۆلا هندێ کریە کو بەرسڤا ڤێ پسیارێ بدەن :

(ئەرێ هێزەکا خۆیی هەیە کوژلایێ خۆڤە هەڤسەنگییێ بڤەگەرینیتە ڤە ترازییا پارەدانێ) و بەحسێ چاواتییا ڤەگەراندنا وێ هەڤسەنگییێ بکەت بۆ ترازییا پارەدانێ ب رێکێن خۆ :-

١. هەڤسەنگکرن برێیا دەستێوەردانا دەولەتێ .

٢. هەڤسەنگکرن برێکا میکانزما بازاری .

١-هەڤسەنگکرن برێیا دەستێوەردانا دەولەتێ :

دەولەت دیرانییا دەماندا دەستێوەردانێ دکەت بتایبەتی ل دەولەتێن تازە پێگەهشتی بۆ ڤەگەراندنا هەڤسەنگیێ برێکا کومەکا رێکاران ب ئارمانجا خۆ دوورئێخستنێ ژ وێ ئینانێ ژوانان ژی :

أ. دەولەت رادبیت ب فرۆشتنا پشك و سەنەدێن ناڤخۆیی دفرۆشیتە بیانیان چونکی ل بەرامبەر ڤێ چەندێ دراڤێ بیانی بدەست دکەڤیت کورت ئینانا ترازێن وان بێن پارەدانێ پێ دگوهۆرین .

ب. فرۆشتنا وان پشك و سەنەدێن کو دەولەتێ هەنە د دەزگەهێن بیانیاندا ل دەرڤە کو دفرۆشنە هەڤوەلاتێن وی وەلاتی داکو دراڤێ بیانی بدەستکەڤیت .

ج. هندەك ئەردێن ناڤخۆ دفرۆشیتە بییانییان ژ پێخەمەت بدەستڤە ئینانا دراڤێ بییانی .

د. فرۆشتنا پشکەك ژ یەدەکێ زێری بۆ دەرڤە .

هـ. دبیت دەولەت ژ دەزگەهێن دارایی یێن بییانی وەك بانکا نێڤدەولەتی یان سندوقا دراڤی یا نیڤدەولەتی یان ژوەلاتێن هەڤالدۆست قەرزبکەت .

و. کێمکرنا قەبارێ ئیناندی دهێنه دیتن و نەهێنه دیتن برێکا ئامرازێن رامیاریێن بازرگانییێن جۆر ب جۆر وەك سیستەمێ پشکان و سیستەمێ گومرکی ژ پێخەمەت کێمکرنا مەزاختییان بدراڤێ بیانی و دهەمان دەمداژی هنارتی هاتیه دیتن و نەهاتیه دیتن هانددەت ب ئارمانجا ڤەگەراندنا هەڤسەنگییێ بۆ ترازییا پارەدانێ.

٢-هەڤسەنگکرن برێکا میکانزما بازرای:

أ-هەڤسەنگکرن برێکا کلاسیکی (میکانزما نرخان):

ئەڤ هزره ب شێوەیەکێ سەرەکی ژ هزرێن کلاسیکان (خاندنگەهێن کلاسیك) و کلاسکێن نۆدابەلاڤ بوویه و فەیلەسوفێ ئنگلزی (داڤید هیۆم) ب ئێکەم کەس دهێته دانان کو بیردۆزەکا تایبەت ب (هەڤسەنگکرنا هەرژنك خۆڤە) بۆ ترازییا پارەدانێ دارشتییه ئەڤەژی برێیا کاریگەرییا گوهۆرینێن ئاستێ نرخێ شمەکان و ئەڤ جۆرێ راستڤەکرنێ بۆ سەردەمێ رێسایا دراڤێن زێرێن ڤە دگریت کو ژ گرنگترین سالوخەتێن وێ سەربەستییا ئینان و هناردنا زێری ، ژبۆ هەڤسەنگ بوونا ترازییا و یژی پێدڤی ب سێ مەرجێن سەرەکینه :

١. جێگیرییا نرخێ دراڤ گوهۆرینێ.
٢. پلا کارپێدانا تمام بۆ بنەماییێن بەرهەمئینانێ ددەولەتێدا.
٣. سەربەستی دگوهۆرینا نرخێن (شمەکان) و خزمەتگۆزارییاندا.

بلا وەسا بدانین دەولەتەك یاهەی لسەر رێسایا زێری برێڤە دچیت و دبارودۆخێ کورت ئینانێ دایه ئەڤەژی راماناوێ ئەوه کو خواست بۆ دراڤێ بیانی مەزنتره ژبرێ خستەروویا وی و ب گەهشتنێ ب خالا چوونا ژ دەرڤە یا

زێری، دێ ئەڤ دەولەتە رابیت ب هناردنا زێری بۆ ژدەرڤە و کێمبوونا برێ هەلگرتیژی ژوێ چەندێ دبیتە ئەگەرێ هاتنە خواریا نرخێ شمەك و خزمەتگوزاریان دناڤخۆدا لگۆر بیردۆزا برێ پارەی ، ئەڤەژی خۆ بخۆ ب هۆکارەکێ لڤینەر دهێتە دانان بۆ هناردییان و رێگرەکە بۆ ئینانییان و پاشی ترازییا پارەدانێ بەرەف هەڤسەنگێن دچیت .

ب- هەڤسەنگکرن برێیا نرخێ دراڤ گوهۆرینێ :

ئەڤ راستڤەکرنا ترازییا پارەدانێ یا تایبەتە ب سیستەمێ دراڤێن کاغەزی کو دناڤبەرا (١٩١٤- ١٩٤١) هاتییە بجهئنان و چێدبیت نرخێ پارە گوهۆرینێ برەنگەکێ مەزن پشکدارییێ بکەت بۆ ڤەگەراندنا هەڤسەنگییێ بۆ ترازییا پارەدانێ ئەوژی برێکا راستڤەکرنا نرخێن ناڤخۆیی وبیانی بۆ شمەك و خزمەتگۆزارییان ب وی رەنگێ کو هاریکارییا هەڤسەنگبوونێ بکەت دناڤبەرا ئینانی و هناردییان دا .

مەگرتی دەولەتەك هەیە توشی کورت ئینانێ بوویە دترازییا خۆیا پارەدانێدا پاشی ئەڤێ دەولەتێ بهایێ دراڤێ خۆیێ نیشتیمانی کێمکر - بەرامبەر دراڤێن بیانی درەوشەکا هۆسا دا ، بهایێ دراڤێ بیانی دێ بلندبیت و ئەڤەژی دێ بیتە ئەگەرێ هندێ کو نرخێ شمەکێن بیانی بلندبیت لچاڤ ناڤخۆ بڤێژی ئینانییان دێ کێمکەت ل دەرڤە و هەروەسا شمەکێن ناڤخۆیی ژی ئەرزانتردبن لچاڤ یێن بیانی لەورا هەر خواستا وان لسەر شمەکێن نیشتیمانی زێدە دبیت و بڤێ چەندێ ژی هناردیێن دەولەتی بۆ دەرڤە زێدە دکەت و ئینانییێن خۆژی ژدەرڤە کێم دکەت و بڤی شێوەی هەفسەنگی ڤە دگەریتەڤە بۆ ترازییا پارەدانێ .

ج- هەڤسەنگکرن برێیا داهاتان (میکانزما نۆ):

ئەڤ رێکە بۆ هەفسەنگبوونێ پشت ب بیردۆزا (کینز) یڤە گرێددەت کو وەسا دادنیت لدەستپێکێ نرخێ دراڤ گوهۆرینێ جێگیربیت هەروەسا نرخێن شمەکان و بکارخستنا تمام بۆ بنەماییێن بەرهەمئینانێ جیگیربن و ناڤەرۆکا ڤێ هەفسەنگبوونێ ژی ب هندێ دهێتە کورتکرن کو (ئەو نەهەڤسەنگی دبیتە ئەگەرێ گوهۆرینێ دئاستێ بەرهەمئینانێ و دەستی کاریدا ددەمێ کورت ئینانێدا چالاکییا ئابووری ل ناڤخۆییا وەلاتی بەرەف نزمبوونێ دچیت ژ ئەنجامێ هاتنە خوارا خواستێ لسەر وان شمەکێن پیێشەسازیێن کو بەرهەڤکری بۆ هناردنا دەرڤە و هاتنە خوارا خواستێ لسەر ئینانديیان، پاشی کورت ئینانا ترازییا پارەدانێ بەرەف هاتنە ئێك (بچووکبوونێ) دچیت هەتا دگەهیتە هەڤسەنگبوونێ بۆ جارا دویێ .

هێلکاری یا ترازییا پاردانێ

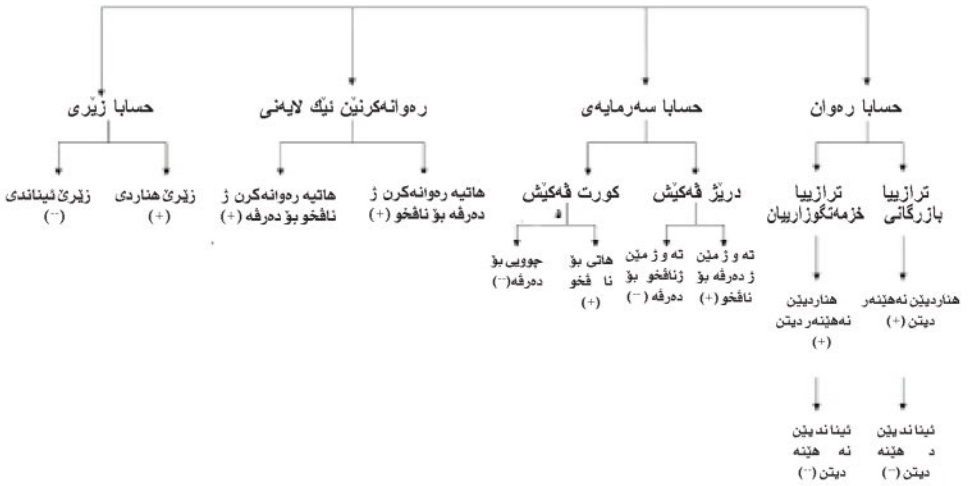

تێبینی:- نیشانا (+) ئەوێ نیشان ددەت کو دراڤ د حسابا خودانێ قەریدا دئێتە تومارکرن.
نیشانا (--) ئەوێنیشان ددەت کو دراڤ د حسابا قەرداریدا دئێتە تومارکرن.

پرسیارێن پشکا doوویێ

پ١/ ئەڤان پێناسەبکە :

(بازرگان - بازرگانی - بازارێ دراڤ گوهۆرینێ - نرخێ دراڤ گوهۆرینێ - رامیارییا بازرگانییا دەرڤە - تەعویم ترازییا پارەدانێ).

پ٢/ بەحسێ گرنگییێن بازرگانییا دەرڤە بکە ؟

پ٣/ ئەو جوداهی چنە یێن کو دناڤبەرا بازرگانییا ناڤخۆ و دەرڤە دا هەین ؟

پ٤/ ئەو بنیات (بنەرت)چنە کو بسپورییا نێڤدەولەتی لسەر دهێتە دامەزراندن ؟

پ٥/ ئەو گرێمان چنە یێن کوریکاردۆی بیردۆزا خۆ لسەر دارشتی ؟

پ٦/ ئەرکێن سەرەکییێن بازارێ دراڤ گوهۆرینێ چنە ؟

پ٧/ ئەو ئارمانج چنە یێن کو سیستەمێ چاڤدێریکرنا دراڤێ بیانی هەولا بدەستڤە ئینانا وان ددەت ؟

پ٨/ رەسمێ گۆمرکی پێناسە بکە و مەرەمێن وێ دیاربکە :

پ٩/ ئەگەرێن دەرکەفتنا سیستەمێ پشکان دیاربکە .

پ١٠/ مەرەمامە ژ کومەککرنێ چییە ؟ جۆرێن وێ دیاربکە .

پ١٠/ ئەگەرێن نە هەڤسەنگیبوونا ترازییا پارەدانێ کیشکن ؟

لیستی زاراڤان

ئینگلیزی	عەرەبی	کوردی
Trade	التجارة	بازرگانی
Export	الصادرات	هناردی
Import	الاستيرادات	ئیناندی
The theoty of absolues	نظرية التكاليف المطلقة	بیردۆزاتێچوونێن رەها
The theoty of Comparative costs	نظرية التكاليف النسبية	بیرەوزا تێچونێن رێژەیی
Forugn Exchange Market	سوق الصرف الاجنبي	نرخێ دارڤ گوهۆرینا بیانی
Exchange Rate	سعر الصرف	نرخێ دراڤ گوهۆرینێ
Tariffs	الضريبة الكمركية	باجا گومرکی
Floating	التعويم	تەعویم
Balance of Payments	ميزان المدفوعات	ترازیا پارەدانێ

ژێدەرێن پشکا ئێکی ودویێ

١- د. اسماعيل عبدالرحمن ود . حربي محمد عريقات / مفاهيم ونظم أقتصادية دار وائل للنشر / ٢٠٠٤ .

٢- د. خالد ود . احمد حسين / مبادى اللاقتصاد الكلي / دار وائل للنشر / ٢٠٠٤ .

٣- د. كريم مهدي الحسناوي ، مبادئ علم الاقتصاد ، جامعة بغداد ، ١٩٩٠ .

٤- مصطفى سلمان واخرون ، مبادئ الاقتصاد الكلي ، دار المسيرة ، ٢٠٠٠ .

٥- عبداللة عباوي ، مبادئ الاقصاد ، مطبعة سلمى ، ١٩٧٨ .

٦- د. خزعل البيرماني ، الدخل القومي والاستخدام ، الجزء الثاني ، جامعة بغداد .

٧- د. حسين عمر ، مبادئ المعروفة الاقصادية ، منشورات دار ذات السلال ، ١٩٨٩ .

٨- د. غازى صالح الطائي / الاقتصاد الدولي ، دار الكتب ، موصل ، ١٩٨٩ .

٩- د. سامي عفيفي حاتم / دراسات في الارقتصاد الدولي ، دار المصرية اللبنانية ، ١٩٩٥ .

١٠- د. صلاح الدين نامق ، التجارة الدولية ، دار المعراف مصر .

١١- د. محمد عبدالعزيز ، اقتصاديات التجارة الخارجية ، دار الجامعة المصرية .

١٢- د. كريم مهدي الحسناوي واخرون ، اقتصاد للصف السادس الادبي ، مطبعة ابوغريب ، ٩٩.

١٣- د. رفعت المحجوب ، الاقتصاد السياسي ، دار النهضة العربية، ١٩٧٧ .

١٤- د. مهدي رضوان ، التجارة الدولية .

پشکا سێیێ
رامیاریێن ئابووری

(رامیاریێن ئابووری) دهێنه بێناسەکرن ب وێ چەندێ کو (کومەکا پێرابوونانه دەولەت ئەنجام ددەت ب ئارمانجا هندێ کاربکەته سەر چالاکیین ئابووری و رامیاریێن ئابووری ب وێ ژی یا بەرنیاسه کو گەلەکا نەرمه چونکه لدویڤ سروشتێ سیستەمێ ئابووری و ئەو قوناغا پێشکەفتنێ کو ئەو سیستەم گەهشتیێ دهێته گوهۆرین).

ئارمانجێن رامیاریا ئابووری :

رامیاریا ئابووری پێکولێ دکەت چەند ئارمانجەکا ب دەستڤەبینت کو ژ هەمیاگرنگتر ئەڤەنه :

١-ب دەستڤەئینانا گەشەپێدانا ئابووری :

د دەولەتێن پێشکەفتی دا رامیاریا ئابودری یا تەرخان کریه بۆ پاراستنا گەشەپێدانا ئابووری یان بلەز تر بهێته ئەنجام دان ژبلی هندێ پشکداریێ ژی دکەت دیێك ئینانا سەرمایەی دا ب رێکا رەخساندنا ئەو مەرجێن گونجای کو کەرتێ تایبەت کاری تێدادکەن.

بەلێ ددەولەتێن تازەپێگەهشتی دا ئارمانجا گرنگا رامیاریا ئابووری پێکهاتیه ژب دەستڤەئینانا گەشەپێدانا ئابووری ئەڤەژی ب رێکا ئەو پێکولێن کو حکوومەت پێدڤی یەبکەت ژپێخەمەت باش کرنا رادێ مفا وەرگرتنێ ژ دەرامەتێن ئابووری و بلندکرنا بەرهەم داریا یەکێن کاری

ویشتەڤانیا گوهۆرینا بەردەوام ل بیاڤێ تەکنەلوجیا و پشکداری کرنا پێك ئینانا سەرمایەی دا ب رێکا کوم کرنا پاشەکەوتێن نێشتمانی ژبلی ئەڤان ژی پێکولێ دکەت هاریکاریا دارایی و هونەری ژ دەرڤە دابیت بکەت و هەروەسا کاری دکەت بۆ پێشئێخستنا هاتن و چوونێ وڤەگوهاستنێ و گەشەپێدانا دەرامەتێن چاندنێ هەتا ب وان رێکان کاربکەتە سەر پاشەکەوتی و وەبەرهێنانێ .

٢-ب دەستڤەئینانا سەقامگیریا (جێگیر بوونا) ئابووری :

ب رێکا ب کارئینانا رامیارییێن دارایی یێن نەختینەیی بۆ چارەسەریا هەلاوسانێ کو پرانیا دەولەتان ڤەدگرن ژبلی هندێ کو دڤێت رێکێ ل روو یدانا داکێشانێ وبێ بازاریێ بگریت .

٣-پاراستنا ئابووریێ نێشتمانی ژ هەڤرکیا دەرڤە ب تایبەتی ژی پاراستنا پیشەسازیێن تازە دامەزراندی هەتا بشێت گەشەیێ پێ بدەت و بەهرەمەندیێ زێدە بکەت و جۆرێ بەرهەمی ژی باشتربکەت .

جۆرێن رامیارییێن ئابووری :

١-رامیاریا دارایی :

زاراڤێ رامیاریێ دارایی بشێوەکێ گشتی ئەوێ دگەهینیت کو حکوومەت رادبیت ب نەخشە دانانێ بۆ مەزاختنان و دابین کرنا رێکێن پارە دان کرنێ وژ ئامرازێن بەرنیاسێن وێ ژی (باج و بۆجە و قەرز) ن کو ب رێکا باجان و کورت ئینانێ و سەررێژیا بوجەی ڤە دەولەت چەند بیاڤەکێن بەرفرەھ دئێختە گورێ بۆ ئاراستەکرنا خواستا کاریگەر (الطلب الفعال) و

نزيك كرنا داهاتێ كەسان و ڕاست ڤەكرنا بنەمايێن بنياتێ ئابووری هەتاریكێ خۆش بكەت ل بەرسینگێ پێشكەفتن و گەشەپێدانێ دا .

ئارمانجێن ڕامياريا دارايی :

ڕامياريا دارايی پێكولێ دكەت چەند ئارمانجەكان ب دستڤە بینیت كو ژ هەميا گرنگتر ئەڤەنە :

أ. گەهشتن ب ئاستێ كارئێخستنا تمام

ب. گەهشتن ب تێكرايی بەرەف زێدەبوونێ دگەشەپێدانا ئابووی دا .

ج. ب دەستڤەئینانا جێگیربوونێ دئاستێ گشتیێ نرخاندا .

د. كاركرن بۆ خۆش كرنا ژیارا چڤاكی و دووبارە دابەشكرنا داهاتی بشێوەكێ دادپەروەرانە.

٢-ڕامياريا نرخی :

پێكیهاتیە ژ كومەكا پێرابوونان كودبن سیبەرا وان دا نەخشە كێشانا نرخان و دیاركرن و كارتێكرنا نرخان دهێنە دیاركرن هەتا ب پشت ڕاستی ڤە ئارمانجێن چڤاكی و ئابووری ب دەستڤە بینیت

ئارمانجێن ڕامياريا نرخی :

أ. كاركرن بۆ پێشئێخستنا بەرهەم ئینانێ ژلایێ چەنداتیێ و چاوانیێ ڤە .

ب. كاركرن بۆ بلندكرنا ئاستێ بەرهەم داریێ د دەرامەتێن ئابووری دا .

ج. دابین كرنا پێدڤیێن بكاربەران وتێركرنا حەزو ئارەزوویێن وان و كاری دكەت بۆ چاوانیا بكاربرنێ .

د. كاربێتەكرن بۆ هاندانا پاشەكەوت ووەبەرهێنانێ بەرەف وان بیاڤێن كو دخزمەتا بەرهەم ئینانا پێدڤی یاندایە بۆ دابین كرنا پێدڤی یێن جڤاكی.

٣-رامیاریا بازرگانی :

پێكهاتیە ژ كومەكا ئامرازان (رێ یان) كو دەولەت ب خۆ ڤەدگریت د بازرگانییێ دا دچوارچوڤێ هەڤبەندییێن دەرڤەدا ب مەرەما ب دەستڤەئینانا چەند ئارمانجەكێن نەتەوەی یێن دیاركری و ئەو ئارمانج ژی لدویڤ رادەێ گەشەكرنا ئابووریێ دەولەتان دهێنە گوهۆرین بۆ نموونە د دەولەتێن پێشكەڤتی دا ئەو ئارمانج كو دچوارچووڤە لێكدانە ڤەبێن (كینزی) دا دبیت كوداخاز دكەت كارئێخستنا تمام ب دەستڤەبینیت ، بەلێ ددەولەتێن تازەپێگەهشتی دا ب ئارمانجا ب دستڤەئینانا گەشەپێدانا ئابووری دا دهێتە ئاراستەكرن .

ئارمانجێن رامیایا بازرگانی :

أ- ئارمانجا رامیاری : سیستەمێن ئابووری ب هەمی جۆرێن خۆڤە پەنایێ دبەنە بەر دانانا كومەكا رێكارو یاسا و رێسا یان كوب رێكا وان ڤە بازرگانیا خۆیا دەرڤە رێك دئێخن .

دسیستەمێ سەرمایە داری دا ئەڤ رێكارە بۆ پشتەڤانیا بازاران دهێنەكرن هەروەسا دڤان وەلاتان دا جەخت ل سەر پشتەڤانیا كەرتێ تایبەت دهێتەكرن وەكی دوان كومپانییێن هەڤپشكێن مەزندا دەردكەڤیت كو ئەركێ هاوردە (ئینانێ) وهناردنێ بجە دئینێن هەروەساكاری دكەن بۆ ئازادكرنا دارڤێ نێشتمانی بێ چ چاڤدێریەكێ بڤێ چەندێ ژی ئەو

بنەمایە بسەربەستانە دهێنە دانان کو بازرگانیا دەرڤە رێك دئێخن دپێخەمەت پشتەڤانی کرنا سێستەمێن خۆیێن سەرمایە داری دا .

ب- هەڤسەنگی دترازیا پارەدانێ دا : زێدەبوونا کورت ئینانێ ل ترازیا پارەدانێ ب تایبەتی ژی ددەولەتێن تازە پێشکەفتی دا وان نەچار دکەت نەخشێن خۆ بشێوەکی دابرێژن کو هەڤسەنگیێ دترازییێن خۆ دا دروست بکەن ئەڤەژی ب رێکا زێدەکرنا هناردییان و قەرکرن ژ دەزگەهێن دارایی و دبیت هەتا جوداهیێ ناڤبەرا نرخێن ئیناندی و هناردییان پێ پربکە تەڤە .

ج- کارئێخستنا تمام : ئەڤەژی ئارمانجەکا ئەشکرایە یارامیاریا بازرگانی ب تایبەتی ژی ددەولەتێن پیشەسازیێن پێشکەفتی دا چونکی کاری دکەت بۆ بلندکرنا ئاستێ ئابووری دجڤاکی و رامیاری و بشێوەکی تەماشەی بێکاریێ دکەت کو دەردەکێ رامیاریێ ترسناکە .

د- ب دەستڤەئینانا گەشەپێدانا ئابووری : پرانیا دەولەتێن تازەپێکەهشتی پشتی کو سەربخویا خۆیا رامیاری ب دەستڤە ئینای پشتی جەنگێ جیهانیێ دویێ بەرەڤ بلندکرنا ئاستێ ژیارا کورێن وەلاتێ خۆ چوو ئەوێن کول سالێن دوور و درێژ دبن پاشماوێن پاشکەفتنا ئابووری و ئیستعماری دا بوون وڤان وەلاتان پەنا برە بەر دارشتنا رامیاریەکا تایبەت بۆ هەڤبەندیێن دەرەڤە و رێکخستنا ڤان هەڤبەندیان پشێوەکی کو سەررێژیا وان ددراڤی بیانی داب دەستڤەبینیت هەتا ب وێ رێکێ بشێن وان پێدڤیان بکرن ژ متایێن (شمەکێن) سەرمایە داری بۆ ب دەستڤە ئینانا گەشە پێدانا ئابووری پێدڤی نە .

هـ خۆش ژیارا ئابووری : مەرەم ژڤێ ئارمانجێ ب دەستڤەئینانا دادپەروەریا جڤاکی یە دناڤبەرا تەخێن جڤاکی دا بشێوەکی کو دەولەمەندان ئەرکەکێ پتر بکەڤیتە ستۆیێ وان ل چاڤ هەژاران بۆ نموونە دبیتن دەولەت رەسمێن گومرکی بێخیتە سەر چەند شمەکێن روخساری (السلع الترفيهية) ب رێژا ٢٠٠ ٪ ژ نرخێ وان شمەکان هەتا را ددێ بکارئینانا وان کێم بکەت داهاتەکی ژی کوم بکەتەڤە ژداهاتێن بلند ئەڤەژی بۆهندێ یە کو دوبارە دابەشکرنا داهاتی ل ناڤبەرا وەلاتیان بینتە گۆرێ و شمەکێن پێدڤی ژی بینتە ناڤ وەلاتی کو بۆ پرانیا خەلکینە .

٤-رامیاریا نەختینەی :

پێکهاتیە ژ هەمی وان پێرابوونان کوژلایی میری و بانکا ناڤەندی و گەنجینێ ڤە ب خۆڤەدگرن ب مەرەما کارتێکرنێ لسەر برێ پارێ نەختینەی و پەیداکرنا پارەی و بکارئینانا پارەی و باوەری پێدان ب ئارمانجا کەهشتن ب ئارمانجەکا ئابووریا دیارکری وەکی ئارمانجا کارگێرانا تمام .

ئارمانجێن رامیاریا نەختینەی:

رامیاریا نەختینەی پێکولێ دکەت چەند ئارمانجەکێن دیارکری ب دەستڤەبینیت کو دشیاندایە ل ئەڤێن خوارێ بهێتە کورت کرن :

أ- ب دەستڤەئینانا ئاستەکێ بلند ل کارپێدانێ هەمی ئابوورناس درێددکەڤن کو پێدڤی یە دابین کرنا ئاستەکێ بلندێ کارپێدانێ ب ئارمانجەکێ بهێتە دانان کو رامیاریا نەختینەی داکوکیێ لسەر باشکرنا چالاکیا

ئابووری و بلندترین ئاستێ گونجاو دکارئێخستنا دەرامەتێن سروشتی و مروڤی دا بکەن و پێدڤی یە ل سەر دەستهەلاتێن نەختینەی هەمی وان پێرابوونان پەیرەو بکەن کو ئابووری دووربێخن ژ بێکاریێ و ئەو شوینوارێن داکێشانێ کو دبەرهەم ئینانێ و داهاتی و تێکدانا هەڤبەندیێن جڤاکی دا روو ددەن و ژوان پێرابوونان ژی بلندکرنا قەبارێ خواستێ هەمووکی (گشتی) یە بۆ ئەوی ئاستی کو بۆ کارئیخستنا وان دەرامتێن پیدڤی کو دبەرهەم ئینانێ دا مفا ژێ نەهاتیە وەرگرتن .

ب- جێگیر کرنا ئاستێ نرخان : ئەڤ مەرەمەژی دوێرێ دا دهێتە کوم کرن کوکار بهێتەکرن بۆ رووی ب رووبونا گوهۆرینێن توندوتیژن بەردەوامێن ئاستێ نرخان چونکی ئەو دگەل خۆدا چەندین گوهۆرینان دبهایێ پارەی دا دروست دکەت و پاشی ژی کارێ خراب دکەنە سەرئاستێ دابەشکرنا داهات و سامانی و تەرخان کرنا دەرامەتێن ئابووری دسەرلڤێن بەرهەم ئینانێ دا .

ج- هاندانا گەشەکرنا ئابووری : کاریگەریا رامیاریا نەختینەی دهاندانا گەشەکرنا ئابووری دا بهندێ دەردکەڤیت کو کاربکەتە سەر وەبەرهێنانێ چونکی ئەو گوهۆرینێن رامیاریا نەختینەی دئینتە گۆرێ ژ یەدەکێن نەختینەی ێێن بانکێن بازرگانی کار دکەتە سەر برێ خستنە روویێ پارەی و ئەڤەژی گوهۆرینەکا هەڤ شێوە دنرخێ مفای دا دئینتە کورێ کو ئەڤەژی ل دویڤ رۆلێ خۆ قەبارێ وەبەرهێنانا تایبەت دیاردکەت .

د- باشکرنا ترازیا پارەدانێ : ترازیا پارەدانێ یاهەر وەلاتەکی هەڤبەندیێن نەختینەی و دارای و بازرگانی ێێن ئەوی وەلاتی دەردئێخیت دگەل وەلاتێن دیێن جیهانێ دا ودەمێ ئەڤ ترازیە دبەرژەوەندیا ئەوێ

دەولەتێ دابیت کو وەرگرتیێن وێ ژ دراڤێ بیانی (گران بها) یێ دەرڤە پتر بیت ژ پێدانێن وێ بۆ دەرڤە و بەروڤاژیا وێ ژی راستە .

و هەمی دەولەت پێکولا ئەوێ دکەن کو ترارزیا پارە دانا وان بۆلایێ بەرژەوەندیێن وان دا بهێتە خوارێ دهەر پلەکا پێشکەفتنا ئابووری دا بیت دا بشێن پاراستنا وێ بکەن ژوی یەدەکێ زێری و دراڤێن گران بها کو یێن هەیت و کورت ئینان ژی دەترازیا پارەدانێ دا رامانا وێ ئەوە کو ئەو وەلات دراڤەکێ بیانی پتر ددەت ژوی کو وەرگرتییە ئەڤەژی شینوارێن خراب ل سەربهایێ داراڤێ نیشتمانی دروست دکەت .

٥- رامیاریا چاندنێ :

مەرەم ژ رامیاریا چاندنێ ئەو پێرابوونێن کو دەولەت ئەنجام دەت و چەندین رێ و شێوازێن چاکسازیین چاندنێ یێن گونجای بخوڤەدگرن کو دشیاندایە ب رێکا وان بلند ترین رادێ خۆش ژیاریێ بو کارکەرێن کارتێ چاندنێ دابین بکەت ب رێکا زێدەکرنا بەرهەمی و باشکرنا جۆرێن وان و بەردەوام بوون ل سەر وان چاکسازیان .

ئارمانجێن رامیاریا چاندنێ :

أ. باشکرنا ئابوورێ چاندنێ ب ئارمانجا پشکداری کرنا مەزنتر و گرنگتر دئابوورێ نەتەوەی دا .

ب. بلند کرنا ئاستێ ژیارێ بۆ کارکەرێن ئەڤی کەرتی .

ج. دابین کرنا پێدڤیێن کەرتێ پیشەسازی ژکەرستێ خاڤێن چاندنێ .

د. هنارتنا پشكەكێ ژبەرهەمێن چاندنێ بۆ دەرڤە ب ئارمانجا ب دستڤەئینانا دراڤێ بیانی هەتا بسشێن وان شمەكا بینتە دناڤخۆیا وەلاتی دا كو كریارا گەشەپێدانا ئابووری پێدڤی پێ هەیە .

پێدڤیین ڕامیاریا چاندنێ :

ڕامیاریا چاندنێ نەشێت ئارمانجێن خۆیێن دیاركری ب دستڤەبینیت ئەگەر ئەڤ پێدڤی یە بۆ نەهێنە دابین كرن .

١. پێدڤی یە ڕامیاریا چاندنێ دەستەیەكا میری یان نیمچبە (تام) میری دەربێخیت وبەرنامەكێ كریاری یێ وەسا هەبیت كو سەر پەرشتی و بجهئینانا ئەنجامدانا وێ بكەت .

٢. پێدڤی یە ئەو ڕامیاریا چاندنێ ئارمانج و مەرەمێن دیاركرنێن خۆ هەبیت و پێكولا ب دەستڤەئینانا وان بكەت و ئەو ئارمانج و مەرەم ژی حەز و ئارەزوویا پرانیا خەلكێ نیشان بدەت .

٣. ڕامیاریا چاندنێ پێدڤی ب ئامرازێن دیاركرینە هەتا ئارما نجێن خۆ ب كێمترین ئەرك و تێچوون ب دەستڤەبینیت

٤. ل دەمێ هەلبژاردنا ئامراز و پێرابوونان پێدڤی یە وان هەلو مەرجێن ناڤخۆیی بەرچاڤ وەرگرن كود هێنە درێكا بجهئینانا وی بەرنامەی دا .

پسیارێن پشکا سێیێ

پ١/ ئەڤێن ل خوارێ پێناسە بکە:

(رامیاریێن ئابووری ، رامیاریا دارایی ، رامیاریا نرخی ، رامیاریا چاندنێ).

پ٢/ ئارمانجێن رامیاریین ئابووری ؟

پ٣/ ئارمانجێن رامیاریا دارایی ؟

پ٤/ ئارمانجێن رامیاریا نرخی کیژن ؟

پ٥/ ئارمانجێن رامیاریا نەختینەی کیژن ؟

پ٦/ بێدڤیین رامیاریا چاندنێ کیژن ؟

ژێدەرێن پشکاسێیێ

١.اسماعيل عبدالرحمن و د . حربي محمد عريقات / مفاهيم ونظم أقتصادية دار وائل للنشر / ٢٠٠٤ .

٢. د. خالد و د. احمد حسين / مبادى اللاقتصاد الزراعي / دار وائل للنشر / . ٢٠٠٤ .

٣. د. عبدالوهاب مطر الداهري / الاقتصاد الزراعي / مؤسسة دار الكتب ١٩٨٠ .

٤. عوض فاضل / النقود والبنوك / مطبعة وزارة التعليم العالي ١٩٩٠ .

٥ .د . جلال عبدالرزاق و د. خزعل الجاسم / الاقتصاد / مطبعة ابو راغب ١٩٩٧ .

٦. د. غازى صالح الطائي / الاقتصاد الروبي / دار الكتب للطباعة والنشر ١٩٩٩ .

٧. د. سامي عفيفي حاتم / دراسات في الاقتصاد الروبي / دار الميسرية اللبنانية ١٩٩٥ .

پشکا چوارێ

پاشکەفتن و گەشەپێدان و پلاندنان پاشکەفتن
UNDERDEVELOPMENT

هزرا ئابووریا هەڤچەرخ پێناسێن زۆر بۆ پاشکەفتنێ ب خۆڤە گرتینە ، هندەك ژوانا ئەوی وەلاتی ب پاشکەفتن ددانن یێن کو ئابووریێ وێ دبنیات دا پشت ب بەرهەم ئینانا کەرەستێن خاڤ (وەکی چاندن و کانزاکاری) گرێددەت ، هندەکێن دی کو ئابووریێ پاشکو (تابع) بیت ، کو پشت ب هناردنا کەرستێ خاڤ ب گرێ ددەت ، بەلێ رامانا بەرفرەه و بەربەلاڤا پاشکەفتنێ ل دویڤ بووچونا ئابووری ناس (M.P. Todaro) (پێکهاتیە ژوی بارێ ئابووری کو دهێتە نیشان کرن ب نزمیا ئاستێ ژیارێ مل ب مل دگەل هەژاریەکا سەخت و دژواردا ، و نزمیا داهاتێ تاکەکەسی، ونزمیا رێژا گەشەپێدانا ئابووری ، نزمیا ئاستێ بکاربرنێ ، و خزمەت گوزاریێن ساخلەمیێن کێم و نەپێدڤی ، ورێژا بلندا ژ دایك بوونێ . کێم و کورتی دهەلبژاردنا چالاکییەکێ ل ناف وان چالاکیان کو دبنە ئەگەرێ پرکرنا حەز و ئارەزوویێن مرۆڤێ بکاربەر).

تایبەتمەندیێن پاشکەفتنا ئابووری :

١-کێمیا سەرمایەی :

پرانیا ئەو وەلاتێن کو ئابووریێ وان یێ پاشکەفتیە ، ئەون یێن کوهندەك یان هەمی هۆکارێن بەرهەم ئینانێ (ب رامانا سەرمایە دارياوێ) نینە ، ژوان ژی سەرمایە ب پێدڤی بەهرا پارەدارکرنا پرۆژێن گەشەپێدانێ ناکەت ، لەورا دبن رۆناهیا ڤان کێم و کورتیان دا ئابوورناس (نرکسە) دبێژیت :

(دەولەت ب پاشکەفتی دهێتە دانان چونکی یا هەژارە)

بۆ روون کرنا ئەڤێ هزرێ ژی (نرکسە) پشت ب ڤێ شروڤەکرنێ گرێ ددەت: کێم بوونا سەرمایەی یان کەلەکە بووناوی کەفتنە سەرئێك د بازارێ دراڤی دا یێ گرێدایە ب لایەنێ خواست و خستنەروویا هەمووکی . خستنەروویا سەرمایەی ژی پرانیا دەمی یانزمە ژبەر لاوازیا حەزو ئارەزوویا سنورەکی بۆ پاشەکەوت کرنێ (عمبارکرنێ) یان زۆربوونەکە ژ رادێ دەرکەفتیێ حەز و ئارەزوویان سنوورەکی بۆ بکاربرنێ ، و هاتنا خوارێ یا داهتێن بەردەست بو مەزاختنێ ددانیت ، کو ئەڤەژی ژ ئەنجامێ تێکچوونا بەرهەمێ کەرتێن سەرەکیێن ئابووری دهێتە گۆرێ ، ئەڤەژی دبیتە ئەگەرێ دروست بوونا بازنەکا دائێخستی ، هەروەکی دڤی هێلکاریێ دا هاتیە روون کرن.

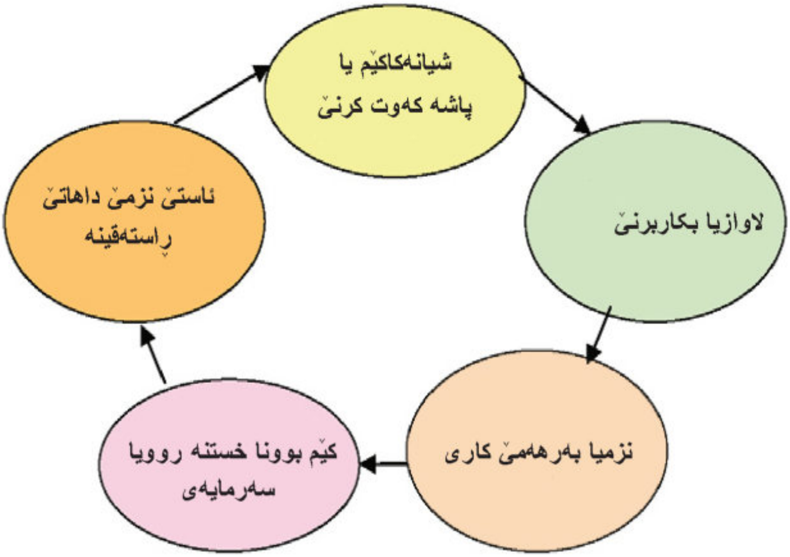

٢-پاشکەفتیا ئامراز و ریکێن بەرهەم ئینانێ :

نەهەڤسنگی دپەیکەربەندیێ دا کو وەلاتێن پاشکەفتی پێ دهێنە جوداکرن ئەوە کوریکێن بەرهەم ئینانێ ددەستپێکینە ، بۆ نموونە دکەرتێ چاندنێ دا شێوازێ بەرهەم ئینانێ پشتاخۆ ب کارێن دەستی و بکارئینانا ئاژەلان گرێدەدەت ، و پرۆژێن گەشەپێدانێ گەلەك دکێمی بۆ باشکرن و رەخساندنا زەڤیان بۆ چاندنێ دهێنە ئەنجام دان بۆ هندێ ئەو ئەنجامێن چاڤەرێ کری ب دەستڤەبهێن .

پاشکەفتنا شێوازێن بەرهەم ئینانێ دڤان ئابووریان دا ڤەدگریتەڤە بۆ نەبوونا هۆیێن تەکنیکی یێن نوی ئیناندی هەتا بەرهەم هینەر بکاربینێن .

خرابی و نەگونجانا بارودوخێ ئابووری و جڤاکی و رەوشەنبیری ژی هاریکارن بۆ دروست بوونا ژینگەهەکێ (بارەکێ) وەسا کو ناهێلێت تەکنەلوجیا نوی دکریارا بەرهەم ئینانێ دا بهێتە بکارئینان .

دڤێ دیتنێ دا شارەزایین نەتەوێن ئێکگرتی دڤەکۆلینێن خۆ دا ئاماژێ بهندێ دکەن کو وەلاتێن پاشکەفتی دشێن بەرهەمێن خۆ ژکەرتێ چاندنێ ب رێژا ٥٠٪ زێدە بکەن ددەمەکێ مام ناڤنجی دا ئەگەر ئەو وەلات شیان ئامرازێن نوی یێن بەرهەم ئینانێ بینن ورێکێن نوی ژی بکاربینن بۆ پاراستنا بەروبوومێن خۆیێن چاندنێ ژ دەردو بەلاّیێن ژینگەهێ .

ژ نیشانێن دیارن کەرتێ چاندنێ دوەلاتێن پاشکەفتی دا پێکهاتیە ژبلندیا هژمارا (رێژا) بێکاران ل کریارا بەرهەم ئینانێ ل چاڤ سەرجەمێ هێزا کارکەرێ ئابووریێ نەتەوەیی ، کو ئەڤەژی دبیتە ئەگەرێ پەیدابوونا دیاردا بێکاریا ڤەشارتی (بن پەردە) کو ئەڤە ب خۆژی ل نزمیا بەرهەمێ ئێك دۆنەمی ژێ دەردکەڤیت ، و هەروەسا ناڤجییێ بەرهەم داریا تاکەکەس ژی دچاندنێ دا نزم دبیتەڤە ، چونکی بەرهەمێ سنوورەکی یێ جوتیاری دبیتە (سفر) ئانکو (سالب) ە .

هەڤپشکی کرنا کەرتێ چاندنێ دکریارا کەلەکە بوونێدا زۆر نزم دبیت ، چونکی ئەگەر زێدەهیا ئابووری ب دەستڤەهات ئەو یا ندێ ئێتە ئاراستەکرن بەرەف بکاربرنا خۆشژیاریێ ژلایێ خودانێن ئەردی ڤە ، یا ندێ چیتە ژ دەرڤەێ کەرتی بێ کو هوڤپشکییێ بکەت ل کریارا ڤەژاندن و گەشەپێدانا شێوازێ بەرهەم ئینانا چاندنێ .

پاشكەفتنا شێواز و رێكێن بەرهەم ئینانێ كارتێكرنەكا خراب ل سەر ئابووری هەیە، كو دشێین ژوان هەمیا گرنگتر بڤی شێوێ خوارێ كورت بكەین :-

١. هەبوونا بێكاریا ئاشكرا (دیار) ل گوندان ژشێوێ (بێكاریا ڤێت ب و نەڤێت) دەردكەڤیت .

٢. زاڵبوونا دیاردا مشەختكرنێ ژ گوندان بۆ باژێران كو ئەڤەژی دبیتە ئەگەرێ زێدەبوونا هژمارا بێكاریێ و بەرفرە هبوونا دیاردا كارێن بەرەلا (أعمال هامشية)

٣. نزمیا ئاستێ دابین كرنا دام و دەزگەهێن پیشەسازی ب كەرستێن خاڤێن چاندنێ .

٤. كێم شیانی بۆ پركرنا پێدڤیێن تاكەكەسێن جڤاكی .

٥. نزمیا هێزا كرینێ لدەف پرانیا ئاكنجیێن گوندان ژ بەركێمیا بەرهەمی و دابەشكرنا خراب یا داهاتی .

٦. پاشكەفتنا هەر ئێك ژ هێزێن بەرهەم ئینانێ و هەڤبەندیێن بەرهەم ئینانێ دكەرتێ چاندنێ دا كو كارتێكرنەكا خراب ئەوان ل سەر كەرتێن دیێن ئابووری هەنە.

٣-گەش بوونا زێدەبوونا ئاكنجییان :

پەرتوكێن ئابووری ئاماژێ بهندێ دكەن كو هەڤبەندیەكا بهێزا هەی ل ناڤبەرا رێژا هەژاریێ و دناڤبەرا تێكراییێ گەشەیا ئاكنجییاندا ، هەژی گوتنێ یە نەهامەتێن خرابێن ئابووری ئاسایی ل سەرملێن تەخا هژارا جڤاكی دكەڤیت، چونكی ئەڤ تەخە دبنەرەندا ژ بێ مولكایەتیێ و خۆش بوون ب خزمەت گوزاریێن گشتی دنالیت، هەر ژبەر هندێ ژی گەلەك جاران ئەو ل پیشەنەگا

قوربانییێن بێکاریێ نه ژبەر سستییا گەشەکرنا ئابووری ، ژن ب شێوەکێ تایبەتی شینوارێن وێ بێکاریێ و رێکارێن ئابووریێن کێم مەزاختنان (التقشف) هەل دگرن کو دەولەت پێ راددبیت ، کو ئەڤە ب خۆژی دبیتە ئەگەرێ دروست بوونا بازنەکا دییا دائێخستی هەتا وێ پلا کو خێزانێن قەبارە مەزن ب دەستێ هەژارریا بەردەوام و نەبوونا وەك هەڤیێ دچڤاکی دا دنالن .

گەشەبوونا ئاکنجییان دبیتە ئەگەرێ دەرکەفتنا دیاردا زێدەبوونا مەزاختنێن گشتی و پارەدارکرن ژ کورتی دانێ ژ خزمەتگوزارییێن گشتی وەك فێرکرن و ساخلەمی و ژناڤبرنا پیس بوونا ژینگەهێ و زێدەبوونا ئیناند یان بۆ دوورکەفتن ژوان مەترسیان کو دبنە گەف ل سەر ئاسایشا خوراکێ (خوارنا) دەولەتێ .

ئەوا دهێتە تێبین کرن ئەوە کو زێدەبوونا رێژا ئاکنجییان گەلەك جاران دبیتە ئەگەرێ زێدەبوونەکا بەرچاڤا ئەوێن کو ژیی وان ژ ١٥ سالان کێمترە کو ئەڤەژی بێگومان دبیتە ئەگەرێ بلندبوونا رێژا کەسانێن بکاربەر ل جڤاکی کو هێشتا شیانا بەرهەم ئینانێ وان نینە ، ئەڤجا ئەگەر ئەو نزمبوونا هەستپێکریا ب هیڤی بوون ژ ژیانێ وەربگرین ژوانە کوژیێ وان ژ (٤٠) سالان کێمترە ، وەسا دەردکەڤیت کو نزمبوونا سالێن بەرهەم ئێنانێ بەرەف (سفرێ) دچیت ، ئەڤ دیاردە ژی دبیتە ئەگەرێ بەرفرەهبوونا ڤالاهیا (تیکبوونا) هلاوسانێ (الفجوة التضخمية) دوەلاتێن پاشکەفتی دا چونکی ئەڤ وەلاتە ب دەستێ پاشکەفتنا هەردو لایێن پیشەسازی و چاندنێ (وەکی ئێل) دنالێن.

٤-بەلاڤبوونا بێکاریێ : Unemployment

ئابووری ناسێن جیهانا سیێ درێك کەفتینە ل سەر هەبوونا بێکاریا ڤەشارتی (بن پەردە) ل گشت کەرتێن بەرهەم ئینانێ ل وەلاتێن پاشکەفتی ، ئەڤ جۆرێ بێکاریێ ژی پتر ل کەرتێ چاندنێ دیار دبیت ، چونکی ئەڤ کەرتە کەرتێ پێشەنگە ، دپرانیا ئەندامێن جڤاکی ژی پشت بڤی کەرتی گرێ ددەت ، بۆ ب دەستڤە ئینانا دەلیڤا کارکرنێ و وەبەرهێنانێ . ڤێجا ژلایێ تیۆری ڤە ئەگەر هژمارەکا زۆرا کارکەران دڤی کەرتی دا کارێ خۆ هێلا ئەو کاریگەری ل سەر بەرهەم ئینانێ نابیت ، چونکی بەرهەم ئینانا وی یاسنوورەکی دگەهیتە پلا (سفر) ێ ژبەر لاوازیا پەیکەربەندیا پیشەسازەیێ دکەرتێن دیێن بەرهەم ئینانێ دا . وئێدی دشیانا وێ دانینە ئەوێ هژمارا زۆرا بێکاران دامەزرینیت .

ئەڤ جۆرێ بێکاریێ دئابوورێن پاشکەفتی دا دبیتە ئەگەرێ مشەخت کرنێ ژ گوندان بۆ باژێران ، بۆ ب دەستڤە ئینانا دەلیڤ کارکرنێ کو ئەڤەژی دبیتە ئەگەرێ زۆربوونا دیاردا بێکاریێ دباژێری دا ، چونکی باژێر ب خۆ دبنیات دا ب دەستێ دیاردا بێکاریێ دنالیت ، وەلاتێن پاشکەفتی ژی ب دەستێ ئەڤێ دیاردێ دنالێن ژ دەستێ بێکاریا ڤەکری (دڤێت یان نەڤێت) هەروەکی ئابووری ناسێن رۆژ ئاڤای ئەڤ ناڤە دانایە سەر ، کورێژا ١٠- ٢٠٪ ژهێژا کارکەران ڤەدگریت ، ئەڤجا رێژا بێکاریێ ژی دناڤ گەنجێن خویندەوار دا بلندترە ، ب تایبەتی ل گوندان ، چونکی ئەڤان بێکاران چ دەرامەتەك یان شیانەك نینە بۆ باشکرناباریێ خۆیێ ئابووری. ب هەڤبەرکرن دگەل بێکاران دباژێران دا ، کو کرییەکا کێم وەرگرن ، ئەڤێ دیاردێ ژی هەڤبەندی ب گرفتا هەژاریێ ڤە دوەلاتێن پاشکەفتی دا هەیە ، ژبەر هندێ ژی دا مەزراندن و کارئێخستن جهەکێ

سەرەکییێ داگیرکری ، دڤەکۆلینێن دیاردا بێکاریێ دا، و چاوانیا چارەسەرکرنا وێ دڤان وەلاتان دا.

٥-پاشکەفتنا پەیکەربەندیا جڤاکی :

گەلەك جاران ل پشت دیاردێن پاشکەفتنا ئابووری دا ، دیاردەکادی یاهەی کو ئەوژی لاوازیا رەوشە نییریە ، ئانکو رەوشەنبیریا گشتی یا کەسان رەنگ ڤەدا نەکا بەرچاڤەیا پلا پاشکەڤتن و هاتنا خوارێ یا ئاستێ رەوشەنبیری و جڤاکی نە ، کو دبنە ئەگەرێ دەرکەفتنا گەلەك ژ وان دەرئەنجامێن کو وەدکەن دلیڤا گونجاێ پەیدانەکەت بۆ ب دەستڤە ئینانا گەشەپێدانێ و دهەمان دەم ژی دا هەڤپشکییێ دکەت دبەردەوام بوونا دۆخێ پاشکەفتنێ ، و گرنگترین دەرئەنجامێن پاشکەفتنا پەیکەربەندیا جڤاکی ئەڤەنە :

١. کاریگەریا رەوشت و تیتالان ل سەر مەزاختنێن بکاربرنا هەمووکی (گشتی) ، کو پرانیا دەمی حەز و ئارەزوویا سنوورەکی یا بکاربرنێ گەلەك بلنددبیت و مەزاختن ژی بەرەف ب کاربرنا خۆش ژیارییێ بمەرەما شانازی ب خۆکرنێ یە .

٢. رەوشت و تیتالان رولێ خۆییێ هەی ل شێوازێ پاشەکەوت کرنێ (عمبارکرنێ) ، دەمێ پاشەکەوت کرن ئارستەی لایەنێن نەبەرهەم ئین دهێنەکرن وەکی جامبازی ل کرین و فروشتنا زەڤی و زاران و کانزاییێن بهاگران و زێدەکرنا بلانسێن دراڤی (الارصدة النقدية).

٣. تەمبەلی وهەست نەکرن ب بەرپرسیارەتییێ دبنە ئەگەرێ بکار نەئینانا فاکتەرێ دەمی بشێوەکێ دروست و وەبەرهێنان دبیاڤێن مفا بەخش دا .

٤. نزم بوونا ئاستێ رەوشەنبیری و جڤاکی و نزم بوونا هیڤیا کەسان ، وەدکەت کو ئەوکەس رازی بن ب کێمترین ئاستێ خۆش ژیاریا ژیانێ و گوھ نەدان ب وەربەهێنانا شیانێن خۆ ، بۆ باشکرنا بارودۆخێ ئابووریێ خۆ وب کارئینانا هونەرێ بەرهەم ئینانا نوی ل کەرتێن بەرهەم ئینانا پێشەنگ.

٥. ژن ناهێتە هاندان (پالدان) بۆ پشکداری کرن دچالاکیێن ئابووری دا ژبەر رەوشت و تیتالێن جڤاکی .

٦. بەلاڤبوونا نەخویندە واریێ و نزمبوونا ئاستێ فێربوونێ و شیانێن کەسان بۆ بەرهەم ئینانێ و ژێهاتیا کارگێری دجڤاکی دا لاواز دکەن .

نەخویندەواری دبیتە ئەگەرێ نەبوونا هوشیاریا ساخلەمیێ و دەبیتە ئەگەرێ پیس بوونا ژینگەهێ و بەلاڤبوونا دەردو نەخۆشیان.

٦-پاشکۆیا ئابووری : (التبعیة الاقتصادیة)

ئابووری ناسێن خواندنگەها پەیکەربەندیێ (Structuroi School) درێك دکەڤن ل سەر هندێ کو بازرگانیا دەرڤە ژێدەرەکێ گرنگێ پاشکویا ئابوویریێ وەلاتێن پاشکەفتی یە (ئابووری ناس پریبش (prebish) ئێکە ژ دامەزرێنەرێن خواندگەها پەیکەر بەندییە (الهیکلیة) ل وەلاتێن ئەمریکا لاتین وەسا هزردکەت کو وەلاتێن پاشکەفتی بتنێ دبازرگانیا چەند کەرستەکێن دەستپێکی دا بسپۆرن کو ئەڤەژی دبیتە ئەگەرێ پاشکویا (پاشبەندیا ـ دویڤەلانکێن) ڤان وەلاتان ژوان گوهۆینێن کو رووی ددەن ل پێکگوهۆینا شمەکان دبازرێن جیهانی دا Trems of trade (TOT) .

هەروەسا (پریێش) دڤەکۆ لینێن خودا گەهشتە وی دەرئەنجامی کو ئەو گوهۆینێن کورووددەن ژ نرخێ کەرستێن خاڤ ل بازارێن ئەمریکا لاتینی هەردەم دهێنە خوارێ ل بەرامبەر شمەکێن بەرهەم ئینای دبریتانیا دا . ل دویڤ بوچوونا ئەڤێ خواندنگەهێ ژی ئەگەرێن سەرەکیێن هاتنا خوارا رێژا پێکگوهۆینا بازرگانیا وەلاتێن پاشکەفتی ڤە دگەرینەڤە بۆ وان پیڤانێن جودایێن نەرمیا داهاتی بۆ خواستی ل سەر بەرهەمێن وەلاتێن ئەمریکا لاتینی و هەروەسا پێشکەفتنا تەکنەلۆجی ل سەر خستنەروویا شمەکان دبازرگانیا جیهانی دا .

خواستنا شمەك وکەرستێن دەستپێکی ژلایی وەلاتێن پێشکەفتی ڤە ژ وەلاتێن پاشکەفتن سەبارەت ب داهاتی ڤە نەرمی تێدا دیار دبیت ، ولدیف یاسایێ ئەنگڵ (Engle Law) خواست ل سەر کەل و پەلێن خوارنێ ل وەلاتێن پیشەسازی نزم دبیت ب رێژا وێ زێدەبوونێ کو ب سەر داهاتی دا دهێت ، لەورا ئەڤ وەلاتە پەنایێ دبەنە بەرکێمکرنا ئینانديێن خۆ ژ کەرستێن دەستپێکێ و کەل و پەلێن خوارنێ .

ژبلی ئەڤێ ژی وەلاتێن پێشکەفتی ب رێکا وان پێشکەفتنێن تەکنەلۆجی کو ب دەست خۆڤە ئینایینە شیان ب رێکێن پیشەسازی برەکا زۆرا دەرامەتێن سروشتی بەرهەم بینن کو بەراهیێ ژ وەلاتێن پاشکەفتی دئینان ، ژبەر هندێ هاتنا خوارا خواستی دبینین ل سەر گەلەك ژ کەرستێن دەستپێکی ببورینا دەمی دبازرێن جیهانی دا ، دبەرامبەر ژی دا زێدەبوونا خواستی ل سەر شمەکێن وەبەرهێنەکی و کەل و پەلێن خوارنێ دبینین ژلایێ وەلانێن پاشکەفتی ژ وەلاتێن پێشکەفتی ژبەر بەرفرە هبوونا ڤالاهیا هەلاوسانێ د بازارێ شمەکان دا پێدڤی بوونا پیشەسازیین ناڤخۆیی

ب کەل و پەل و پارچێن یەدەك (قطع الغیار) ژلایێ وەلاتێن پێشکەفتی ڤە کو ئەڤە دبنە ئەگەرێ پلەیەکا بلندا نەرمیێ .

ژلایێ خستنەرووی ڤە وەلاتێن پێشەسازی ژبەر وان پێشکەفتنێن تەکنەلۆجی کو ب دەست خۆڤە ئینانە شیاینە زێدەبوونەکا بهێز دبەرهەم ئینانێ دا ب دەستڤەبینن دکەرتێن پێشەنگێن ئابووری دا ، دڤێ دیتنێ دا وەلاتێن پیشەسازی شیان بەرهەڤانیەکا گەلەکا بهێز ژپێگەهێ خۆیێ هەڤرکییێ بکەن ژبەر خستنەرووبا شمەکێن جۆرا جۆرێن گەلەکێن پێشکەفتی وب نرخێن گونجای.

ئەڤێ پێشڤەچوونێ وەل وەلاتێن پیشەسازی کر کو نرخێن خۆ ب سەپینن و رامیاریێن خۆ بێن نرخی بێن جۆرا جۆر ژی بکارئینن، چونکی ب وێ رێکێ قازانجەکێ (مفایەکێ) زۆر ژێ دەست دکەڤیت.

رێژا پێکگوهۆینا بازرگانیا وەلاتێن پیشەسازی ژی گەشترە ل جاڤ رێژا پێکگوهۆینا بازرگانی دگەل وەلاتێن پاشکەفتی ، ژئەڤێ ژی ئیناندیێن نەختینەی (کاش) ژ بازرگانیا دەرڤە هەڤپشکیێ ناکەت دکریارا گەشەپێدانا ئابووری دا ل پرانیا وەلاتێن باشکەفتی دئابووری دا.

گەشەپێدانا ئابووری

رامانا گەشەپێدانێ :

بەری ئاماژە ب پێناسا گەشەپێدانا ئابووری بهێتەکرن ، پێدڤی یە جوداهی بهێتەکرن ل ناڤبەرا هەردو دەستەواژێن (گەشەکرنا ئابووری) و (گەشەپێدانا ئابووری) کو هەتا رادەکی وەلێ هاتینە کو ئێك رامان ببەخشن ، (گەشەیا ئابووری) ئاماژێ ب (زێدەبوونا بەردەواما داهاتێ راستە قینەیێ تاکەکەسی ددەولەتەکێ دا ژبەر باشکرنا بەردەوام ل ئامرازێن بەرهەم ئینانێ دگشت بیاڤان دا) دکەت ، بەلێ (گەشەپێدانا ئابووری) رامانا کریارا با شکرنا چاوانی دژیانا مرۆڤی دا). دبابەتێ گەشەپێدانێ دا پەرتوکێن ئابووری ئاماژە ب هەبوونا چەند دیاردەکێن گرنگێن گەشەپێدانێ دکەن کو پێدڤی دکەت دڤێرە دا بڤان خالان بەحسێ وان بکەین :

١. بلندکرنا ئاستێ ژیار و خزمەت گوزارییێن کەسان ب رێکاکریارا گەشەکرنا ئابووری .

٢. رەخساندنا (پەیداکرنا) بارەکێ گونجای بۆ گەشەیا هەست کرنا تاکەکەسی ب ژیارەکا خۆش ب رێکا ئاڤاکرنا سیسشەمەکێ چڤاکی و رامیاری و ئابووری و دام دەزگەهێن کو ئارمانجا وان رێزگرتنا رومەتا (کرامە) هاڤوەلاتییە.

٣. زێدەکرنا سەربەستیا مرۆڤی د مافـــێ دەستنیشان کرنێ دا ب رێکا بەرفرەهکرنا جۆرا و جۆری کرنێ ژحەز و ئارەزوییێن تاکەکەسی ، وەکی زێدەکرنا جۆرێن شمەکێن بکاربەر وخزمەت گوزاری .

بۆ گەهشتن بڤان ئارمانجێن گەشەپێدانێ دوەلاتێن پاشکەفتی دا پێدڤی یە ل سەر دەولەتێ پێرابوونێن کریاری و هوشیارکەرێن پلان دارێژتی رابیت. بۆگوهۆرین و بازدانێ ژ شێوە و ناڤەرۆکی ڤە ئەڤەژی ب رێکا سازدانا پێکول و شیانێن جۆرا و جۆر دپلانەکا بەرهەڤکری بۆ ئەڤێ مەرەمێ .

پێدڤیێن گەشەپێدانا ئابووری :

١-کەلەکە کرنا (کومکرن) سەرمایەی :

پێکئینانا سەرمایەی ئەوی دەمی بەرهەم دهێت دەمێ جڤاك رێژەکێ ژ داهاتێ رەوان پاشەکەوت (عمبار) بکەت و وەبەردهینیت بۆ ب دەستڤەئینانا برەکێ پترێ بەرهەم و داهاتی . بێگومان کارگەهێن نوی ئامیر و مەکینە و کەرستێن خاڤ دبنە ئەگەرێ زێدەکرنا ماددی یاسەرمایێ دەولەتێ (بهای راستەقینەرێ پوختێ سەرتا سەرێ سەرجەمێ شمەکێن سەرمایەداری ژلایێ ماددی ڤە وان بەرهەم هەبیت) کو ئابووری بەرفرەه دکەت و دبەتە دئاستێ بەرهەم ئینانێ دا.

ئەو وەبەرهێنانێن ب بەرهەم و راستە وخۆ هەڤدەم وەبەرهێنانێن دبێن زێدەژی مل ب مل دگەل دا دچیت کو ل پەرتوکێن ئابووری ب (ژینگەها چڤاکی و ئابووری) یا بەرنیاسە ، وەکی رێ و رێباران ، کەهرەب ، پارزنینێن ئاڤێ ، گەهاندن و هەڤ شێوێ وان کو هاریکارن بۆ پێکڤە گرێدانا چالاکیین ئابووری و کریارا گەشە پێدانێ بساناهی دکەت ، ئەو نموونا کو ئاماژە پێ دهێتە کرن هاریکاریا تێگەهشتنا ئەڤان هزران دکەت .

ئەگەر وەبەرهێنان ل دەزگەهەکێ چاندنێ (وەك کرینا تراکتورێ) بۆ نموونە ببیتە ئەگەرێ زێدەکرنا بەرهەمێ هەمووکی د زەڤیێ دا ، بەلێ بێ هۆیێن ڤەگوهاستنێن نوی جوتیار نەشێت شمەکێن خۆیێن بەرهەم ئیناندی ساخ بکەت و بێخیتە بەرچاڤ بۆ فرۆشتنێ دبازاران دا ، لەورا ئەڤ وەبەرهێنانە دبیت چ تشتەکێ زێدە نەئێخیتە سەر بەرهەم ئینانا نەتەوەیی .

چەند رێکەکێن نەراستە وخۆییێن وەبەرهێنانێ هەنە ل دەرامەتێن نەتەوەی وەك ئاڤاکرنا دەزگەهان بۆ ئاڤدانا زەڤیان کو دبیتە ئەگەرێ باشکرنا زەڤیێن چاندنێن وەلاتی کو ئەڤە . ب خۆژی بەرهەمداریا هەر دۆنەمەکی پترلێ دکەت ، ئەڤجا بۆ نموونە ئەگەر دشیان دا بوو (١٠٠) هکتارێن زەڤیێن چاندنێ کو هەمان برێ بەرهەمێ (٢٠٠) هکتارێن زەڤیێن دێم (کوپشت ب بارانێ گرێددەت) بەرهەم بینیت ، هەروەسا دروست کرنا مەکینان ژی بۆ ئاڤدانا زەڤیێن چاندنێ وەدکەت کو برێ بەرهەمێ وان زەڤیێن کودێم نینن دووجارا هندەبیت وب هەمان رێك ژی دشیاندایە بەرهەم داریا زەڤیێن چاندنێ بهێنە زێدەکرن ئەگەر هات دەرمانێن ژنا ڤیرنا مێش ومۆرێن زیان بەخش هاتنە بکارئینان ، هەمی ئەو جۆرێن وەبەرهێنانێ وان رێکێن ماددی دیاردکەن بۆ باشکرنا شێوێ زەڤیان کو ئەو بخۆ دبیتە ئەگەرێ زێدەکرنا بەرهەم داریا زەڤیان بشێوەکێ باش .

٢-وەبەرهێنانا سەرمایێ مرۆڤی : (الاستثمار البشري)

وەبەرهێنانا سەرمایێ مرۆڤی یا بۆ هەی ببیتە ئەگەرێ باش کرنا ئەنجامدنا کارگێریا بەرهەمێ هێزا کارکەری، و دشێن هەمان کاریگەریێ

یان پترژی بینیت ئەگەر هەژمارەکا دییا پتر ئاساییا کەسان بکاربینن دکریارا بەرهەم ئینانێ دا .

فێرکرن و راهێنانا کەسان بۆ بەهرەمەندێ و شارەزاییێ دبیتە ئەگەرێ زێدەکرنا ژێماتیا تاکە کەس بۆ مامەلەکرن ل گەل وەربەهێنانێن راستە و خۆ ژنامراز و ئامیران و شێوێن د بێن ژوی جۆری ، هەروەسا راهێنانا ماموستا و وانەیژێن ب شیان لەگەل هەبوونا ژێدەر و پەرتوکێن ئابووریێن جۆرا و جۆر بۆهەیە کاریگەریا مەزن وان هەبیت ل چاواتی و رێبەریا کەسان بۆ هەڤپشك کرنێ دزێدەکرنا بەرهەم ئینانێ دا ، وەبەرهێنان ل دەرامەتێن مرۆڤی و رەخساندنا سەرمایەکێ مرۆڤیێ ژێهاتی هەمان کاریگەریا هەی وەکی زێدەکرنا چاوانیا وەبەرهەمداریا دەرامەتێن بەردەست (ئاڤدانا زەڤیان و بکارئینانا دەرمانێن زناڤبرنا مێش ومۆران)، بەلێ ئەو سالوخەتێ گرنگ کو دشیان دانینە دەست لێ بهێتە بەردان و هەڤبەندی ب دەست نیشان کرنا دناڤبەرا دوتشتاندا هەی (ئانکو ل ناڤبەرا بکاربرنێ ل نهۆ و بکاربرنێ ل پاشە روژێ کورتیا وێ ژی دەست بەردان ژ تشتەکی کو (وەبەرهینان) ێ زێدە دکەت بۆ هندێ دپاشە روژێ دا بەرهەمێ پترلێ بکەت

وەبەرهێنان دسەرماییێ مرۆڤیدا پێدڤیەکا حە تمییە بۆ وان وەلاتێن پاشکەفتی کو ئابووریێ خۆ ئارستەی گەشەپێدانەکا ئارمانج بۆ دارژتی دکەن .

٣-رەگەزێ تەکنەلۆجیاییێ :

پێشکەفتنا تەکنەلۆجی دهێتە دانان ئێك ژگرنگترین وان هۆکارێن کو گەشپێدانا ئابووری پێ دهێتە ڤە ژاندن و چەندانیا بەرهەمی پێ دهێتە زێدەکرن

ب رامانەکا دی پێشکەفتنا تەکنەلۆژی هاریکاریا ب کارئینانا رێك و ئامێرێن نوی و ئابووری دکەت بۆ بجهئینانا پرۆژێن مفابەخشێن گەشەپێدانێ .

ئەڤجا پێشکەفتنا تەکنەلۆژی دشێن وەسا ب کاربینین کو بەرهەمداری پێ بلندبیت دپیشەسازیێن ب کارهاتی دوەلاتێن پاشکەفتی دا.

بیردۆزێن گەشەکرن و گەشەپێدانا ئابووری :

هزرا کلاسیکی (کەڤن) ل سەر بنیاتێ سیستەمێ ئابووریێ لیبرالی راوەستایە ، کوتێدا مولکاتیا تایبەتی یا تاکەکەسان و بازاریێ هەڤرکیا ئازاد و هەبوونا حالەتێ ب کارئێخستنا تمام یا دەرامەتان خۆ دسەپینیت ، ئەڤێ هزار کلاسیکی ژی بەرلاڤبوونەکا مەزن ب خۆڤە دیت ل دەمێ شۆرشا پیشەسازی دئەورۆپا دا دبارودۆخەکی دا کوتێدا سەپاندنا ڤێ هزریێ ب دەستڤەهات ومل ب ملێ ڤان کوهۆرینان دچوون کو دگەل کەتواریێ ئابووریێ وێداروێدایە .

پشتی شۆرشا پیشەسازی ، هزرا کلاسیکی روی کرە ڤەدیتنا ئەگەرێن ڤەشارتیێن پشت گەشەکرنێ بۆ ماوەکێ دەم درێژ ژ داهاتێ نەتەوەیی ، و هەمان دەمدا شرۆڤەکرنا کەرتێ ئابووری ژی بەرچاڤ وەرگرت ، چونکی شرۆڤەکرنا داهاتی ل سەر ئاستێ داهاتێ هەمووکی پشت گوهاڤتبوو ، کلاسیکان باوەری ب دابەشکرنا رێژەیا داهاتی هەیە بۆ (کرێ و مولکانە ومفای) چونکی کارتێکرنەکا گرنگ هەیە ل سەر کریارا گەشەکرنێ ، ب هەمان شێوەژی بەرهەم ئینانا نەتەوەیی دهێتە دابەشکرن

دناڤبەرا بەرهەم ئینانا پیشەسازی و چاندنێ دا ، گرنگی پێدانا کلاسیکان (ئابوری ناسێن کەڤن) داکوکیێ ل سەر شرۆڤەکرنێن ئابووری دکەن کۆ پەیوەندی ب پالێڤەنانا رەورەوا ئابووری هەیە بەرەف گەشەکرنێ .

ژ زانایێن قوتابخانا کلاسیکی کو گرنگی ب بابەتێن گەشەکرنێ دایە ل رێیا ڤەکولینێن خۆ ، ئەڤەنە :

١-ئادەم سمث :

(سمث) ل دویڤ بوچوناوی وەسایە کو گەشەکرن ب شێوەکێ کەلەکەبووی (بوویەکەلەك) ب دەستڤەدئێت ل رێیا بسپۆربوون و کار دابەشکرنێ ، کوب رێیاوێ دشێن داهێنان و بەرهەمداریا کرێکاری دئابووری دا ب گشتی زێدەبکەت بۆ هندێ ئەڤەژی ب دەستڤەبهێت پێدڤی دکەت چەند مەرجان دابین بکەن وەك سەرمایە و بازار.

بەرفرهەکرنا پێکئینانا سەرمایەی ژی کارەکێ پێدڤی یە بۆهندێ دەرگەهی ل بەردەم بسپوربوون و کار دابەشکرنێ ڤەکەت ، و هەتا بۆهندێ سەرمایە ژی پێك بهێت پێدڤی دکەت پاشکەکەوت کرن بەرەف وەبەرهێنانێ بهێتە ئاراستەکرن کو ئەڤەژی خۆبخۆ دبیتە زێدەکرنا بەرهەم و داهاتی وپێکگهۆریێ ، پاشی ژی زێدەبوونا پاشەکەوتی وپێکئینانا سەرمایەی.

بازار ژی ژلایێ (سمث)ی ڤە کارەکێ فەرە بوبسپوربوون و کار دابەشکرنێ، چونکی قەبارێ بازاری رێکێ خۆش دکەت بۆ زێدەکرنا پلابسپورسازیێ و کار دابەشکرنێ ل رێیا زێدەکرنا بەرهەمی و بەرفرهەکرنا پێك گوهۆرینێ ل سەر هەردوو ئاستێن نافخۆیی و جیهانی .

٢-ديڤيد ريكاردۆ :

(ريكاردۆ) چاندنێ ب كەرتێن پێشەنگ د ئابوورێ نەتەوەيى دا دادنيت ، چونكى دبيتە ئەگەرێ دابين كرنا ئاساييشا خوارنێ بۆ ئاكنجيبان ، چاندن ژى ژلايێ (ريكا ردۆ) ى ڤە دچيتە بن بارێ ياسايا مفاداكيشانێ كو كار دكەتە سەر رێژا بەرهەمى و مفاى .

(ريكاردۆ) كريارا گەشەكرنێ شرۆڤە دكەت ب رێيا دابەشكرنا جڤاكى بۆسێ كومێن سەرەكى و ئەو هەڤبەنديا كو دروست دبيت ژ ئەنجامێ دابەشبوونا رێژەيا داهاتى ب سەرڤان كومان كو ژ (سەرمايەداران و كرێكاران و خودان زەڤيان) دبينتەڤە .

ول بن رۆناهيا ئەڤێ دابەشبوونێ دا (ريكاردۆ) ژ دابەشكرنا داهاتى بۆ پشكێن سەرەكى ڤە دكۆليت كو ئەوژى ئەو دەستهاتن كو ئەڤ كوومە ب دەستڤە دئينن و ئەڤ گەشەكرنە ژى كودناڤ هەرئێك ژواندا روويدەت ئەو دەستنيشانا كريارا گەشەكرنێ دكەت . ئەڤ دەسهاتە ژى پێكهاتينە ژوان (كرێيان كو ددەنە كرێكاران و مولكانە كو خودانێن زەڤيان وەردگرن و ئەومفايێ كوب دەست سەرمايەداران دكەڤيت) ژبەر هەڤپشكى كرناوان دپارەداركرنا كريارا بەرهەم ئينانێ دا . مولكانە ومفاب شێوەكێ سەرەكى ب دەسهاتێ پوخت دهێتەدانان و ژێدەرەكێ گرنگن دكريارا پێكئينانا سەرمايەى دا كوهەڤپشكە دكريارا گەشەكرنێ دا ، ئەگەرێ وێ ژى ئەوە كو ئەڤ شێوازە هەربتنێ شيانا پاشەكەوت كرنێ هەيە ل رێيا دووبارە وەبەرهێنانا مفاى ب ئارمانجا ب دەستڤەئينانا مەزنترين برێ مفاى، مفا درێيا كريارا هەڤركيێ دا بەرەف كێمبوونێ دچيت و دبيت ئابوور ژى بەرەف راوەستانێ بچيت ژبەرنزمبوونا پشكا رێژەيا مفاى وزێدەبوونا پشكا رێژەيا هەرئێك ژ مولكانە و كرياداهاتى.

٣-جۆزێف شۆمپیێتەر :

بیردۆزا (شۆمپیێتەر) ی ب شێوەکێ سەرەکی ل سەر رۆلێ (رێکخەر) ی راوەستایە کودشێت ببیتە پالدەرێ رەورەوا گەشەکرنێ بۆ پێشڤە ل رێیا نوی کرنێ ، نوی کرن ژی ژلایێ ڤی ئابووریناسی ڤە پێکهاتیە ژ:

١. ئینانا جۆرێن تازە ژ شمەکان بۆناڤ وەلاتی.
٢. ئینانا شێوازێن تازە بۆ بەرهەم ئینانێ بۆناڤ وەلاتی.
٣. ڤەکرنا بازارێن تازە بۆ ساغ کرنا شمەکان.
٤. ڤەکرنا ژێدەرێن تارە بۆ کەرەستێن سەرەتایی.
٥. رەخساندنا قورخکاریێ ب شکاندنا ئەوێ قورخکاریێ کو دەست ب سەر بازاری دا گرتبوو .

ل دویڤ ئەڤێ بیردۆزێ ، (رێکخەر کەسەکێ بەرچاڤ و راهاتی نینەو ئارمانجاوی ژی ب دەست ئیخستنا قازانجی نینە ، بەلکو پالدەرەکێ دەروونی یێ دیارکری هەیە وەك خۆ تەرخانکرن بۆ هەڤرکیێ و حەز ژ داهینانێ و کاری دکەت بۆ سەرکەفتنێ نەك بۆ هندێ ژبەرهەمێ وێ سەرکەفتنێ بخۆت ، بەلکو سەرکەفتن هەربتنێ بۆ خۆبیت) .

کریارا گەشەپێدانێ ل دەف شـومپێتەری ل شـێوێ پـێلێن نەرێك و پێك روویـددەت، چونکی ئابوورێ سەرمایەداری تووشــی بارگـوهۆرینێن ئابووری دبیت کو هندەك دەم دگەشــەکرنێ دایە و هندەك دەمـێن دی ژی راوەستایی وبێ بازاریا ئابووری ددویڤ دادهیـت. هـەڤ دەم ڤـان پیـلان

داهێنانێن تازە دگەل دانە بەرەف ڤەژاندنێ و گەشەکرنێ کو ئەڤە ژی د خۆب خۆدا دبیتە ئەگەرێ بلندکرنا داهاتێ نەتەوەیی و تاکەکەسی .

بیردۆزا شۆمپیتەری پشت ب کومەکا گریمانان (مگرتیان) دهێتە گرێدان ژ هەمیان گرنگتر:

١. هەبوونا هەڤرکیەکا تمام .

٢. بارێ ب کارئێخستنا تمام .

٣. کریارا پارە دارکرنا گەشەکرنێ ب رێیا پشتەڤانیا بانکان (التسليف المصرفـــي)

گەشەپێدانا هەرژنك خۆڤە (التنمية التلقائية) :

ئادەم سمث کوئێکەژ زانایێن قوتابخانا کلاسیکی ب پێشەنگێ وان دهێتە دانان کو گازیا (گەشەپێدانا هەر ژدەف خۆ) دکەن ئەوژی دبن رۆناهیا دەستێ نەوەردانا دەولەتێ دچالاکیێن ئابووری دا ، گەشەپێدانا ئابووری ژی ل دویڤ بوچونا (سمث) ی دەمەکی روویددەت کو ئەگەر بۆ تاکەکەسان کارێ ئازادیا ئابووری برمخسیت، ئەڤجا ژبەرهندێ تاکەکەس ب شێوەکێ ژیرانە رەفتارێ دکەن ول رێیا بزاڤێن خۆییێن ئابووری ژی هەتا بهێتەکرن هەولاب دەستڤەئینانا ئەو پەری قازانجی ددەن ب کێمترین تێچوون کوب شیوەکی هەر ژدەف خۆ ب دەستڤەبێت ، وەك ئەوا کو دەستەکی ڤەشارتی هەبیت ل پالدانا رەورەوا (خرخالا) وێیا ئابووری بۆ زڤراندنێ هەتا گەهشتی یە ڤی شێوەێ ، ئەڤ بەرژەوەندییا کەساتی ژی دئێك دەمدا دگەل وێ بەرژەوەندییا گشتی دا ب دەستڤەدێت کو دەولەت هەولا ب دەستڤەئینانێ بۆ ددەت .

هزرا (دەستێ ڤەشارتی) هاتیە بەربەلاڤەکرن و رەواجەکرن ژلایێ مەزنە سیاسەتمدار و هزرمەندان ڤە ب تایبەتی ل نیڤادویێ یاسەدێ هـــەژدێ ل ئەوروپا،

سەرکەفتنەکا بەرچاڤ ژی ب دەستڤەئینا ل گەشەپێدان و ڤەژاندنا سیستەمێ سەرمایەدارییێ ، وبەردەوام ژی بوو هەتاکو قەیرانا ئابووری ماوێ دناڤبەرا ١٩٢٩-١٩٣٢ ز ودەرکەفتنا بیروبوچونێن ئابوریناس (کینز) کو داخوازا دەستێوەردانا دەولەتێ دکر دگەل دستپێشخەریا تاکەکەسی بۆ بەردەوامیا گەشەکرنا ئابووری .

گەشەپێدان هەر ژدەڤ خۆ دئابوورێن پاشکەفتی دا ب زحمەتە ئەگەر مەحال ژی نەبیت ژبەر وان ئاستەنگێن ئابووری و جڤاکی و رامیاری کو بەری هینگێ مەئاماژە پێ کربوو ، بەلێ گەشەپێدان هەر ژدەڤ خۆ یاگونجایە بۆ ئابوورێن پێشکەفتی ژبەر چەند ئەگەران کو پەیوەندی ب سیستەمێ رامیاری و ئابووری و جڤاکی ڤەهەیە کو گەلێن ئەڤێ دەڤەرا جوگرافی ژ جیهانێ هەی .

پلاندانانا ئابووری Economic Planning

ب گشتی جوداهی هەیەل بیرو بوچونان دا دەربارەێ پێناسەکا هوویر بۆ پلاندانانێ، چونکی ئابووریناسێن گەشەپێدان و پلاندانانێ پەنایێ دبەنە بەر پیڤەرێن جۆرا و جۆر بۆ شرۆڤەکرنا پلاندانانێ ژبەر هندەك کارێن پێدڤی بۆ ئارمانج ژ ب کارئینا رێکا پلاندانانێ و سیستەمێ ئابووریێ بەربەلاڤ دوەلاتی دا ، هندەك ژوانا پلاندانانا ئابووری بڤی شێوەی پێناسە دکەن :

(شیوازەکێ زانستییە کوب رێیاوێ دەولەت دەست دچالاکیێن ئابووری وەردەت ب ئارمانجا دابین کرن و ب کارئێخستنا دەرامەتێن مرۆڤی و دارایی و ماددی ژ پێخەمەت ب جهئینانا برەکێ دیارکری ژ وەبەرهێنانێن بەرهەمداری و ئاراستەکرنا وان بۆ ب دەستڤەئینانا ب لەزترین گەشەکرنا ئابووری دداهاتێ نەتەوەیی دا).

ئەڤە ژی ل سەر بنەمایێ ب دەستڤەئینانا هەڤسەنگی و گونجاندنێ دناڤبەرا بەرهەمی وپێدڤییان و پاشی ژی ب کاربرن کود داویێ دا دێبنە ئەگەرێ زێدەبوونا ناڤەندێ داهاتێ تاکەکەسی و روبیریبونا پێدڤیێن جڤاکی ل دویڤ سیستەمێ بژاردی دکارێن پێشیێ دا .

مەرجێن پلاندانانا ئابووری :

پلاندانانا ئابووری پێدڤی یە ل سەر کۆمەکا بنەماو بیروبەوەرو مەرجان بهێتەدانان کودشیاندایە دڤاندا کورت بکەین :

١-سەرتاسەری (الشمولية) :

پێدڤی یە پلانا ئابووری یا سەرتاسەری و پێکڤە گرێدای بیت ، ژبوو بەرچاڤ وەرگرتنا چالاکیێن ئابووری دکەرتێن دی دا چونکی هەر چالاکیەك ژڤان چالاکیان کارتێکرنەکا راستەو خۆ هەیە ل سەر چالاکیێن دی ، بڤێ چەندێ ژی پلانا ئابووری سەرکەفتنێ مسوگەرنا کەت ، ئەگەر شێوازێ سەرتاسەری دلێکدانەڤەیێن خۆدا ب کارنەئینن چونکی رێکا نموونەیی دئاراستەکرنا ئابوورێ هەمووکی دا ب رامانا وێ یا بەرفرهە نیشان ددەت .

٢-ريـاليزمى دۆرهێلی (الواقعية) :

پێدڤی یه پلانا ئابووری دگەل دۆرهێلێ ئابووریێ دەولەتێ بگونجیت ب شێوەیەکی کو ئارمانج وهیفی و خواستێن پلانێ یێ گونجای بیت دگەل ئەو دۆرهێلێ کو هەی ، دهەمان دەم دا شیانێن بەردەست و ئەو ئاستەنگێن کودبنه رێگر دبەردەم ب جهئینانا وێ پلانێ دا بەرچاڤ وەربگرن .

٣-هەماهەنگی (التناسق) :

پلانا ئابووری پێدڤی ب دەسپێکا هەماهەنگییێ هەیه ل سەر ئاستێ ئارمانجێن پلانێ و ئەو شێوازێن کو دپێدڤی نه بۆب دەستڤەئینانا وان ئارمانجان ، و پێدڤی یه چ دژەبۆ چونەك نەبیت دناڤبەرا ئارمانجاێن هندەك ژوان دگەل هندەکێن دیتردا ، ودهەمان دەم دا دگەل شێوازان ژی ، ودەربارەێ ب ئارمانج و شێوازێن جۆرا و جۆر بۆب دەستڤەئینانا وان ئارمانجان ژی هەربڤی جۆری یه ، لەورا هەماهەنگی ب برِبرِا پشتا پلانێ دهێتەدانان و ب ساناهی ب جهئینانا وێ ژی هەربۆ هندێ ڤەدگەریت ، بێ کوبەربەست و ئاستەنگ بێنەپێش .

٤- مەرکەزییەتـا پلاندانانێ و نەمەرکەزییەتـا ب جهئینانێ :

مەرکەزییەتا پلاندانانێ ئانکو هەبوونا دەزگەهەکێ ناڤەندی کو رابیت ب دەرکرنا بریارێن بنەرەتی بۆ دانانا پلانێ ، و ئەڤ بریاره ژی گرێداینه ب شێوازێ ب کارئینانا دەرامەتێن بەردەست و گونجاندنا وان و کارتێکرناوان ل سەر گوهۆرینێن ئابووری ب هەماهەنگی دناڤبەرا پلانێن جۆرا و جۆرێن یەکێن بەرهەم ئینانێ ، بەلێ نەمەرکەزییەتا ب جهئینانێ ئانکو دەسەلاتا مەرگەزی ژی هەتارادەکێ زۆربیاڤی درمخسینیت (پەیدا دکەت) بۆ یەکێن بەرهەم ئینانێ کوب سەربەستییانه پشکداریێ د دارشتن و

ب جهئينانا وێ پلاندانانێ بکەن ، بریارا ستراتیژی بۆ دەسەلاتا دەزگەهێ مەرکەزی ڤە دگەریت ، چونکی خودانێ وان کادرێن تەکنیکی نە کوشارەزیەکا تمام ل سەر بارودۆخێ ئابوورێ نەتەوەیی و پێدڤیێن پلانێ هەیە.

٥-دیارکرنا نەرمیێ دپلانێ دا :

پلانا ئابووری پێدڤی یە نیشانا نەرمیێ تێدابیت بۆهندێ بشێت ئارمانجێن دەستنیشانکری ب دەستڤەبینیت ، و بواری ژی برەخسینیت (پەیدا بکەت) بۆ سەرپەرشتیارێن پلاندانانێ بۆهندێ بەردەم گوهۆرینن ژنیشکەکێ ڤە بچن کودبیت ددەمێ ب جهئینانا پلانێ دا روویبدەت ودبیت ببیتەبەربەست ل بەردەم ب جهنەئینانا وێ ب باشترین شێوە . بۆ نموونە ل دەمێ روویدانێن کارەساتێن سروشتی و جەنگێن ژ نیشکەکێ ڤە ئێدی دەرامەتێن پیدڤی یێن پلانێ دێ کێم بن ، هەرلەورا وەسا باشە پلانێن سالانە دارێژن کوب رێیاوێ بشێن وان گوهۆرین و دەستاریکرنا بکەن کو پێدڤی یە ئەنجام بدەن بۆ هندێ ئەوپلان دگەل ئەوی بارودۆخێ نە ئاسایی بچیت و دگەل دا بگونجیت.

٦- پابەندبوون (پێگیری پێکرن):

پابەندبوون ئێکە ژنیشانێن سەرەکیێن پلاندانانێ، بۆ پشت راستبوون ژی دسەرکەفتنا پلانا ئابووری دا پێدڤی یە هەمی تاکەکەسێن جڤاکی (بێ جوداهی) پێگیربن ب دەسپێکێن پلانێ و هاریکاریێ و پشکداریێ دکریارا سەرئێخستناوێ دا بکەن ، چونکی ئارمانجاوێ ب دەستڤەئینانا ئارمانجێن بەرژەوەندییا گشتی یە .

٧-بەردەوامی:

دەمێ پلانا ئابووری دچیتە دقالبێ بجهئینانێ دا پێدڤی ب دیڤچوون و کاری هەیە بۆ پشت راستبوون ژهەبوونا وان مەرجان کودپێدڤی نە بۆ ژکارنەکەفتنێ ونەڤەقەتاندنا بەردەواميا وێ هەتا دگەهیتە ئەوێ ئارمانجێ کو بریار بۆدای ، چونکی پلانێ پەیوەندییەکا توند ب فاکتەرێ دەمی ڤەهەیە، لەورا پلانا درێژ ڤەکێش پێدڤی ب پلانێن تەمامکەرێ کورت ڤەکێش و دەم مام ناڤەندی هەیە بۆمسۆگەربوون وپشت راستبوون ژ نەرمییا پلانێ، بڤێ چەندێ ژی دشێن دیڤچوونێ بۆچەوانیا ب رێڤەچوونا وێ پلانێ و کومەك کرناوێ ب وان دەرامەتان بکەن کو ژێ هاتینە برین.

٨- دویڤچوون:

ئەو دەسەلاتدارێن کو سەرپەرشتییا پلانا ئابووری دکەن پێدڤی یە ل سەر وان دەستورەکی دارێژن بۆ هندێ ژوێ پشت راستبن کو ئەڤ پلانە ل دویڤ وان رێسایان کو نەخشە بۆ هاتیە کێشان ب رێڤە دچیت ، پاشی ل سەر راوەستان هەتا چەند ئارمانجێن خواز و ئەوێن ژی دیڤچوونە ژی کو هەولا ب دەستڤەئینانێ بو دهێتە دان و هاتینە ب دەستڤەئینان. ئەڤ ب درێژایا ماوێ بۆرینا وێ پلانا ئابووری بەردەوام دبیت.

ئارمانجێن پلاندانانا ئابووری:

دگەل دەست پێکرن ب دارشتنا پلانێ پێدڤی دکەت وان ئارمانجان ژی دەست نیشان بکەن کو پلان دپێغەمەتێ وێ دا دادرێژیت کو ئەڤەژی خۆب خۆدا ئارمانجێن هەرگرنگ ل پێشیاوێ ددانیت و پاشی ژی ئارمانجێن ئابووری یێن دی ب هەمان

رێك د دویڤدا دهێن, ودبیت گرنگیاوێ (**بۆ زێدەکرنا داهاتێ نەتەوەیی وب دەستڤەئینانا وەکهەڤیێ بیت د دابەشکرنێ دا ب سەر ئەندامێن جڤاکی ، یان نزمکرنا بێکاریێ بۆ رێژەکا شیپاێ دگەل پارێزکاریکرن د سەقامگیریا ئاستێ گشتیێ نرخان دوەلاتی دا**).

وپشتی دەستنیشانکرنا ئارمانجان ل دویڤ ئەو رێکا پلانێ بۆ دارێژتی ، ئێدی دارشتنا ئارمانجێن ئابووری کوپێکهاتینە ژ رادێ گەشەکرنا ئارەزوومەندانە کوبەری هینگی هاتیە بەرهەڤکرن ژلایێ جڤاتا پلاندانانێ ڤە دەست پێدکەت ، ئەڤجا ئەگەر بووچونا شارەزایان پێکهات بیت ژ زێدەکرنا ناڤەندێ داهاتێ تاکەکەسی وەك ئارمانجەکا بەری هینکێ ، وەسا بێکومان دڤێت دارشتنا برێ گەشەکرنێ ددویڤ دابیت، و دبیت ژی سالانە ٣ ٪ بیت (وەك نموونە) .

ئارمانجان ژی رۆلەکێ ستراتیژی هەیە ، چونکی ب وێ رێکێ ئامرازێن رامیاریا ئابووری دێ هێنە دەستنشانکرن (چ نەختینەیی یان دارایی بیت) ژلایێ دەسەلاتانڤە ، هەروەسا دەرامەتێن پێدڤی ژی دهێنە تەرخان کرن ژبۆ گەهشتن بۆ ئارمانجێن پلانا هاتیە دارێژتن .

قۆناغێن ب جهئینانا پلانێ :

هەر وەکو یاروون و ئاشکرایە کو ئارمانجا سەرەکییا پلاندانانا ئابووری پێکهاتیە ژڤەگوهاستنا جۆرا و جۆراتیا ئابووری ژ وی بارێ کو نهۆتێدا بۆ بارەکێ ئابووری یێ پتر خۆش ژیاری هاتیە گرێدان ب وان ئارمانجێن کول داوییێ ماوێ پلانێ ب دەستڤە دهێت .

ژ گرنگترین ئەو هۆکارێن ، کوب تەمامی کارتێکرن هەیە دبجهئینانا پلانێ دا :
(هۆکارێن دەرڤە وەك شەڕ و جەنگ و کارەساتێن سرۆشتی ، و هۆکارێن ناڤخۆ وەك قورس و گرانیا هەلبژاردنا شێوازان و گرێدانا وان ب جۆرا و جۆراتیا ئارمانجان ، دگەل هەبوونا ڕەهەندێ دەمی پێدڤی ب تمامکرنا وێ پلانێ).

کومکرنا روونکرنان (پێزانینان) :

جڤاتا پلاندانانێ ستراتیژیەکا تایبەتی هەیە بۆ بەرهەڤکرنا پلانێ کو هەر ل بن رۆناهیا ئەوێ ژیڤە ئەوپلان دچیتە قالبێ بجهئینانێ ، وژ سەرجەمێ وان ستراتیژییان و بۆ ب جهئینانا پلانا ئابووری ب باشترین شێوە ئەوە کو : ل سەر جڤاتا وێ پلاندانانێ ژرووبێ مەیدانی ڤە رابییت ب پیڤانا دەرامەتێن بەردەسێن وەلاتی و پێشکێش کرنا وان ڤەکۆلین و توژینەوان کوبنەماییێن زانستی دابین دکەن بۆ بریارێن جڤاتا پلاندانانێ ئێك ژوان کاران ژی کو دکەڤیتە ستوویێ جڤاتا پلاندنانێ (یان دەستەیا پلاندانانێ) پێکهاتیە ژبەرهەڤکرنا وان روونکرنان کو دورهێلێ ئابووری ب خۆڤەدگریت ژروویێ دابەشبوونا دیموگرافی ، و هێزا کارکرنێ ، و بەرهەم و داهات و گوهورینێن ئابووریێن هەمووکییێن دی ، ئەڤ روونکرنە ژی گەلەك دگرنگن ، چونکی سەرکەفتنا پلانێ ل سەر ڕادێ ڕاست و دروستییا وان روونکرنان راوەستایە .

ئەڤە ژبلی هندێ کو جڤاتا پلاندانانێ ستراتجییەکا تایبەتی پەیرە و دکەت ژبۆ بەرهەڤکرنا پلانێ بۆ هندێ بچیتە دچارچۆڤی بجهئینانێدا ، ژ کۆما ئەڤان ستراتیجییان :

ستراتیجێین پلاندانانێ :

١-دارشتنا ئارمانجێ :

پشتی کو ژرووییێ مەیدانیڤە پیڤانەکا هویر بۆ دەرامەتێن ئابووریێ نەتەوەیی هاتینە کرن ، ئێدی جڤاتا پلاندانانێ دبن رۆناهیا ستراتجییا گەشە پێدانا دومدار (دەم درێژ) دا ئارمانجێن ئابووری بێن هەمووکی دەستنیشان دکەت دگەل لبەرچاڤ وەرگرتنا نەبوونا هەڤد ژبیا ئارمانجان (هەڤدژبیا هندەکان دگەل هندەکێن دی) ، بۆ نموونە ، سەقامگیرییا ئاستێ گشتی یێ نرخان دبیت دگەل ئارمانجا ئاستێ نزمێ بێکارییێ ئێکودو نەگرن ، پشتی ڤەکولینا ئەگەران ئێدی جڤاتا پلاندانانێ ستراتجییا خۆ دێ ئێخیتە بەردەم دەسهەلاتدارێن بلند بمەرەما ڤەکۆلینێ و چەسپاندنا پلانێ .

٢-ڤەکۆلین و شرۆڤەکرنا چارچۆڤێ دەستپێکی (بەراهی) یێ پلانێ :

پشتی دەستنیشانکرنا ئارمانجێن ئێکێ و دەستپێکی ژلایێ دەسهەلاتدارێن بلندڤە ، ئێدی جڤاتا پلاندانانێ دێ رابیت ب چارچۆڤە گرتنا (قالبگرتنا) ئارمانجان ئەوژی برێکا وەرگێرانا وان بۆ نیشانێن ماددی کو هەر لسەر ڤی بنیاتی کاروانێ ئابووری بەرەڤ گەشەبوونێ دبەت .

نیشانێن ئابووریژی دڤێ قوناغێدا پتر دروون و ئاشکراترن ، بۆ نموونە زێدەکرنا داهاتێ نەتەوەیی پێدڤی ب گەشەکرنا پێکئینەرێن وێ هەیە کو پێکهاتینە ژ زێدەکرنا

متای (شمەکان) بهەمی شێوێن وانڤە و خزمەتگۆزاریان ژی بهەمی جۆرێن وانڤە، پشتی دەستنیشانکرنا ئارمانجێن دەستپێکی بێن ماددی ئێدی جڤاتا پلاندانا نێژی دێ ب دارشتنا ئارمانجێن بەرهەمئینانێ رابیت و وەبەرهێنانێ بۆ پیشەسازیێن پێشەنگ دئابووریدا رابیت

ئارمانجێن دەستپێکیێن ماددی سیمایەکێ ئاراستەکری هەیە کو لسەر دچیت ، دبیت وەسا پێدڤی بکەت کو نیشانێن ئابووری دەستکاری تێدا بێتەکرن کۆ ئەو ب خۆ ب خۆ دگرێداینە ب راددێ بەرسڤدانا ئەرێنیا شیان و هێزێن بەردەست دئابووریدا وەکو پێدڤیێن پلاندانانێ .

٣-گەنگەشەکرنا پلانێ :

پشتی تەمامبوونا دەستپێکیا پلانێ ، ئێدی دەستەیا ناڤین یا پلاندانانێ دێ پلانێ ئێخیتە بەردەم ئاستێ وەزارەتان بمەرەما گەنگەشەکرن و نیشاندانا تێبینیان بشێوەکێ نڤیسی ، ئەڤ تێبینییەژی دهاریکارن بۆ دەرئێخستنا پلانێ بۆ هندێ پتر روون ببیت لسەر ئاستێ کرتێ پەیوەندیدار ، ئەڤ کریارەژی دئێك دەمدا لسەر ئاستێ وەزارەتان بۆ ئاستێن پرۆژێن بەرهەمئینانا هەرکەرتەکی برێڤە دچیت .

پرۆژێن بەرهەمئینانێ ژی ژلایێ خۆڤە بۆچوونا خۆ بشێوەکێ روونتر دەربارەی پلانێ و دەربارەی هەمی پێدڤیێن دارایی و دەرامەتان و ژێدەرێن وان دەردبرن ، ئەڤە ژبلی دانانا بازارێ ناڤخۆ و دەرڤە ژلایێ خواستێ ڤە لسەر بەروبوومێن دروستکری . پلانا ئابووری دگەل دەستکاری و پێشنیاران جارەکادی دێ رێکاخۆ گریتەڤە ژ ئاستێ پرۆژان بۆ کەرتێن پەیوەندیدار و ژوێرێژی بۆ وەزارەتێن بسپۆرساز بۆ هندێ ئەوژی ژلایێ خۆڤە جارەکا دی بگەهیتە

دەستەیا ناڤین یا پلاندانانێ کو ئەڤەژی رادبیت ب کریارا هەماهەنگییێ دناڤبەرا ئارمانجێن جۆرا و جۆرێن کەرتان و پاشی ژی دارشتنا پلانێ ب تمامی ژ هەرلایەکیڤە.

٤-قۆناغا بجهئینا پلانێ :

پشتی کو پلانا ئابووری تمامبووی و بەرهەڤبووی بۆ بجهئینانێ ، ئێدی دەستەیا ناڤینا پلاندانانێ دێ رابیت ب بلندکرنا دۆسیا (بادەك) پلانێ (فائلة الخطة) بۆ سەرکردا یەتییا رامیاری پشتی بدەستڤە ئینانا رازیبوونێ ، ئێدی پلانێ دێ ئێختە بەرسنگێ دەسهەلاتا یاسادانانێ بۆهندێ گەنگەشە لسەر بهێتەکرن ، پاشی یاسایەکێ ژی بۆ دەردکەت (یاسایا پلانێ) دا کو بەرهەڤبیت بۆ بجهئینانێ .

شێوازێن پلاندانانێ و گرنگییا وان :

ژبۆ بجهئینانا پلانا ئابووری هەتا بهێتە ئەنجامدان ب کێمترین تێچوون و دچارجۆڤە و دەمەکێ دیارکریدا ، شەهرەزاییێن پلاندانانێ پەنایێ دبەنە بەر پەیرەوکرنا شێوازێن چەنداتییێ بۆ نەخشەکێشانا باشترین رێك داکو برێیا وان بگەهنە بدەستڤەئینانا ئارمانج و هیڤی و ئومێدان ب لبەرچاڤ وەرگرتنا هەڤسەنگییا گشتی یا ئابووری ، و ژگرنگترین وان شێوازان ژی :-

١. حسابێن نەتەوەیی .
٢. ترازێین ئابووری .
٣. نموونێن ئابووری .

پرسیارێن پشکا چوارێ

پ١/ پاشکەفتنا ئابووری چییە ؟

پ٢/ Todaro چاوا پاشکەفتنا ئابووری پێناسە دکەت ؟

پ٣/ سالۆخەتێن پاشکەفتنا ئابووری چنە ؟

پ٤/ چاوا دشێین کێمییا سەرمایەی شرۆڤە بکەین ؟

پ٥/ بەحسێ بازانێن بەتال (ڤالا) بۆ کێمییا سەرمایەی بکە .

پ٦/ بۆچی پاشەکەوتکرن (عمبارکرن) دبیتە قەیران ل وەلاتێن پاشکەفتی ؟

پ٧/ هۆکارێن زۆربوونا ئاکنجییان ل وەلاتێن پاشکەفتی چنە ؟

پ٨/ سالۆخەتێن دیارییێن کەرتێ چاندنێ دوەلاتێن پاشکەفتیدا چنە ؟

پ٩/ دیاردێن زێدەبوونا مەزاختییێن گشتی چنە ؟ ئەرێ ئەڤێ دیاردێ کارتێکرنەکا خراب لسەر ئابووری ل وەلاتێن پاشکەفتی هەیە ؟

پ١٠/ بێکارییا دیار (ئاشکرا) open unemployment چییە ؟

پ١١/ جوداهی دناڤبەرا گەشەکرنا ئابووری و گەشەپیدانا ئابووری چی یە ؟

پ١٢/ پێدڤیێن گەشەپێدانا ئابووری بەحس بکە .

پ١٣/ نووبوونەڤە چییە ؟

پ١٤/ لسەر(گەشەپێدانا هەر ب خۆ ب خۆ) باخڤە ، وچاواتو ژهزرا دەستێ ڤەشارتی تێگەهشتی ؟

پ١٥/ چاوا تو ژ هزارا ئادەم سمث تێگەهشتی بۆ گەشەکرنا ئابووری ؟

پ١٦/ جوداهی دناڤبەرا بیردۆزا ریکاردۆی و شۆمپیتەری چی یە ؟

پ١٧/ پلاندانانا ئابووری چییە ؟

پ١٨/ مەرجێن پلانا ئابووری بنڤیسە ، وبەحسێ هەمیان بکە .

پ١٩/ ئارمانجا پلانا ئابووری چیە ؟

پ٢٠/ ئەورێك چنەکو برێیا وان پلانا ئابووری دهێتە بجهئینان ؟

پ٢١/ ئارنجێن پلاندانانا ئابووری چنە ؟

ژێدەرێن پشکا چوارێ

١. د. جلال محمد علي احمد ، التنمية الاقتصادية ، بغداد ، ١٩٧٨ .

٢. د. عبدالحميد القاضي ، دراسان في التنمية والتخطيط ، القاهرة ، ١٩٨٠ .

٣. د. عبدالرحمن زكي ابراهيم ، التخطيط الاقتصادي ، الاسكندرية ، ١٩٩٥ .

٤. د. عبدالغفور حسن كنعان المعماري ، نظريات و تجارب التخطيط الاقتصادي ، الموصل ، ١٩٩٣.

٥. د. عبدالمنعم السيدعلي ، دور السياسة النقدية في التنمية الاقتصادية ، القاهرة ، ١٩٧٠ .

٦. د. فايزمحمدعلي ، قضايا التنمية و التحرر الاقتصادي في العالم الثالث ، بيروت ، ١٩٧٨ .

٧. د. فليح حسن خلف ، التنمية الاقتصادية ، بغداد ، ١٩٨٨ .

٨. د. محمد فاضل محمد عزيز قفطان ، التنميةالاقتصادية ، بغداد ، ١٩٨٤ .

٩. د. محمود عبدالفضيل ، دراسات في التخطيط ، القاهرة ، ١٩٧٣ .

١٠. د. مهدي علي الوحيدو د. هلال ادريس مجيد ، مقدمة في التنمية و التخطيط ، بغداد ، ١٩٨٨ .

١١. افريت هاجان ، اقتصاديات التنمية ، مركز الكتب الاردني ، عمان ، ١٩٨٨ .

١٢. Economic Development , .M. p. Todaro New York.7th ed. 2000.

پشکا پێنجێ

داراییێ گشتی

PUBLIC FINANCE

زانستێ داراییێ گشتی ئێکەژ لقێن زانستێ ئابووری کو گرنگیێ ددەتە ڤەکۆلینا چالاکیێن حکوومەتێ دبیاڤێ ئابووریێ دەولەتێدا و ئەو ئامرازێن زۆرییێن جهکر (الوسائل البديلة) بۆ پارەدارکرنا مەزاختییێن جۆر ب جۆرێن حکومەتێ ، هندك ژ زانایێن هەڤچەرمخێن ئابووری پێکۆلێن مەزن بۆ ئەڤی لقی تەرخانکرینە ژبەرگرنگییا وی و بڤی رەنگی پێناسەکریە :-

((ئەو زانستە یێ کو ب چری گەنگەشەیا گوهۆرینێن دەربارەی باجان و سیاسەتا بودجا دەولەتێ دکەت)).

ئەڤ شرۆڤەکرنا ئابووری ئەرکێن حکومەتێ ل هەر وەلاتەکی ڤەدگریت ، پێشکەفتی بیت یان تازەپێگەهشتی ب خۆڤەدگریت و سروشتێ مەزاختنا نژی ڤەدگریت کو دڤان چالاکیێن ئابووریێن گشتییێن هەمەجۆر دا دهێنە مەزاختن . و ئەو شێوازێن زۆر ب مەرەما بدەستڤەئینانا دەسهاتان بکاردئینان .

لەورا ڤەکولین دەربارەی هەر زانستەکی پێدڤی ب پێناسەیەکا دیارکری هەیە و چارچۆڤە و ئارمانجێن وی دەستنیشان بکەت ، و چوارجۆڤە و ئارمانجێن هەر زانستە کێژی لدویف گوهۆرینا ماوە و دەمێ وی و جوداهییا نڤیسەران دهێنە گوهۆرین ، هەمان تشتژی دەربارەی زانستێ داراییێ گشتی دهێتە گوتن ، کو چوارچۆڤێ وی بەرفرەهتر لێهاتییە ژبەر بەرفرەهبوونا وی ، رۆلێ دەولەتێ و بۆچوونا زانایێن داراییێ گشتی دجودانە د دیارکرنا ئارمانجان دا .

دەولەتا زێرەڤان دا بتنێ پێکهاتبوو ژ بدەستڤە ئینانا دەسهاتێ گشتی ژپێخەمەت مەزاختناوان دڤان هەرسێ ئەرکێن دەولەتێدا ((ئاسا ییشا ناڤخۆج بەرەڤانی و دادپەروەرێ)) ئەڤەژی ژشێوێ بوودجەیەکا هەڤسەنگدا بێ کورت ئینان وچ جۆرە سەر رێژییەکێ . زانایێن ئەڤێ خوندنگەهێ گازی دکەن :

١. کێمکرنا مەزاختیێن گشتی و دوورکەفتن ژ زێدە مەزاختنێ و زەعیبوونێ .

٢. ئەو باجێن دهێنە سەپاندن لسەر تاکەکەسێن جڤاکی بشێوەیەکێ دادپەروەرانەبیت .

لەورا چێدبیت زانستێ دارابیێ گشتی لبەر رۆناهییا دەستێوەردانا دەولەتێ دچالاکیێن ئابووریدا بڤی شێوەی پێناسە بکەین : (ئەو زانستە یێ کو گرنگیێ ب چالاکییا دارایێ دەولەتێ ددەت دبیاڤێن دەسهاتی و مەزاختیێن گشتی (بودجا گشتی) و بکارئینانا رامیارییا دارایی بۆ بدەستڤەئینانا ئارمانجێن ئابووری و جڤاکی و بلندکرنا ئاستێ خۆش ژیاریێ د جڤاکیدا) .

هەڤبەندییا زانستێ داراییێ گشتی ب زانستێن دیڤە :

هەمی زانستان ب شێوێن جوداجودا و کێم یان زێدە هەڤبەندی دناڤبەرا واندا هەیە ، هەمان تشت ژی دهێتە گوتن دەربارەی دراییێ گشتی کو هەڤبەندییەکا بهێز ب زانستێن دیڤە هەیە ئەڤی زانستی کو دگەل سەرهلدان و گەشەکرنا دەولەتێ و بەرفرەهبوونا رۆلێ وێ یێ کاریگەر دجڤاکیدا سەرهلدایە ، رۆلێ وی یێ کاریگەر لسەر جڤاکی هەیە و زانستەکێ جڤاکییە و هەڤبەندییەکا بهێز ب لقێن دیبێن زانیاریڤە هەیە ، کوخۆ دڤان خالاندا دبینیت :-

ئێك :- هەڤبەندییا زانستێ داراییێ گشتی ب زانستێ ئابووریڤە :

زانستێ داراییێ پشکەکە ژ زانستێ ئابووری ، کو تایبەتمەندییا خۆیا هەی داکو زانستەکێ تایبەت و جودابیت ژلقێن دیێین زانستێ ئابووری .

دگەل هندێ کو زانستێ ئابووری (Economics) هەولددەت ئەو دەرامەتێن ئابووریێین سنووردارێن کو هەنە بۆ پێدڤیێن بێ سنوورێن تاکە کەسان تەرخان بکەت و میکانزما بازاری (چاوانییا خواست و خستەرووی) ب وێ شیانا مەزنڤە کاردکەت . کەرتێ تایبەت کارێ بکارئینانا دەرامەتان دبەرهەمئینان و دابنیکرنا پرانیا (شمەك) و خزمەتگۆ زارێن کوب شمەکێن تایبەت دهێنە نیاسین دابین دگەت. بەلێ میکانزما بازاری ب وان شیانا کارنا کەت لەورا دڤێت حکومەت ڤان جۆرە (شمەك) و خزمەتگۆزاریان کوب شمەکێن گشتی دهێنە نیاسین دابینن بکەت ، ئانکو ئابووری بگشتی گرنگیێ ب پرکرنا سەرجەم پێدڤییان ددەت ، بەلێ دارا ییێ گشتی بتنی گرنگیێ ب پێدڤیێن گشتی ددەت و ئەگەر زانستێ ئابووری گرنگیێ ب

تەرخانکرنا دەرامەتێن ئابووری بدەت بۆ بکارخستنا گشتی و تایبەتی ، هۆسا دارایییێ گشتی گرنگییێ ب دووبارە دابەشکرنا وان دەرامەتان ددەت . و ئەرکێن دارایییێ گشتی پێکهاتینە ژ بدەستڤەئینانا هەمان ئارمانجێن ئابووری کو ئەوژی تەرخانکرنا دەرامەتانە ب باشترین شێوە ، دابەشکرنا داهاتی , سامانی بشێوەیەکێ دادپەروەرانە و بدەستڤەئینانا سەقامگیری و گەشەکرنا ئابووری .

دوو :- هەڤبەندییا زانستێ دارایییێ گشتی ب زانستێ رامیاریڤە :

زانستێن رامیاری Political Sciences گرنگییێ ب رژێمێن حوکمرانییێ و هەڤبەندییێن ناڤبەرا دەسهەلاتێن گشتی دنافخۆدا ژلایەکی ڤە و هەڤبەندییا وان ب هەڤوەلاتیا نڤە ژلایەکێ دیڤە دکەت ، بەلێ زانستێ دارابییێ گشتی گرنگییێ ددەتە چالاکییێن دارایی یێن دەولەتێ دبیاڤێن مەزاختن و دەسهاتی و بودجێ و بکارئینانا رامیارییا دارایی بۆ بدەستڤەئینانا ئارمانجێن ئابووری و جڤاکی .

هەڤبەندییا دناڤبەرا هەردو زانستان دا هەڤبەندییەکا پێکگوهۆرکییە ، دەسهات و مەزاختنێن گشتی و بودجاگشتی خۆدیکا رەنگڤەدانا فەلسەفا وێ رژێما رامیارییا کو هەی ژبۆنا بدەستڤەئینانا ئارمانجێن ئابووری و جڤاکی و رامیاری ، لەورا قەبارێ دەسهات و مەزاختییێن گشتی ل وەلاتێن سەرمایەداری جوداهیا خۆ هەیە دگەل وەلاتێن سوشیالیستی ، هەروەسا جوداهییا هەی دناڤبەرا وان وەلاتا نژی ئایا کا سەرمایەدارێن دیموکرا تینە یان دکتاتورینە ، یان کا وەلاتەکێ سوشیالیستی یا مەرکەزی یە یان نامەرکەزی یە دریڤە برنێدا ، ئانکو سیستەمێ سیاسی کار دکەتە سەر دارایییێ گشتی یێ دەولەتێ و ئەو ئەرکێن دارایێین کو دشێن بدەستڤەبینیت .

کریارێن دارایی دبەلگەنامێن ئاماریدا دهێنە تۆمارکرن ئەڤ پێزانینە گرۆڤێن بهێز دبەخشنە زانستێن سیاسی ، کو رێکێ ددەنە شرۆڤەکرنا بابەتی بۆ ناڤەرۆکا سیاسەتێن جۆرا و جۆر بۆ رونکرنا وان مەزاختنێن کودەولەت دمەزێخیت بۆ هەر چالاکییەکێ، بۆ نموونە دشیاندایە برێ وان مەزاختنیان بزانین یێن کو دەولەت بۆ بیاڤێ بەرەڤانیێ یان فێرکرنێ یان ساخلەمیێ یان ڤەکۆلینا زانستی مەزاختین ، هەروەسا رێکێ ددەتە هەڤبەرکرنا ئاستێ وان مەزاختنیان ژ دەمەکی بۆ دەمەکێ دی دچارچۆڤێ هەمان دەولەتدا ، و دشێین قەرزێ گشتی وەك پیڤەرەکی بۆ راددێ باوەرپێدانا هەڤوەلاتیان ب حکومەتێ بکاربینین ، ئەوژی ب رێیا وەرگرتنا قەرزان یان وەرنەگرتنا وان.

بجهئینانا هەر بریارەکا کو دەولەت دەردئێخیت ، پێدڤی ب پارەی هەیە ، چونکی دەرکرنا هەر بریارەکێ ژلایێ دەولەتێ ڤە ئەگەر دەرامەتێ خۆ نەبیت بۆ بجهئینانا وێ هۆسا بهاو نرخێ خۆ نابیت لەورا لدەف هندەك کەسان وەسایە کو داراییێ گشتی ئەگەرەکێ سەرەکییە بۆ تەپەسەرکرنێ کو دەسهەلاتدار بدژی بێ دەسهەلاتان بکاردئینن ، کو ئەڤ دو دەستەکەژی پێکهێنەرێن (پێکئینەر) جڤاکینە بێ لبەرچاڤ وەرگرتنا وی سیستەمێ سیاسی و ئابووری و جڤاکی یێ هەی .

سیستەمێ رامیاری دکەڤیتە دبن کاریگەرییا داراییێ گشتی ڤە ، چونکی بارودۆخی دارایی کاردکەتە سەر رەوشا رامیارییا دەولەتێ ، چەندەها وەلاتان سەرخۆبوونا خۆیاسیاسی ژ دەستدایە و توشی شۆرەشان بووینە ژبەر شەپرزەییا داراییا گشتی و جێگیر نەبوونا وی ، ئانکو رووادانا گرفتەکا دارایی دبیتە ئەگەرێ نەمان و لادانا حکومەتێ بڤێ چەندێ ژی زانستێ داراییێ گشتی ئەو زانستە یێ کو گرنگییێ ب داراییێ دەولەتێ ددەت و زانستێ رامیاری گرنگیێ ب حکومەتی و دەزگەهێن وێ یێن رامیاری ددەت .

سێ :- هەڤبەندییا (پەیوەندی) زانستێ دارایییێ گشتی ب زانستێ یاسایێ ڤە :

یاسا (Law) ئامرازەکێ رێکخستنێ یە ددەستێ یاسا دانەریدا ژبۆ رێکخستنا ژیان جڤاکی (مجتمع) ئەڤەژی ب دانانا رێسایان کو پێدڤییە دهەمی بیاڤێن چالاکیێن مرۆڤیدا پێڤە دپابەندببن ژواناژی بیاڤێ دارایی کو وەسا ئامرازێن دارایییێ گشتی دمەزاختن و داهات و بودجەی دا شێوێ رێساییێن یاسایی وەردگریت .

چ ژشێوێ دەستووری بیت یان یاسایی ، یان ستەم یان فەرمانا کارگێری ، ئەڤەژی شەهرەزایی دهونەرێ یاساییدا هەبیت بۆ تێگەهشتنا رێسایان و شرۆڤەکرنا وان کو دبیت بچیتە دناڤ یاسایەکا دی ژ یاساێن گشتی و تایبەتی دا . بڤی جۆری دارایییێ گشتی هەڤبەندییەکا بهێز هەیە لگەل یاسایێ ، چونکی چ چالاکییەکا دارایی بێ یاسا هەبوون رامانا خۆ نابیت ، نموونە نەشێین باجێ یان هەر ژێدەرەکێ دی یێ دەسهاتی بێ یاسا بدەستڤەبینین و هەروەسا دشیاندانینە چ جۆرە مەزاختنەکا گشتی بێ یاسا بهێتە تەرخانکرن ، دیسان بریاردان لسەر بوودجاگشتی بێ یاسا نابیت .

چار :- هەڤبەندییا زانستێ دارییێ گشتی ب زانستێ ئامارێ ڤە :

زانستێ ئامارێ (علم الآحصاء) گرنگییێ ب داتایان و خەملاندنا پێزانیان و پیڤەرێن روونکرنێ ددەت و زانستێ ئامارێ (Statistics) دڤی سەردەمیدا ب ئامرازەکی دهێتە دانان کوچ ڤەکۆلەرەك دهەر لقەکێ زانستیدا بیت نەشێت دەستبەردارێ وی بیت .

دبیاڤێ داراییێ گشتیدا وەسا دهێتە تێبینی کرن کو مەزاختنا گشتی و دەسهات و بودجا گشتی بەری بجهئینانا واندا بتنێ هاتینە خەملاندن ، بەلێ ئامار رادبیت ب پێشکێشکرنا پێزانینێن خەملاندی دمەزاختنێین گشتیدا و دابەشکرنا وان لسەر چالاکیێن جودا جودادا.

هەروەسا خەملاندنا دەسهاتی دژێدەرێن جودا جودادا پێشکێشی دکەت ، زێدەباری خەملاندنا شیانێن باجان ، و لدووماهیێ زانستێ ئامارێ پێزانینێن گرنگ و پێدڤی ددەتە چێکەرێن بریارێن رامیارییا دارایی کو دگرێداینە ب داهاتێ نەتەوەیی یێ خەملاندی ڤە و چاواتییا دابەشکرنا وی و قوچەکێ ئاکنجییان و بابەتێن دی ، بڤی جۆری هەڤبەندی دناڤبەرا ئەڤان هەردو زانستان موکم تر دبیت .

دئەڤێن سەریدا بۆ مەروون دبیت کو هەڤبەندییەکا بهێز هەیە دناڤبەرا زانستێ داراییێ گشتی و زانستێن ئاماژە پێکری و هەروەسا زانستێن دی وەك ژمێریاری و بیرکاری و کۆمەلناسی و .....هتد . بابەتێ ڤان زانستان هەمی دخزمەتا مرۆڤی دایە و بشێوەکێ بهێز درەفتارو ئارمانجێدا پێکڤە دگرێداینە زێدەباری ڤێژی دگەل پێشڤە چوونا ژیان و رەفتارا مرۆڤی پێشڤە دچیت .

جوداهییا داراییێ گشتی و داراییێ تایبەتی :

(پرۆژێن تایبەتی) هەمی دەما بۆ بدەستڤەئینانا قازانجی هەولددەن و تاکە پیڤەرە کو ئەڤ پرۆژە د دارشتنا پرۆگرامان و نەخشە دانانا پلانێن خۆ پشت پێ گرێددەن ،

لەورا رێسایێن دارایيێ گشتی بتنێ لسەر بیاڤێن گشتی دهێنه بجهئینان ، ئانكو لسەر ئەو پرۆژێن كو دەولەت سەرپەرشتیا وان دكەت ژبۆ دابینكرنا پێدڤیێن كۆمان .

(پرۆژێن گشتی) لسەر بنەمایێ خزمه تگۆزاریێن گشتی و هزرا دامەزراندنا ئابوورەگێ گەشەكری هاتییه دامەزراندن دبنیاتدا باشترین بەرژەوەندێن گشتی بدەستڤه دئینیت ، ئەو مەرەمێن كو دەولەت ب ئارمانج دادنیت دبیت رەخساندنا دەرفەتا كاركرنێ یه بو كەسان ئەوێن كو سال بۆ سال ژمارا وان زێده دبیت و هەرەوسا دبیت مەرەم ژێ مفا وەرگرتن بیت ژ پێشڤەچوونا پیشەسازیا نوو داكو بگەهیته كاروانێ وەلاتێن پێشكەفتی ، لەورا هزرا پرۆژێن گشتی لسەر بنەمایێ بدەستڤه ئینانا قازانجی ب رامانا وی یا بەرتەنگ ناگەهینیت وەكو دپرۆژیێن تایبەتییدا هەی .

دڤێرەدا چەند جوداهیەك دناڤبەرا دارایيێ گشتی و دارایيێ تایبەتیدا هەنە ژ هەمیان گرنگتر ئەڤەنه :-

١-ژلایێ شێوازیڤه :

ل دەستپێكێ دەولەت مەزاختنیان دەستنیشان دكەت لدویڤدا برێ وان دەسهاتان دیاركەت بۆهندێ مەزاختنێن خۆ پێ پربكەت و ددەمێ ئاساییدا پێدڤییه دەسهات ژ مەزاختنیان پترنەبن داكو گەسێن جڤاكی بێ بەهرنەبن ژوی سامانی و دارایيێ كو دەولەتێ پێدڤی پێ نینه ، ئەوژی برێیا برینا باجان كو هێشتا نەمەزاختینه ، بەلێ كەس لدەستپێكێ دەسهاتێ خۆ دخەملینیت ئەڤجا دسنوورێ ڤی دەسهاتیدا مەزاختنێن خۆ ئەنجامددەت ، ئەڤ جوداهیه بۆ هندێ ڤەدگەریت كو هۆسا شیانێن دەولەتێ ژ قەرزكرنێ بەرفره هتره لچاڤ شییانێن كەسی ، باوەرییا قەرزدەران ب دەولەتێ مەزنتره ژباوورییا وان ب كەسان .

٢-ژلایێ ئارمانجیێڤە :

پرانییا جاران ئارمانجا دەولەتێ ژ پێشکێشکررنا خزمە تگوزارییێن گشتی قازانج نینە ، بولکو لبەرچاڤ وەرگرتنا هندەك تشتێن دیترە وەك رەخساندنا دەرفەتا مفا وەرگرتنێ ژ خرمە تگۆزارییان بێ جوداهی ، ئەڤە وێ هندێ ناگەهینیت کو هۆسا دەرامەت بدەست دەولەتێ ناکەڤیت بۆ بوودجێ ژ ئەنجامێ سەرپەر شتیکرن و برێڤەبرنا هندەك ژپرۆژان .

٣-ژلایێ رێکخستنێڤە :

شێوازێن ژمێریاری یێن دەولەتێ ژ وان شێوازێن کەسی پەیرە و دکەت دجودانە، چونکی پێدڤییە لسەر دەولەتێ هەر پابەندییەکێ دتۆمارێن حکومیدا بچەسپینیت و ئەوان دەسهاتان کو دماوێ سالا داراییدا بدەست کەڤن دیاربکەت . بەلێ پرۆژێن تایبەتی لسەر بنەمایێ بدەستڤە ئینانا مەزاختی یان دەسهاتی برێڤە دچیت بۆ هندێ هەرماوەیەکێ ژمێریاری بتنێ ب مەزاختی و دەسهاتی دیار بکەت هەتا کو بارێ داراییێ پرۆژەی بهێتە زانین د ماوێ سالەکا داراییدا .

٤-ژلایێ مولکدارییێ ڤە :

هەروەسا داراییێ گــشتی لــگەل داراییێ تایبەتی ژلایێ شــێوێ مولکدار یێڤە جوداهی دناڤبەرا واندا هەیە, چونکــی ئامرازێن بەرهەم ئینانێ دپرۆژێن گشتیدا ملکێ کەسەکی یان کۆمەکا کەسان نینە ، بەلکۆ مولکێ هەمی جڤاکییە ، بەلێ پرۆژێن تایبەتی مولکێ کەسەکییە و یان کۆمەکا کەسانە ، لەورا مەرەما چالاکیێن وان دهەرئێك ژ واندا دجودانە .

بابەتێن داراییێ گشتی :

بەری کو بابەتێن داراییێ گشتی ڤەکۆلین ، پێدڤییە ئەرکێن داراییێ گشتی روون بکەین ، چونکی گرنگیا خۆ هەیە ، سەرنەکەفتنا بازاری ددابنیکرنا هندەك شمەکاندا و بەرفرە هبوونا رۆلێ دەولەتا هەڤچەرخ و سەرهلدانا هندەك پێدڤییان کو لسەر دەولەتێ پێدڤییە دابین بکەت ئەڤەژی دبیتە ئەگەرێ بەرفرە هبوونا مەزاختنێن حکومەتێ و بەفرەهبوونا دەسهاتێن گشتی ، ئەڤەژی وەدکەت رۆل و کارو ئەرکێن کو داراییێ گشتی پێ رادبیت رۆناهیێ بێخیتە سەر داکو کاربکەنە سەر ئابووری و ئاستێ خۆش ژ یارییا جڤاکی .

ئەرکێن داراییێ گشتی ژی ئەڤەنە :-

ئێك :- ئەرکێ تەرخانکرنێ : (Allocation Function)

دەمێ کو سیستەمێ بازاری نەشێت هندەك متایان (شمەکان) دابین بکەت هۆسا دەولەت دێ ب دابینکرنا وان شمەکان رابیت کو دبێژنێ متایێن (شمەکێن) گشتی و دابینکرنا ئەڤان شمەکان پێدڤی ب تەرخانکرنا دەرامەتێن ئابووری هەیە دناڤبەرا شمەکێن تایبەتی و شمەکێن گشتیدا ، و لدویڤدا دابەشکرنا وان دەرامەتێن دیارکری بۆ بەرهەم ئینانا متایێن (شمەکێن) گشتی کو حەز لسەر هەیە و تەرخانکرنا دەرامەتان پێدڤی یە تەرخانکرنەکا گونجای بیت بۆ بدەستڤە ئینانا بلند ترین پلا خۆش ژ بیارییێ بۆ جڤاکی ، ئانکو تەرخانکرنەکا نموونەیی بیت .

دوو : ئەركێ دابەشكرنێ : (Distvibution Function)

دابەشكرنا داهاتی و سامانی دهەر جڤاكەكیدا پشت ب دابەشكرنا مولكدارییا دەرامەتێن ئابووری (ئەرد ، سەرمایە ، كار ، رێكخستن) ڤە گرێددەت . دابەشكرنا داهاتی و سامانی دبیت بگونجیت یان نەگونجیت دگەل بنەمایێن داد پەروەرییێ دجڤاكیدا. پرانییا نڤیسكاران لسەر هندێ درێككەفتینە راستڤەكرن (تعديل) هەبیت كو ئەوژی وەكو دوبارە دابەشكرنەكێ یە Reditvi bution بمەرەما دابینكرنا گونجای ترین ئاستێ خۆش ژییارییێ بۆ خودان داهاتێن نزم . بڤی رەنگی گرنگیدان هاتە ڤەگوهاستن ژ چارەسەركرنا بارودۆخێ گشتی یێ دادپەروەرییێ و داهاتی دبلند ترین پلە و پایێ دابەشكرنێ (خودان داهاتێن زۆر) بۆ چارەسەركرنا شێوێ داهاتی دنزمترین پلە و پایەدا (خودان داهاتێن كێم) .

سێ :- ئەركێ سەقامگیركرنێ : (الاستقرار) : Stabili zation Function

دارایییێ گشتی رادبیت بدەستڤە ئینانا ئەڤی ئەركی ئەوژی برێیا بدەستڤەئینانا بكارخستنا تمام (التشغيل الكامل) و دگەل پلەیەكا گونجای دسەقامگیركرنێدا د بەرهەمئینان و ئاستی گشتی یێ نرخاندا . ئانكو رۆلێ وێ وەك رامیارییەك دچارەسەركرنا كێشێن بێكارییێ و هەلاوسانێ دا دیاردبیت ، بەلێ ئابوورێ ئازاد (ئابوورێ بازاری) نە شێت بكار ئێخستنا تمام بدەستڤە بینیت و نە ئاستی گشتییێ نرخان سەقامیگر بكەت بشێوەیەكێ خۆیاتی . لەورا هەر ئابوورێ ئازاد تووشی بارگو هۆرینان دبەرهەم ئینانا و نرخیدا دبیت و تووشی بێكارییێ و هەلاوسانێ دبیت بۆ دەمەكێ درێژ ڤەكێش (دۆم درێژ) ، یان پێكڤە تووشی بێكارییێ هەلاوسانێ دبیت (هەلاوسانا داكێشای) ژبەر شكەستن ئینانا سیستەمێ بازاری .

چوار :- ئەركێ گەشەكرنێ (Growth Function) :

ئەركێ دارایێ گشتی بتنێ بگەهاندنا بەرهەمێ نەتەوەیی بۆ ئاستێ بكارخستنا تمام و كێمكرنا بێكاریێ و هەلاوسانێ تمام نابیت ، بەلكو هەولددەت بۆ بدەستڤەئینانا گەشەكرنا ئابووری Economic Growth ، دو ژێدەرژی هەنە بۆ گەشەكرنا ئابووری، كو ئەڤەنە :-

_ گەشەپێدانا دەرامەتێن ئابووری Growth of Economic Resources :

_ گوهۆرینا (پێشكەفتنا) تەكنولوجی Technical Change (Phogress)

بۆنموونە : رامیارییا دارایی دشێت كار بكەتەسەر تێكرایێ پاشەكەوتكرنێ ب رێیا :-

١. گوهۆرینا تێكرایێ باجێ .

٢. حەز و ئارەزوو دوە بەرهێنانێدا برێكا لێبورینێ (لێخوشبوون) ژ باجێ ، وئەو بەخشین و كۆمەكێن كو پێشكێشی وەبەر هێنەران دهێنەكرن دهندەك بیاڤێن چالاكییا ئابووریدا بئارمانجا هاندانا وەبەرهێنانێ .

بابەتێن داراییا گشتی :

ئێك : پێدڤیێن گشتی : Publi Wants (Goods)

نڤیسەرێن داراییا گشتی پێدڤیێن خەلکی لسەر دو جۆران دابەشکرینە ئەوژی پێدڤیێن گشتی و پێدڤیێن تایبەتی:

١- پێدڤییێ تایبەتی : Private Wants

ئارمانجا تاکە کەسی ژ چالاکیێن ئابووری بدەستڤە ئینانا شمەك و خزمەتگوزارییانە بمەرەما پرکرنا پێدڤیێن خۆ . دبیت ئەڤێ پێدڤییێ تاکەکەسی بتنێ هەست پێ بکەت ، ئەڤ هەستەژی ژ کەسەکی بۆ کەسەکێ دی جوداهیا خۆ هەیە و هەروەسا د هەمان کەسی دا پێدڤییا وی بۆ شمەك و خزمە تگۆزارییەکێ ژ دەمەکێ بۆ دەمەکێدی جوداهیا خۆیا هەی ، ئەڤان جۆرێن شمەك و خزمە تگۆزارییان دبێژنێ (شمەکێن تایبەت) کو بدەستڤە ئینانا وان دبیت دتایبەتبن ب کەسەکیڤە ، ئەو کەس یێ بەرپرسە ژ دابینکرنا وان کەلوپەلان ل بازاری بەرامبەر وی پارێ ددەتە فرۆشیاری .

میکانزما بازاری زۆر ب چالاکانە کاردکەت بۆ دابینکرنا ئەڤان شمەك و خزمە تگۆزاربیان و کەرتێ تایبەت خۆ تەرخان دکەت و هەروەسا مل بملێ کەرتێ تابیەت دەولەتژی برێیا دەزگەهێن خۆڤە رادبیت ب دابینکرنا وان وەك شمەکێن تایبەت دفرۆشتە بکرِان ، نموونە لسەر ئەڤان شمەکێن تایبەت (ئەڤجا چ ژلایێ کەرتێ تایبەتڤە هاتبنەکرین یان ژلایێ کەرتێ گشتیڤە) وەك خوارن ، خانی ، خزمە تگوزاربێن گەهاندنێ و ساخلەمییێ و نوژ دارییێ ....هتد .

٢-پێدڤیێن گشتی Wants Social

لگەل دەرکەرفتنا دەولەتێ ، پێدڤی بۆ بدەستڤە ئینانا شمەك و خزمە تگۆزاریێن دیترژی سەرهلدا ئەڤەژی لگۆر هندێ کو تاکەکەس دناڤ کومێن مرۆڤی یێن رێکخستیدا دژیت دبێژنێ (پێدڤیێن گشتی) کو (پێکهاتینە ژ وان پێدڤیێن جۆرە سرۆشتەکێ جڤاکی هەی ، چونکی هەر دوی جڤاکیدا دەردکەڤن ، ئەڤ شمەك و خزمە تگۆزاریێن کو تاکەکەس هەست پێ دکەن ئەوپێکڤە دپێدڤینە ، ئانکو ئەڤان جۆرە پێدڤییان هەبوونا خۆنینە ئەگەر تاکەکەس د جڤاکاندا نەبن ، ئەڤان شمەك و خزمە تگۆزاربیان بۆ هەمی کەسان دهێنە پێشکێشکرن نەوەکو بۆ کەسەکی بتنێ لگۆر هندێ دبێژنێ (شمەکێن جڤاکی) یان (شمەکێن گشتی) ، ئەڤان شمەك و خزمە تگوزارریبان کەسەك بتنێ نەشێت دابینی بکەت و هەتا ئەگەر بدەستڤەژی بینیت هۆسا ئەو نەشێت بتمامی پێدڤیێن خۆ پێ پربکەت و پشتی هنگی نەشێت تێچوونێن وان ل ستوخۆ بگریت لڤێرە بازار ب چالاکانە کارناکەت بۆ دابینکرنا ڤان جۆرە شمەك و خزمە تگۆزارییان ، ئانکو بازاری شکەستن یائینای . لەورا پێدڤییە لسەر دەولەتێ ئەڤان شمەك و خزمە تگۆزاریێن جڤاکی دابین بکەت ، یان کەرتێ گشتی ب نەچاری بەرهەم دئینیت ، بۆ نموونە بتنێ دەزگەهێن کەرتێ گشتی رادبن ب دابینکرنا خزمە تگۆزاریێن ئاسایشێ و بەرهەڤانییێ و داد پەروەرییێ و هەروەسا کەرتێ گشتی و کەرتێ تایبەت پێکڤە پێشکێشی دکەن بەلێ دەولەت نرخێ وان ددەت ، بۆ نموونە باقژکرنا هەوایێ پیس کو هۆسا ئەو هەوایێ دهێتە پاقژکرن بۆ گشت کەسان دهێتە داپنیکرن بێی کوچ پارەیەکی بدەن و یان رۆناهیکرنا جاددان یان باقژکرنا وان ژ بەفرێ و یان رامالینا تۆزو ئاخێ .

پیڤەرێن دارایی گشتی بۆ دیارکرنا سرۆشتێ پێدڤیێن گشتی :-

١-سرۆشتێ پیڤەرێ وی لایەنێ ب پرکرنێ رادبیت :

پشتاخۆ ب وێ دەستەکێ ڤەگرێددەت ئەوا کو ب پرکرنا پێدڤیا گشتی رادبیت نەك وێ پێدڤیێ ب خۆ ، ئەگەر دەولەت یان دەسهەلات یان ئێك ژ دەزگەهێن وێ ب پرکرنێ رابوو برێیا مەزاختێن گشتی دێ هۆسا ب پێدڤییەکا گشتی هێتە دانان و بەروڤاژی یا وێ ژی راستە .

٢-پیڤەرێ ژێدەرێ هەستکرنێ ب پێدڤییان :

ئەگەر ژێدەرێ هەستپێکرنێ تاکەکەس بوو هۆسا پێدڤییەکا تایبەتییەو بەروڤاژییا وێ دبیتە پێدڤییەکا گشتی ، ئەگەر ژێدەرێ وێ هەستپێکرنێ کۆم بیت .

٣-پیڤەرێ مەزنترین قازانج وب کێمترین تێچوون :

تاکەکەس پێکۆلێ دکەت پێدڤیێن خۆب کێمترین تێچوون پربکەت یان پترین راددێ پرکرنێ ب کێمترین مەزاختن بدەستڤەبینیت ، بەلێ پێدڤیا گشتی ئەڤێ یاسایێ ڤە ناگریت .

٤-پیڤەرێ رۆلێ کەڤن یێ دەولەتێ (کلاسیکی) :

ئەڤ پیڤەرە بۆ ئەرکێ دەولەتێ ڤە دگەریت ، لەورا پێدڤی دبنە گشتی دچارچۆڤێ دەولەتا زێرەڤان داکو ئەرکێ بەرەڤانییا ئاسایشێ و دادپەروەریێ ژ ستۆیێ بوو ، کو ئەڤەژی بۆ دەولەتا پلاندانەر زێدەترە ، کوب بەر پرسیاریەتییا هەڤسەنگییا ئابووری یاجڤاکی د چڤاکیدا راببیت .

٥-پیڤەرێ سروشتێ وێ پێدڤییێ و سروشتێ ئەوی لایەنێ کوب پرکرنێ رادبیت :-

دیارکرنا پێدڤیێن گشتی پشت ب دوو بنەما ڤە گرێددەت کو پێدڤییە پێکڤە دگرێدای بن داکو سالۆخەتێ گشتیبوونێ پێ بهێتە دان ، کو ئەڤ دو بنەمایە نە :

١. دابینکرنا پێدڤیا مفایەکی ب کۆم هەبیت .

٢. دابینکرنا پێدڤییان بێخیتە دناڤ سروشتێ رۆلێ دەولەتێدا.

دوو: مەزاختییێن گشتی : Public Expenditure

مەزاختنێن گشتی هۆسا دهێنە پێناسەکرن :

(برە پارەیەکێ نەختینەییە ژلایێ کەسەکێ گشتیڤە دهێتە مەزاختن ب مەرەما بدەستڤەئینا مفایەکێ گشتی) .

دڤێ پێناسەیا لسەری دا ئەو دیاردبیت کو مەزاختنا گشتی خۆ دڤان هەرسێ پێکهاتان (رەگەزان) دا دبینیت :

١. مەزاختنا گشتی برە پارەیەکێ نەختینە (کاش) یيە .

٢. مەزاختنا گشتی کەسەکێ گشتی ئەنجام ددەت .

٣. مەرەم ژ مەزاختیێن گشتی بدەستڤەئینانا مفایەکێ گشتییە .

١-مەزاختنا گشتی برە پارەیەكێ نەختینەیی یە :

پێشڤەچوونا چالاكیێن ئابووری وەكر كو سیستەمێ (تشت ب تشتی) (المقایضة) بهێتە گوهۆرین بۆ سیستەمێ ئابووری ، لڤێرە بكارئینانا پارەی بوویە هۆكارەك بۆ پێكگوهۆرینێ . دەولەت پارەی بۆ بدەستڤەئینانا شمەك و خزمە تگۆزاریێن گشتی و بۆپێشكێشكرنا كومەكان و دانا قەرزی و مفایێ وی دهێتە بكارئینان . بۆ نموونە : دەولەت پارێ نەختینەیی بكاردئینیت بۆ دانا مووچەی و كرێ و كرینا شمەكان و دانا هاریكارییان و مفایێ قەرزی و ئامیرو ئاڤاهییان و هتد . ئانكو مەزاختنێن گشتی ژی دڤێت لدویڤ یاسایێ بهێنە ئەنجامدان .

٢-مەزاختنا گشتی كەسەكێ گشتی ئەنجام ددەت :

پێدڤییە ئەو برێ پارەیێ كو دهێتە بكارئینان بۆ مەرەما بدەستڤەئینانا شمەك و خزمە تگۆزاریێن گشتی ، و ئەو مەزاختن دڤێت ژ ستوویێ دەولەتێ دەربچن (ڤەبن) لگۆر فەرمانا كەسەكێ یاسایی یێ گشتی ، ئەو كەسی پێكهاتینە ژ دەزگەهێن حكومەتا ناڤەندی ، یان حكومەتا ناڤخۆیی . بەلێ بۆ نموونە ئەگەر كەسەك خواندنگەهەكێ یان نەخۆشخانە كێ ئاڤابكەت و پێشكێشی دەولەتێ بكەت ، هۆسا ئەو مەزاختن نابیتە مەزاختنەكا گشتی ، ژ بەركو ئەو ژلایێ كەسەكێ یاسایی یێ گشتیڤە دەرنەچوویە.

٣-مەرەما مەزاختنێن گشتی ب دەستڤەئینانا مفایێ گشتی یە :

ئەو هەردوو مـــەرجێن بەراهیێ د پێدڤینە بۆ دیاركرنا مەزاختیێن گشتی، بەلێ هێشتا مەرجێن مـــەزاختنا گـــشتی بدەســـتڤە نەهـــاتینە، لـــەورا مە پێدڤی

ب مەرجێ سییێ هەیە بۆ بریاردانێ لسەر مەزاختییان ، داکو بیتە مەزاختنا گشتی ، ئەوژی پێکهاتییە ژ ئارمانجا بەرژەوە ندییا گشتی . ئەگەر کەسەك پارەی بمەزێخیت بۆ کرینا شمەکەکی یان خزمەتگۆزارییەکێ ب مەرەما تێرکرنا پێدڤیێن خۆ ، هەروەسا ئەگەر ببەرهەمیێنەك پارەی بمەزێخیت بۆ بەرهەمئینانا شمەکەکی یان خزمەتگۆزارییەکێ ب مەرەما بدەستڤە ئینانا بلند ترین راددێ قازانجی ، ئەڤە بۆ بەرژەوەندییا تاکە کەسەکییە نەك بەرژەوەندییا گشتی یە . بەکێ ئەگەر دەولەت پارەی بمەزێخیت بۆ دابیکرنا شمەك و خزمە تگۆزاریێن گشتی یان بۆ کۆمەك و هاریکاریان، هۆسا ب مەرەما بدەستڤەئینا مفایێ گشتییە و بۆ بلندکرنا ئاستێ خۆشیا ژیانێ یە دجڤاکیدا .

٢-رێسایێن مەزاختییێن گشتی :

پێدڤییە مەزاختییێن حکومەتێ دبیاڤێن جوداجودادا لدویڤ ریسا یان بنەما لبەرچاڤ بهێتە وەرگرتن بۆ هندی مەزاختی ببنە ئەگەرێ بلندکرنا ئاستێ خۆش ژیبارییا جڤاکی.
چەند رێسایەك هەنە ژوانا :-

ئێك : رێسایا مفایێ تێچوونێ (المنفعة التكلفة) .

لدویڤ ڤێ رێسایێ پێدڤییە :-

أ. بلندترین پۆختێ یان دەسکەفتی ژ مەزاختێن گشتییێن دەولەتێ بەر جڤاکی بکەڤیت ، ئەڤەژی ئەو ئاستەیێ کو مەزاختییێن حکومەتێ تێدا راددێ مفایێ سنوورەکی یێ جڤاکی لگەل ئاستێ خۆش ژیبارییا جڤاکی دێ یەکسان بیت.

ب. لسەر پلاندانەری پێدڤییە وێ رێسایێ لبەرچاڤ وەربگریت چ بۆ مەزاختنا شمەك و خزمە تگۆزاریێن گشتی بیت یان بۆ هاریکاریکرنێ یان بۆ وەبەرهێنانا گشتی بیت . ب رامانەمادی راددێ مفایێ سنوورەکی یێ جڤاکی بۆ هەر دینارەکێ مەزاختی ل هەربیاڤەکی ژ بیاڤێن مەزاختێنی گشتی دڤێت یەکسان بیت .

ج. لبەرچاڤ وەرگرتنا دابەشکرنا جوگرافییا مەزاختنێن گشتی لسەر دەڤەرو هەرێمان.

د. نابیت بدەستڤەئینانا بلندترین پوختێ مفای لگەل بدەستڤەئینانا ئارمانجێن تەرخانکرنێ و دابەشکرنێ و سەقامگیریێ و گەشەکرنێ هەڤدژی هەبیت.

دوو : رێسایا ئابوورییانە د مەزاختنێدا :

ئەڤەژی رێسایەکا کلاسیکییە (کەڤنە) کو دبێژیت بشێوەیەکێ ئابوورییانە مەزاختێن گشتی بهێنە بکارئینان و زەعی نەبن ، دەمێ دبێژیت برەنگەکێ ئابوورییانە ئەڤە رامانا هندێ نادەت کو راددەیەك بۆ مەزاختنان بهێتە دانان یان بهێنەکێمکرن ئەگەر هۆکارێن فەرو پێدڤی بۆ مەزاختنێ هەبن . بەلکو مەرەم ئەوە مەزاختی برەنگەکێ دروست بهێنە ئاراستەکرن و دژاتییا زێدە مەزاختنێ و زەعێبوونێ بهێتەکرن، و هەول بهێتەدان پترین داهات ب کێمترین تێچوون بدەستڤەبهێت .

زێدە مەزاختن دو ئەنجام ژێ پەیدادبن ، ژلایەکیڤە زەعبێوونا برەکا مەزن ژ پارەی بکارێن نەپێدڤی ، ژلایەکێ دیڤە دبیتە ئەگەرێ بێهێزبوونا باوەریا خەلکی ب دارایيا گشتی یا دەولەتێ و خۆ ڤەشارتنا وان ژ دانا باجان .

دیاردێن زێدە مەزاختنێن حکومەتێ دجۆرا و جۆرن کو دبیت ل گشت بیاڤێن مەزاختنا گشتی روو بدەت ، بتایبەتی ل وەلاتێن تازە پێگەهشتی ، ژوان ژی :

١. دامەزراندنا هژمارەکا زۆریا فەرما نبەرو کرێکاران ل دام و دەزگەهێن حکومی کو گەلەك زێدەترە ژ پێدڤییا ڤان دام و دەزگەهان .

٢. گرنگیدان ب ئاڤاکرنا ئاڤاهیێن مەزن و رائێخستنا دەزگەهـ و فەرما نگەهێن ب تشتێ بهاگران و بکرێگرتنا ئاڤاهییان و ترومبێلان ب پارەکێ زۆر ل شینا کرینا وان .

٣. زێدە روویی (الاسراف) بکاربرنا گشتی دا وەك : مەزاختییێن رۆناهیێ و ئاڤێ و تەلەفۆنان، کو دەولەت پارێ وان ددەت بێی بکارئینانا وان بۆ بجهئینانا چالاکییا گشتی و بدەستڤەئینا مفایێ گشتی .

٤. بکارئینانا کارێ گشتی ژ پێخەمەت بەرژوەندییا تایبەتی کو مافێ کۆمێ یە نەك تاکەکەسی ، وەك بکارئینانا ترومبێلا فەرما نگەهێ بۆ کارێ مالێ .

سێ :- رێسایا دەستوور دانا (مۆلەتا) مەزاختنێ : (الترخیص بالانفاق) :

دەسهەلاتا یاسا دانانێ هەمی یاسایێن داراییا دەولەتێ و هەمی ئەو تشتێن پەیوەندیدار ب مەزاختییێن گشتیڤە رێکدئێخین . د هەماندەمدا ئەو دەسهەلات دیار دکەت یاکو ددەتە مەزاختنێ ، پێنگاڤێن مەزاختنێ و رێکارو پێرابوونێن پێدڤی بۆ دیار دکەت داکو مەزاختنێن گشتی بشێوەیەکێ دروست بهێتە ئاراستەکرن و مفایێ گشتی بدەتە دەست کو ئارمانجا داوییێ مەزاختییێن گشتینە .

لەوار دەست گرتن ب چالاکیێن دارایی و مەزاختییێن حکومەتێ دڤێت ل دویڤ وان یێ رابوونان بیت یێن کووێ دڤێت ب دەستڤەبینیت و داریژیت و بجهبینیت ل بودجە و یاسا و بریارێن دی .

٣-جۆرێن مەزاختییێن گشتی :

مەزاختییێن گشتی شێوێن جۆرا و جۆر هەنە ، زێدەبوونا جۆرێن وێ ب ژ یێدەبوونا ئەرکێن دەولەتێ ڤەیا گریدایە و ب زێدەبوونا دیاردا دەست ئێخستنا وێ دژیانا کشتی یا جڤاکی دا . مەزاختییێن گشتی دجورا و جورن لەورا جوداهی ژی دناڤبەرا وان دا هەیە چ ژ روییێ پێکهاتێ یان ل بیاڤێ شوونوارێن ئابووری و دەرئەنجامێن وییێن دارایی . لەوراهەر زانایێن بیاڤێ دارایێ گشتی دابەشکرنێن جۆرا و جۆر بۆ مەزاختییێن گشتی دانانیە ، دشێن مەزاختییێن گشتی ل دویڤ سروشتێ وێیێ ئابووری دابەش بکەین ، کو ئەڤەژی ب دابەشکرنێن ئابووری یان ب دابەشکرنێن زانستی بەرنیاسە . ب شێوەکێ گشتی مەزاختییێن گشتی دهێنە دابەشکرن بۆ ڤان جۆرێن خوارێ :

١-مەزاختییێن کارگێری : پێکهاتیە ژوان مەزاختییان کو پەیوەندی ب چەوانیا ب رێڤەچوونا کارێ دەزگەهێن خزمەتگوزارییێن گشتی بو دەولەتێ هەی دپێدڤی و گرنگن و ئەوژی ب رێڤەبرنا گشتی و بەرهەڤانی کرن و ئاساییش و دادپەروەری و نوێنەراتیا رامیاری ڤە دگەریت و گرنگترین بنەمایێن ڤان جۆرە مەزاختییێن بەرهەڤانیا نیشتمانی نە .

٢-مەزاختییێن جڤاکی: ئەڤ جۆرە مەزاختییە دوان بیاڤان دا دهێنە مەزاختن کو دڤێت کاریگەریەکا جڤاکی یا دیارکری دناڤبەرا تاکەکەسان ب دەستڤەبینیت ل رێیا ب دەستڤەئینانا روشنبیریێ و فێرکرنێ و چاڤدێری

کرنا ساخلەمیا کەسان ، زێدەباری هندێ ژی ب دەستڤە ئینانا هەڤکاریا جڤاکی ب رێکا هاریکاریکرنا هندەك تەخان کو پێدڤی ب هاریکاریێ هەنە وەك (کێم داهاتان و بێکاران ... هتد) گرنگترین کومەك بۆ ڤان تەخان ئەون کو پەیوەندی ب دام دەزگەهێن ساخلەمیێ و روشنبیریا گشتی وب ئاکنجیبوونێ ڤەهەیە .

٣-مەزاختییێن ئابووری : پێکهاتیە ژوان مەزاختییان کو دەولەت رادبیت ب مەزاختنێ ل بیاڤێن خزمە تگوزارییێن گشتی ب مەرەما ب دەستڤەئینانا ئارمانجان وەکو وە بەرهێنانا گونجای بۆ هندێ مفای بگەهینیتە ئابوورێ نەتەوەیی ل بیاڤێ خزمە تگوزارییێن سەرەکی وەکو ڤەگوهاستن و گەهاندن و ویستگەهێن بەرهەم ئینانا و ئاڤ و ئاڤدێری وژبلی کومەك کرنا ئابووری بۆ پرۆژێن گشتی و تایبەت .

٤- مەزاختییێن دارایی : قستێن ب کاربرنا قەرێ گشتی و مفایێ سالانە ڤەدگریت .

٥- مەزاختییێن سەربازی : هەمی مەزاختییێن پرچەککرنێ و هێزێن چەکداری ڤە دگریت .

دیاردا زێدەبوونا مەزاختییێن گشتی :

ئەڤ دیاردە ی ئێك ژ سالۆ خەتێن داراییێ گشتی ل سەردەمێ نوی دهێتە دانان ژ پێخەمەت دابین کرنا خزمە تگوزاریان بۆ جڤاکی و دانا ناسنورەکی بۆ قورخکاریێ و سەقامگێریا ئابووری ، ددەمەکی دا قەبارێ مەزاختنا گشتی ل پرانیا وەلاتێن جیهانێ ب شێوەکێ بەردەوام دزێدەبوونێ دایە ، دیرۆکا دارایی ل پرانیا وەلاتێن جیهانێ ب جوداهیا سیستەمێ سیاسی و سروشتێ پێکهاتا وێ و بارودۆخێ وێیێ ئابووری ئاماژە ب هەبوونا دیاردا زێدەبوونا مەزاختییێن گشتی دکەن .

ئەگەرێن راستەقینە یێن زێدەبوونا مەزاختنا گشتی :

گەشەیا راستەقینە ل مەزاختنێن گشتی ئاماژە ب زێدەبوونا پشکا کەسان دکەن دخزمە تگوزاری و شمەکێن گشتی دا کو حکومەت دابین دکەت بۆ جڤاکی ، یان زێدەبوونا مەزاختنیان بۆ باشکرنا ئاستێ خزمە تگوزاریان کو پێش کێشی وان دکەن یان زێدەبوونا وان یان باشکرنا شێوازێن بەرهەم هاتێن گشتی کوب شێوێ نەختینەیی دەربرینێ ژێ دکەن وەکو زێدەبوونامەزاختنێن گشتی .

ئەگەرێن راستەقینە یێن زێدەبوونا مەزاختنا گشتی بو ئەڤێن خوارێ ڤەدگەریت :

١-ئەگەرێن ئابووری :

زێدەبوونا سەرجەم مەزاختنێن گشتی ژ ئەنجامێ ئەگەرێن ئابووری ، ڤەدگەریت بۆ :

أ -گەشەکرنا ئابووری و زێدەبوونا داهاتێ نەتەوەیی :

بلندبوونا تێکرایێ داهاتێ راستەقینەیێ کەسی وەك بارودۆخەکێ سروشتی هەڤدەمە دگەل گەشەکرنا ئابووری و جڤاکی دا وژ ئەنجامێ ئەڤێ ژیدا خواست ل سەرشمەك و خزمە تگوزارییێن ب کاربرنێ زێدەدبیت . و هەروەسا شمەك و خزمە تگوزارییێن دووبارە خواست ل سەر زێدە دبیت وەکو بەشکەك ژ خواستێ جڤاکی دەمێ ئاستێ داهاتێ وان بلند دبیت .

ب-پێشکەفتنا ڕۆلێ دەولەتێ :

دەولەتێ ددەمێ بۆریدا رۆلەکێ بێ لایەنی هەبوو ، دەولەتێ رۆلەکێ مەزن نەبوو د پرکرنا هەمی پێدڤیێن گشتی دا ژبلی ساخلەمی و فێرکرن و بەرەڤانی نەبیت و ئەڤ چەندە ژی دەرئەنجامێ شکەستن ئینانا بازاری ، و نەسەقامگیر بوونا سیستەمێن سەرمایە داری ژێ دەردکەڤن ، لەورا رۆلێ دەولەتێ گوهۆرین ب سەرداهاتن و دەستێ خۆ ئێخستە دناڤ چالاکیا ئابووری دا بۆب دەستڤەئینانا ڤان ئارمانجێن سەری، ئەڤ چەندە ژی بووئەگەرێ زێدەبوونا مەزاختیێن گشتی یێن دەولەتێ .

٢-ئەگەرێن رامیاری :

ئەگەرێن رامیاری یێن زێدەبوونا مەزاختیێن گشتی دێ کەینە دو پشك :

أ-ئەگەرێن رامیاری یێن ناڤخۆیی :

ئەڤ ئەگەرە ژی ئەڤێن خوارێ ڤەدگریت :

أ. بەلاڤبوونا بنەما و سیتەمێن دیموکراسی .

ب. زێدەبوونا هەستکرنێ ب بەر پرسیارەتیێ ژلایێ حکومەتان ڤەدهەمبەر جڤاکی دا ژ دابینکرنا رادەکێ بلند ژ خزمە تگوزاریێن گشتی ، ئەڤە ژی بوویە ئەگەرێ زێدەبوونا مەزاختنا گشتی دبەر ژەوەندییا تاکەکەسێن جڤاکی داب تایبەتی تەخا هەژاران ژ پێخەمەت بلندکرنا ئاستێ داهاتی و کێم کرنا جوداهیا داهاتێ وان و قەرەبووکرنا وان کەسان کوژ ئەنجامێ بریارەکا دادوەری بەر کەسەکی یان کومەکا کەسان دگەڤیت .

ج. زێدەبوونا پارتێن سیاسی و بەلاڤبوونا وان بوویە ئەگەرێ هندێ دەولەت پەنایێ بۆ زێدەکرنا پرۆژان ببەت ژبوو وەرگرتنا رەزامەندییا دەنگدەران و زێدەکرنا دامەزراندنێ بۆ لایەنگەرێن وێ پارتێ و زێدەبوونا مەزاختییان .

د. بەلاڤبوونا گەندەلیێ دناڤ دامو دەزگەهێن دەولەتێ دا ژبەر رەفتارێن هندەك بەرپرسان و زێدەبوونا کارێ بەرتیل وەرگرتنێ و خراپ ب کارئینانا دارایێ گشتی ژلایێ فەرمانبەرێن پایە بلندڤە و زێدەبوونا تێچوونێن خزمە تگوزاریێن گشتی ، کو دبیتە ئەگەرێ زێدەبوونا مەزاختنێن گشتی .

ب- ئەگەرێن رامیاری یێن دەرڤە :

أ. د ڤان چەند سالێن داویێ دا گرنگییەکا پتر ب نوینەریا دبلوماسی هاتەدان. ئەوژی ژ ئەنجامێ سەربخۆبوونا وەلاتان و پێدڤیێن زێدەبوونا هنارتنێن دبلوماسی و قەبار و شێوێ وێ و پشکدارێ کرن ل کونگرە و کۆر وسمینارێن نیڤ دەولەتی کول سەربارێ پرسێن گرنگێن جیهانێ دهێنە گرێدان .

ب. دەولەت هاریکاریێ و کومەکان بۆ وەلاتێن دی پێشکێش دکەت ب تایبەتی ل دەمێ رویدان و گیروگرفت و کارەساتێن سروشتی وەکو رویدانا لەهیان و ئەرد هەژان (بیڤەلەرز) ژبلی وان ، دەولەت ڤان قەرز و کومەکان و هاریکاریان ب کاردئنیت وەك ئامرازەکێ سیاسەتا دەرڤە .

٣-ئەگەرێن دارایی :

دشێین بڤێ رەنگی شرۆڤە بکەین :

أ- هەبوونا زێدەهیێ ل دەسهاتێن گشتی ، یان هەبوونا یەدەکێ پارێ نە تەرخان کری بۆ هیچ بیاڤەکی .

ئەڤ زێدەهیە وەل دەولەتی دکەت پارێ خۆژتشتێن نە پێدڤی ب مەزێخیت . هزرمەندێن دارایی وەسا دادنن کو دەولەت دەمێ دەسهاتێن ب دەست دکەڤن ئەو پابەندە نابیت ب رێساییێن مەزاختنا گشتی ب شێوەکێ راست و دروست ، بەلکو زێدە ژ پێدڤییێ دێ مەزێخیت و زەعی کەت .

ب شێوەکێ گشتی دەولەتێن پێشکەفتی شیانێن جۆرا و جۆرکرنا ژ ێدەرێن دەسهاتی هەنە ژ بەر هندێ قەبارێ مەزاختێن گشتی مەزنتر دبیت .

ب- دەولەت قەرزێن ناڤخۆیی و دەرڤە دکەت ، سەدێ نوی ب قەرزکرنا ب ساناهی یێ بەرنیاسە ، چونکی قەرزێ گشتی ب رامانا بەری هینگی نەمایە کوب ژێدەرەکێ نە ئاسایی یێ دەسهاتێن گشتی دابنیت و دەولەت ب کارنەئینیت بتنێ ل بارودۆخێن نەئاسایی نەبیت ، دەولەت ژ پێخەمەت قەرز وەرگرتنێ روی ب روی ئاستەنگێن زور دبیت ، دەمێ کۆ لایەنێ قەرزدەر مەرجێن زور گران دادنیت کو گرانیەکا مەزن دکەڤیتە سەر دەولەتێ .

ئەڤ ئاستەنگە نهوو کێم بووینە ژ ئەنجامێ هندێ دەولەت پەنایێ دبەتە بەر دەرکرنا سەنەدان ژ جۆرێن جودا (فئات مختلفة) ب ئارمانجا هاندانا کەسان وەك لێبورێن ژ باجان ، دەمێ دەولەت نەشێت ب رێیا قەرزکرنا ئارە زوو مەندانە پێدڤیێن خۆژ پارەی دابین بکەت ، ب پشتراستی ڤە پەنایێ دبەتە بەر قەرزێ گشتی بۆ دابینکرنا مەزاختیێن زێدە .

پەنابرنا بەر قەرزێ گشتی دبیتە ئەگەرێ زێدەبوونا قەری ل سەر وان و هەروەسا زێدەبوونا مەزاختیێن خزمە تگوزاری یێن وان قەرزان ، و پاشی زێدەبوونا مەزاختیێن گشتی دێ ژێ دەرکەڤن .

٤-ئەگەرێن كارگێری :

پێشكەفتنا رۆلێ دەولەتێ و زێدەبوونا دانا (دەستێوەردانا) وێ ل ژیانا ئابووری و جڤاكی وەكر كو هژمارەكا دام و دەزگەهـ و رێڤەبەرییێن گشتی یێن دی بهێنە دامەزراندن ، ول داویێ زێدەبوونا هژمارا دا مەزراندنا فەرمانبەران ددامو دەزگەهێن دەولەتێ دا ، لەورا مەزاختییێن ئەوان رێڤەبەریا و گرانیا ب رێڤەبرنا وان زەعی كرنا دەرامەت و زێدە ب كارئینانا وان كو ئەڤ رێڤەبەریە پێ رادبن كو ئەڤ چەندە ژی بۆ دەزگەهێ چاڤدێرییێ یا گرانە سەر پەرشتیا هەمی كارێن وان بكەن ، كو ئەڤ زێدەبوونە د مەزاختییێن گشتی دا دێبیتە ئەگەرێ زێدەبوونا بارگرانیا تێچوونێن گشتی . بەلێ پشتی هنگی بەرهەمەكێ راستە و خۆ ددویڤ خودا دێئینیت .

٥- ئەگەرێن جەنگی :

ئەگەرێن جەنگی دڤی سەردەمی دا كرنگییەكا تایبەت پێ دهێتەدان ژبەر زێدەبوونا جەنگان و ئامەدەكاری بۆكارێن سەربازی و ئەو دەرئەنجامێن ژێ پەیدادبن ، و ئەڤ چەندەژی مەزاختییێن سەربازی زێدە دكەت ددەمێ جەنگ و ئاشتیێ دا .

مەزاختییێن بەرهڤانیا نیشتمانی دبنە ئەگەرێ زێدەبوونا مەزاختییێن گشتی ب ئاراستێ زێدەبوونا بەردەوام سالێ ل دویڤ سالێ و ئەڤ چەندە ژی ب گرنگترین پشكێن مەزاختنا میری دهێتە دانان ، پرانیا ئابوور ناسان گرنگی بڤی بیاڤی نەدایە ب رەگەزەكێ (لایەنەكێ) سەربەخۆ دادنن ژ دەسەلاتا سیاسی ب بەرچاڤ وەرگرتنا رامیاری و ستراتیژی و ئابووری و جڤاكی .

و ئەگەرێن زێدەبوونا مەزاختنا جەنگی دوەلاتێن پاشکەفتی دا بۆ ئەڤانا ڤە دگەریت :

أ. دانانا هێزا پێدڤی بۆ بەرهڤانیکرنێ ژ دەولەتێ .

ب. پێشکەفتنا هونەری د پێدڤیێن جەنگان دا کو دبیتە ئەگەرێ زێدەبوونا مەزاختنا تێچوونێن بەرهەڤکاریا سوپای ب ئامیرێن پێشکەفتن و مەشق و راهینانا وان .

ج. زێدەبوونا تێکدانێن نیڤ دەولەتی و هەڤرکیێن هەرێمایەتی و جەنگان.

سێ دەسهاتێن گشتی Public Revenue

دەسهاتێن گشتی (پێکهاتیە ژوان دەرامەتێن ئابووری کو دەولەت ب شێوێ تەوژمێن دارایی ب دەستڤە دئینیت ب مەرەما دابینکرنا مەزاختنێن گشتی بۆ پرکرنا پێدڤیێن گشتی) وبڤێ چەندێ ژی دەسهاتێن گشتی ب پشکەکا گرنگ و تەمامکەرێ پارە دارکرنا مەزاختنێن گشتی دهێتە دانان . دەسهاتێن گشتی دگەل پێشکەفتنا هزرا ئابووری و دارایی بەرەف پێشڤەچوو و کلاسیکان (ئابووری ناسێن کەڤن) ل دەف وان وەسابوو دەسهاتێن گشتی (پێکهاتیە ژ چەوانیا پرکرنا گەنجینا گشتی ب دەرامەتێن پێدڤی ژ پێخەمەت دابینکرنا مەزاختنێن گشتی بۆ هندێ دەولەت ب ئەرکێن خۆیێن سەرەکی رابیت) ، بەلێ دبن سیبەرا قوتابخانا نوی دا بوویە ئامرازەکێ گرنگ ژ ئامرزێن رامیاریا دارایی ، وژبلی ئەرکێن ویێن دارایی ، میری (حکومەت) بۆ هندێ داکو کاربکەتە سەر چالاکیێن ئابووری و جڤاکی ب کاردئینیت .

میری (حکومەت) پشت ب ژێدەرێن جودا و هەمەجۆر گرێددەت بۆب دەستڤەئینانا دەسهاتێن گشتی کو گرنگییاوێ یا جودایە ژ دەولەتەکێ بۆ دەولەتەکادی ل دویڤ وی سیستەمێ ئابووری پەیرەو دکەت هەتا چەند پێشکەفتی یە ، و ئەو سیستەمێ رامیاریێ هەی و ماوەو دەمێ وێ دهێنە گوهۆرین .

جۆرێن دەسهاتێن گشتی:

ئێك : دەسهاتێ مولکێن دەولەتێ :

پێکهاتیە ژوان دەسهاتان کوبو دەولەتێ ژ مولکێن وێ و پرۆژێن و بێن ئابووری ب دەست دکەڤیت ، ئەڤ جۆرە ژی ب ژێدەرەکێ گرنگ ژ دەسهاتێن گشتی ل پرانیا وەلاتان دهێتەدانان ب تایبەتی وەلاتێن تازە پێگەهشتی .

پێدڤی یە مولکێن دەولەتێ ژرووییێ یاساییڤە دابەش بکەین بۆ :

١-ئەو مولکێن دکەڤنە بن حوکمێ یاسایا گشتی :

نموونە ژوان مولکان وەك : رێك و پرو مەیدان و باخچێن گشتی و موزەخانە (گەلەری) هتد ، وان شمەك و خزمە تگوزاریان ڤەدگریت کو تایبەتن ب مفایێ گشتی ڤەبێ هیچ بەرامبەرەك ، بەلێ ل بارودۆخێ نەئاساییدا دەولەت ڕەسمی دسەپینیت بۆ چوونا ژورا موزەخانێ وب کارئینانا باخچەو رێکێن ب لەز و دەربازبوون ژ پران دهێنە تەرخان کرن و ناچیتە دگەنجینێ دا وەك دەسهات بۆ دەولەتێ و ئەڤ جۆرە ناهێتە دانان وەك ژێدەرەك ژ ژێدەرێن دەسهاتێن دەولەتێ .

٢-ئەو مولكێن دكەڤنە بن حوكمێ یاسایا تایبەت :

زانایێن دارایا گشتی ڤان مولكان ب با بەتەگێ گرنگ دادنن وب ژێدەرەكێ گرنگێ دەسهاتێن گشتی دهژمێرن و ئەڤ جۆرە ژ مولكێن دەولەتێ دهێنە ب كارئینان ژبوو ب كارئێخستنا ئابووری وب دەستڤەئینانا دەسهاتی وەكو ئەردوخانوبەر و پرۆژێن پیشەسازی و بازرگانی ژ دەرامەت و سامانێن كاغەزێن دارایی (الاوراق المالیة) و دشێین دەسهاتێن دەولەتێ دابەش بكەین ل دویڤ مولكداریا سروشتێ ژێدەرێ دەسهاتی.

دەسهاتێن مولكێن دەولەتێ دابەش دبن بۆ :

أ-دەسهاتێن دەرامەتێن سرۆشتی و سامانێن خانووبەران :

مەرەم ژ ژێدەرێن سروشتی ، زەڤیێن چاندنێ و دارستان و رووبارو كانزا كو دناڤ جەرگێ ئەردیدا هەین ، بەلێ سامانێن خانووبەران پێكهاتیە ژ زەڤی زارو خانیێن ئاكنجیبوونێ كو هاتینە دروست كرن بۆ چارەسەركرنا كێشێن ئاكنجیبوونێ و ئەڤ مولكە ژی دەسهاتی بۆ دەولەتێ ب دەستڤە دئینن و دچنە دگەنجینا دەولەتێ دا .

مولكێ دەولەتێ ژ ئەردی ب كەڤنترین مولكی گشتی دهێتە دانان ئەو ئەردێن كو بەری دەركەفتنا دەولەتێ ژلایێ جڤاكی ڤەب رێڤە دبرن ، و پشتی دەركەفتنا دەولەتێ ئەو مولك بوونە مولكێ دەولەتێ ، ب بوورینا دەمی ژی مولكێن دەولەتێ ژ زەڤی و زاران كێمبوون ، و پشكەكا زور ژوان كەفتەبن دەستێ كەسان ژپێخەمەت مفاژێ وەرگرتنێ.

ب- دەسهاتێن دەولەتێ ژ پرۆژێن پیشەسازی و بازرگانی :

پرۆژێن پیشەسازی و بازرگانی دەسهاتەکێ گرنگ بۆ دەولەتێ دابین دکەن ، و ئەڤ چەندە ژی ل رێیا گرنگی پێدان ب بیاڤێن جۆرا و جۆرێن بەرهەم ئینانێ و دام و دەزگەهێن بەرهەمداری ، ژوان پرۆژان ژی پرۆژێن ڤەگوهاستنێ و شەمەندەفەر و کارەبا و غاز و بانك .

ج- دەسهاتێن دەولەتێ ژ دەرامەتێن دارایی :

مەرەم ژ دەرامەتێن دارایی جانتێ دەولەتێ یە ژ پشك و سەنەدان کو دەسهاتەکێ دارایی بۆ دابین دکەت وەکو قازانج ژ کرین و فرۆشتنا کاغەزێ بێن دارایی دبازارێ داراییدا و ئەو مفایێ قەرزی ژی کوژ کەسان و دەزگەهان وەردگرن ، ومفایێ ئەو پارێن کو دەولەتێ دانایینە بانکان .

دوو : باج Taxation

باج ئێکەژ ژێدەرێن پێشەنگێن دەسهاتێ گشتی ، دەولەتان هەر ژکەڤن وەرە پشت پێ گرێدایە بۆ دابینکرنا مەزاختیێن گشتی ب هەر شێوازەکی بیت .

باج دهێتە پێناسەکرن کو :

- سەپاندنەکا نەختینەییە (کاش) کو دەولەت ب زوری ب سەرکەسانێن جڤاکی دا بێ بەرامبەر دسەپینیت ژ پێخەمەت پرکرنا مەزاختیێن گشتی و ب دەستڤەئینانا وان ئارمانجێن کو ژ ناڤەرۆکا فەلسەفا سیاسییا دەولەتێ دهێن .

ئارمانجێن باجێ :

باج هەول ددەت بۆ دەستەبەرکرنا ئارمانجێن جۆرا و جۆر ل دویڤ هزرا دارایی :

أ- ئارمانجا دارایی :

ئارمانجا دارایی ژ باجێ ، پێکهاتیە ژ دەستەبەرکرنا دارایی بۆ پرکرنا مەزاختنێن گشتی یێن دەولەتێ کو یا پێدڤی یە بۆ بجهئینانا ئەرکێن وێ ، و ئەڤ ئارمانجە ژ ئارمانجێن کەڤنێن (کلاسیکی) باجێ نە .

ب- ئارمانجا ئابووری :

باج ل دویڤ هزرا داریيا هەڤچەرخ دهێتەکرن ئامرازەکێ گونجای بیت ژ بوو ب دەستڤەئینانا ئارمانجێن ئابووری ژ بەرهەڤکرنێ و دابەشکرنێ و سەقامیگریێ (تەناهی) و گەشەکرنێ .

ج- ئارمانجا جڤاکی :

باج بۆ بجهئینانا ئارمانجێن جڤاکی ب کاردئیت وەك دوو بارە دابەشکرنا داهاتی و سامانان ، و چارەسەرکرنا کێشێن بێ جهێن ئاکنجیبوونێ و گەشەپێدانا گوندان ، و دژایەتی کرنا هندەك دیاردێن نەهەژی ئانکو باج ب کاردئێت بۆ :

١. دووبارە دابەشکرنا داهاتان ژ پێخەمەت کێمکرنا جوداهیێ دناڤبەرا داهاتان دا .

٢. بەرەڤ پێشڤەبرنا جڤاکی ، دڤێرێدا ب کاردهێت بۆ گەشەپێدانا جڤاکی .

٣. چارەسەرکرنا گرفتێن جڤاکی وەکی کێمیا خانیان بۆ ئاکنجیبوونێ ، ب رێکا سەپاندنا باجەکا زۆر ل سەر ئاڤاهیین ڤالا و لێبورین ژ بشکەکێ یان هەمی وێ باجا ل سەر کەرتێ وە بەرهێنانا خانووبەران .

جۆرێن باجێ :

یاسا دانەرێ باجێ ئانکو یاسا دانەرێ وان ماددێن دچنەبن بابەتێ (ئامانێ) باجێ و ئەو قەبارێن باجێ ڤەدگرن ، یاسا دانەر پاشی دێ وان ماددان هەلبژێریت ، پێدڤیە پشت ب شێوازەکێ دیارکری ب گرێ دەت ل دیارکرنا نرخێ باجێ و چاوانیا خەمەلاندنا باجێ ژی وشێوازێ وەرگرتنێ و ڤەکۆلینا دیاردا خۆ ڤەدزینێ ژ باجێ و چاوانیا بەرسینگرتن و کێم کرنا وێ دیاردێ

- ئامانێ باجێ : پێکهاتیە ژوی ماددی یان بابەتی کو باج ل سەروی دهێتە سەپاندن ددەمێ نهۆدا پێکهاتیە ژ سامانی ، ئامانێ باجێ جوداهیا هەی دگەل ژێدەرێ باجێ .

- ژێدەرێ باجێ : پێکهاتیە ژوی سامانی کوب رێکاوی باج پێ دهێتە دان ئانکو ئەوا دکەڤیتە بن سنوورێ باجێ ڤە ، بەلێ (ژێدەرێ سەرەکیێ) باجێ پێکهاتییە ژ داهاتی کول دویڤ وێ باجا سەپاندیەکێ بەردەوامە دنوی بووندا پاشی ژ سامانێ نوی دهێتە وەرگرتن و جارو باران ژی ئەگەر شیانا داهاتی کێم بوو دێ ژ سەرمایەی هێتە وەرگرتن .

ب رامان دو جۆرێن باجان هەنە ئانکو میری ب دو رێکان باجێ ژ داهات و سامانی وەردگریت :

- باجا ڕاستە و خۆ Direct Tax

- باجا نە راستە و خۆ Indirect Tax

نرخێ باجێ : The Tax Rate

ئەوا ژ ئامانێ باجێ دهێته وەرگرتن ب نرخێ باجێ دهێته دانان ، نرخێ باجێ پێکهاتیە ژ رێژا باجێ ل ئامانێ وێ باجێ ، نرخێ باجێ ب دو قوناغان دا دبۆریت ، پێکهاتینە ژ ئەڤێن ل خوارێ :

١-قۆناغا باجا دابەشکری :

یاسا دانەرێ باجێ دڤێ قوناغێ دا برێ باجێ دیار دکەت ، ئەڤجا جوگرافیانە ل دویڤ پارێزگەهان دابەش دکەت ، ئابوو ریانە ژی ل دویڤ شیانا تاکەکەسێن ڤان پارێز گەهان دیار دکەت .

٢-قۆناغا باجا پیڤانەی :

دڤێ قۆناغێ دا سێ جۆرێن باجان ب خوڤەدگرن وەك باجا رێژەی ، باجا هەلکێشای و باجا داکێشای .

باجا رێژەیی : نرخێ ئەڤی جۆری نەگوهۆرە ، هەرچەندە بنەمایێ (ئامانێ باجێ) باج زێدە و کێم دبیت .

باجا هەلکێشای : رێژا باجێ زێدەدکەت ل دویڤ زێدبوونا بنەمایێ وێ باجێ .

باجا داکێشای : نرخێ ئەڤی جۆری نزم دبیت ب زێدە بوونا بنەمایێ وێ باجێ .

خۆ لادان ژ باجێ و رەڤێن ژ باجێ Tax Evasion and Tax Avoidonce

کەسەکێ ئاسایی یان مەعنەوی کو با ج دکەڤیتە سەر ، دڤێت ئەرکێ سەر ملێ خۆ ژبا ج دانێ کێم بکەت و پێدڤیە ب زۆری (خورتی) بدەت و ل دەمێ دانا باجێ خۆ ڤەددزیت لەورا پشت ب هەر رێکەکێ گرێددەت داکو باجێ نەدەت.

ئەگەر ئەو هۆكار ڕەوا بوون كوباجدەر خۆ ژێ ڤەدزیت دبێژنە ڤێ خۆلادانا باجێ Tax Avoidance و ئەگەر هاتوو ئەڤ ڕێكەیا ڕەوا نەبوو دبێژنێ ڕەڤین (خۆ ڤەدزین) ژ باجێ Tax Evasion .

دهەمان دم دا ڕەڤین (خۆڤە دزین) ژ باجێ دهێتە پێناسەكرن ب :

- گوهـ نەدانا یاسایا باجێ .
- نەدانا باجێ یان پاش ئێخستنا وێ بیێ چ ئەگەرەك هەبیت .
- باجدەر پێكولێ دكەت تەمامیا باجێ یان پشكەكێ نەدەت پشتی دیاربووی كو پێدڤی یە باجێ بدەت .

ڕەڤین ژ باجێ گەلەك شێوەیێن هەیین ، كو ئەڤە هندەك ژوانن :

١. پاشكەفتن (گیرۆبوون) ل ڤەكرنا دووسییا باجێ .
٢. دان پێ نەدان ب باجێ
٣. زێدە روی (مەزنكرن) ژ وی بڕێ پارێ هەژی كێم كرنێ .
٤. قەجاغی كرن (تهریب) .
٥. گەندەلی .
٦. ڤەشارتنا وان پارێن كو دكەڤنە بەرباجێ .

ژڤێ چەندێ دیار دبیت ڕەڤین ژ باجێ پرۆسەیەكا نە پەسەند و بەرفرەهـ و رێ بەرزەكرنە ب سەر دەڤێن یاسایێ ب ئارمانجا نەدانا وی بڕی كول ستۆیێ (ژمە) باجەدەری دایە وەكی باجێ .

سێ : ڕەسم Duties

(برەکا پارەیە کو دەزگەهێن دەولەتێ ل بەرامبەر پێشکێش کرنا خزمەت کوزاریەکێ وەردگریت) ، ڕەسم لدویڤ وێ بەرەف پێشڤە چوونا کول دارایی دەولەتێ روویدای ب شێوێ نەختینەی دهێتە وەرگرتن ، ب ئەڤێ ژی نابیت ڕەسم ب شێوێ زیندە مال یان بۆ دەمەکی کاری لدەڤــ بکەت ل شوونا (ڕەسم) ی بدەتە دەستهەلاتێن دارایی ، هەروەسا ڕەسم بهندێ دهێتە نیاسین کویا ب زۆر یە (خورتیە) و دشێین جوداهیێ ل ناڤبەرا دو جۆرێن سەپاندنا ڕەسمان بکەین :

أ-سەپاندنا یاسایی :

ئەڤ سەپاندنە ل دەمەکی دبیت کو تاکە کەسی ل دویڤ یاسای نەچار دکەت بۆ وەرگرتنا خزمەت گوزارییان وەکی خواندنا ب زۆری دپێدڤی یەرەسما پەروەردەیی بدەت .

ب- سەپاندنا مەعنەوی :

ئەو ڕەسمەکو ل سەر خواستا کەسەکی دهێتە وەرگرتن کو داخازا خزمەت گوزاریەکێ دکەت ، بۆ وەرگرتنا ئەڤێ خزمەت گوزاییێ چ نەچاریەکا (ب زۆری) یا یاسایی تێدانینە ، بۆ نموونە ب دەستڤەئینانا خزمەتا خواندنا زانکۆییێ ، ئەو ڕەسم ب زۆری دهێتە وەرگرتن ، ڕەسم بەرامبەری یا داشتەکێ دهێتە وەرگرتن کو حکومەت پێشکێش دکەت ، ئەڤ خزمەت گوزاییە چەند جۆرەکێن هەیین وەکی پێکولا فەرەما نبەرەکی بۆ مۆرکرنا بڕوانا مەکێ یان گرێبە ستەکێ یان لدویڤ یاسایێ بۆ کەسەکی دهێتە بەخشین وەك مۆلەتا وەرگرتنا شوفێرییێ و دروست کرنا ئاڤاهیان .

چوار- قەرزێن گشتی

Public Loans Borrowing

گەلەك پێناسە بۆ قەرزکرنێ هەنە دشێین بڤی شێوەی پێناسە بکەین :

(گرێبەستەکە کو دەولەت یان ئێك ژ دەزگەهێن گشتی ل گەل جەماوەری یان دگەل دەولەتەکا دی دا گرێ ددەت و پەیمانێ ددەت ب دانا برێ وی قەرزی و مفایێ وی هەتا ماوێ وی قەرزی تمام دبیت ، ئەڤەژی ل دویڤ وێ فەرمانا کو ژلایێ دەستهەلاتا تایبەت ڤە دەردکەڤیت) .

قەرزێ گشتی و گرێبەست :

دهەر گرێبەستەکێ دا دوولا یەنێن هەیین دگرێبەستا قەرزی ژی وەکی هەمی گرێبەستان لایەنێ ئێکێ دەولەتە ، یان ئێك ژ دەزگەهێن وبێن گشتی نە ، کو قەرز وەرگرە ، ولایەنێ دووێ (خەلك) یان دەولەتەکا دیبە ، لایەنێ ئێکێ پەیمانێ ددەت ب دانا برێ وی قەرزی دماوە ودەمێ خۆدا و دانا مفایێ وی قەرزی هەتاماوێ وی تمام دبیت ، بەلێ لایەنێ دی پەیمانێ ددەت بۆ پێدانا وی قەرزی بۆ لایەنێ ئێکێ .

جوداهی ل ناڤبەرا قەرزی و باجێ :

قەرز و باج هەردو ژ ئێك دو نێزیکن ، چونکی ژێدەرەکن ژ ژێدەرێن دەستهاتێ گشتی ، بەلێ د ئەڤێن خوارێ دا دجودانە :

١-تەرخان كرن :

ئێك ژ تايبە تمەنديين باجا كەڤن (ئاسايى) ئەوە كو بۆ دەستهاى تەرخان نەكربوو ب رامان بۆ جۆرە مەزاختنەكێ نەتەرخان كربوو ب بەروڤاژيا قەرزكرنێ دەسهاتەكە بۆ مەزاختنەكا تايبەت دهێتە تەرخان كرن .

٢-بەرامبەرى (مقابل) :

باج سەپانديەكێ بێ بەرامبەرە ، بەلێ قەرز دبەرامبەرى وى دا مفايەكێ دياركرى يێ هەى وەكى وەرگرتنا مفايێ وى قەرزى ژوان كەسێن وى قەرزى وەرگرن .

٣-ئيرادە (حەز) (الارادة) :

باج بتنێ ئيرادا دەولەتێ لەسەر بنەمايێ هەڤكاريا جڤاكى دهێتە دانان ، د دەمەكى دا قەرز ل سەر بنەمايێ گرێبەست و رێككەفتنێ يە .

٤-سرۆشتێ داهاتێ :

باج دەسهاتێ داويێ دەولەتێ يە ، بەلێ قەرز دەسهاتەكێ دەمكى يێ دەولەتێ يە ل دەمێ تمام بوونا ماوێ وى قەرزى ددەتەڤە ، د دەمەكێ دا كو باج بتنێ ل دەمێ وەرگرتنا وى كاريگەريێ ل سەر دەسهاتى دكەت ، بەلێ قەرز كاريگەريێ ل سەر لايەنێ دەسهاتێ بۆ دجەى دكەت ل دەمێ وەرگرتناوى و ، كار ژى دكەتە سەر لايەنێ مەزاختنێ ل دەمێ دانا وى قەرزى .

جۆرێن قەرزان :

قەرز دهێنە دابەش بۆ چەند جۆرەکان :

ئێك - ل دویڤ ماوێ دەمی (درێژ ، ناڤنجی ، کورت)

قەرزێ کورت ڤەکێش (دۆم کورت) : دبێژنە ڤی قەرزی (قەرزێ بەردەوام) ، ماوێ ئەڤی قەرزی یێ کورتە و ژیالەکێ نابوورین دەولەت ئەڤی قەرزی بۆ چەند مەرومەکان دکەت : کورت ئینانا نەختینەی (کاش) : دەمکیە کو دماوێ سالەکا دارایی دا روودەت ، دڤی حالەتی دا دەولەت رادبیت ب دەرکرنا سەنەدێن گەنجینا گشتی .
کورت ئینانا دارایی : پێکهاتیە ژ زێدەبوونا مەزاختنان ل چاڤ دەسهاتان ، لەورا دەولەت بۆ چارەسەرکرنا وێ رادبیت ب دەرکرنا قەرزەکی بۆ ماوەکێ کورت ژبەر وی بارودۆخێ کودبازارێ دا هەیە ، دڤی حالەتی دا دەولەت سەنەدێن گەنجینا نەئاسایی دەردکەت .

قەرزێ ناڤنجی و قەرزێ درێژ ڤەکێش : چ جوداهیەکا هویربین دناڤبەرا وان دا نینە ژ لایەنێ درێژیا ماوێ وی دشێین بێژین قەرزێ ناڤنجی ماوێ وی ل ناڤبەرا سالەکێ و (٥-٧) سالان دایە و هندەك جاران دگەهیتە (١٠) سالان ، بەلێ قەرزێ درێژ ڤەکێش (دۆم درێژ) ماوێ وی ژماوێ قەرزێ ناڤنجی درێژترە و ژ وی ماوی دەرباز دبیت . هەردەم بۆ ڤان پێدڤیان بکاردهێت :

١. بۆ پارەدارکرنا پرۆژێن پێشڤەچوون و گەشە پێدانا ئابووری.
٢. پارەدارکرنا مەزاختنێن جەنگی و پرکرنا هندەك مەزاختنێن بەرهەڤانیا نیشتمانی.

دبێژنە قەرزێ دەم کورت (قەرزێ دەمکی یان بۆ بکاربرنێ) ، وب هەردوو قەرزێن دی (ناڤنجی ودۆم درێژ) دبێژنێ قەرزێ هەتا هەتای ئانکو چەسپای .

دوو - قەرز ل دویڤ ژێدەری (ناڤخۆ و دەرڤە) :

قەرزێ ناڤخۆ : پێکهاتییە ژوی قەرزی کو دەولەت ب رێکا دەرکرنا سەنەدان ، ژ کەسانێن ئاسایی یان مەعنەوی دناڤ وەلاتی دا وەردگریت ئانکو قەرزی ژ بازارێ ناڤخۆییێ دەولەتێ وەردگریت . دبێژنە قەرزێ ناڤخۆ (قەرزێ نیشتمانی) ، کو بۆ ڤان مەرەمان بکاردهێن :

١. رووب رووبون و پارە دارکرنا مەزاختنێن جەنگی .
٢. پارە دارکرنا پرۆژێن نونیژەن کرنێ و ئاڤاکرنا وان دەزگەهێن کو بەرکارەساتێن سروشتی یان چەنگی کەفتین .
٣. کێم کرنا گرانیا قەرزێ گشتییێ دەرڤە ل سەرملێ دەولەتێ .

قەرزێ دەرڤە : پێکهاتییە ژوان قەرزان کو دەولەت ژ کەسانێن ئاسایی یان دەولەتێن دی وەرگریت ، ئەو سەنەدەژی ل بازارێ دارایێ دەرڤە دهێتە دەرکرن .

گرێبەستا قەرزێ دەرڤە ژبەر :

١. دەمێ پاشەو کەوتێن ناڤخۆ (خۆمالی) ئانکو سەرمایێ ناڤخۆ نەشێت پرۆژێن بەرهەم ئینانێ دا بمەزرینیت .
٢. دەمێ دەسهاتێن دەولەتێ ژ پارێ بیانی نەشیا چارسەرەیا هەڤسەنگیا ترازیا پارەدانێ بکەت .

سێ - ل دویڤ سەربەرستیا قەرزدانێ (ب حەز و ڤیان ، ب زوری) بنەمایێ حەز و ئارەزوومەندیێ ب جوداهیەکا بنەڕەت ل ناڤبەرا باج و قەرزی دهێتە هژمارتن. چونکی دبنیات دا پەنابرنا بەر قەرزی ئارەزوومەندانەیە ، دەولەت ب نەچاری پەنایێ دبەتە بەر قەرزێ ب زۆری .

١-قەرزێ ئارەزوومەندانە : ئەو قەرزە کو دەولەت برێ وی و مەرجێن مفای وماوێ دانا وی ئاشکرا دکەت ئەڤجا سەربەستیێ ددەتە خەلکێ کوب حەز و ئارەزوویا خۆ قەرزی بدەت یان نەدەت .

٢- قەرزێ ب زۆری : ئەو قەرزە کو دەولەت لدویڤ وێ دەسهەلاتا کو هەی ب زۆری ژ خەلکی وەردگریت بێ رازیبوونا کەسان ، ئانکو خەلکێ نەچار دکەت بۆ قەرزدانێ .

رۆلێ ژێدەرێن داهاتی :

ئێك : رۆلێ ل وەلاتێن تازە بێگەهشتی :

پێدڤی یە ل سەر رامیاریا دارای گرنگیا رۆلێ باجێ دیاربکەت ، پێدڤی یە باج سنورەکی بۆ بکاربرنێ و پێکئینانا پاشەکەوتی و هاندنا وەبەرهێنانا تایبەت و پاراستنا پیشەسازیا نیشتمانی بکەت .

هەروەسا دەولەت دشێت ل هندەك پرۆژێن وەبەرهێنانێ ببوریت ، ب مەرەما هاندانا وان ، کو دەولەت ب کارەکێ پێدڤی و گرنگ دزانیت دبیاڤێ گەشەپێدانا ئابووری دا ئەو باجا ل سەر داهاتی سەپاندی وەرنەگریت ئانکو ل رەسمێ گومرکیێن سەروان شمەکان ببوریت، رەسمێن گومرکی پیشەساز یێن نشتمانییێن نوی هاتینە دا مەزراندن Infant Industry دپارێزیت ل بەرامبەر کەل و پەلێن پیشەسازییێن بیانی ئەڤەژی بازارێ ناڤخۆ بەرفرەه دکەت

ل بەرسینگێ پیشەسازیا نیشتمانی (هەر چەندە رێکخراوا بازرگانیا جیهانی دژایەتیا پاراستنێ دکەت)

دوو- شوینوارێن ئابووری یێن قەرزێن گشتی :

١. قەرزێن گشتی دبنە ئەگەرێ دووبارە دابەشکرنا داهاتێ نەتەوەیی ل ناڤبەرا بکاربرنێ و پاشە کەوتکرنێ کو دبەرژەوەندیا پاشە کەوتکرنێ دایە چونکی وان کەسان هان ددەن کو پاشە کەوتێن خۆیێن بچووك پاشەکەوت بکەن .

٢. ئەو قەرزێن کو بانك ددەنە دەولەتێ رێژا قەبارێ نەختینەیێ دهێتە بکارئینان زێدە دکەت ، ئەڤەژی (شوینوارێ) هەلاوسانیا خراب ل وەلاتێن تازە پێگەهشتی لێ دیار دکەت هەروەسا ل وان وەلاتان ژی کول بارێ کارئێخستنا تمام دانە .

٣. قەرزێن گشتی کاریگەریەکا گرنگ ل سەر ئاستێ داهاتێ نەتەویی دبیت (چ ل حالەتێ بکارئێخستنا تمام دابن یان نە) و ل سەر سروشتێ مەزاختنیێن گشتی کو ئەڤ قەرزە بو ڤەکریە .

٤. بەرفرە هبوونا قەرزێن گشتی کاردکەتە سەر گەشەکرنا بازارێ نەختینەی و دارایی و گەشەکرنا ئەوی بازاری ژی هۆکارەکێ گرنگ و سەرەکییە ژ هۆکارێن گەشەپێدانا ئابووری ، رێکا ئابوورێ بازاری دا .

پێنج : کاریگەرییێن ئابووری یێن پارێ نوی دەرگری :

سکەلێدان (الاصدار الجدید Issue): پێکهاتیە ژ دەرکرنا پارێ نوی ، ئەڤ پارێ نوی ژی کاری ل زێدەکرنا هۆکارێن پارە پێدانێ (وسائل الدفع) دکەت ، پاشی خواستێ هەمووکی ل سەر شمەکێن بکاربرنێ زێدە دکەن .

خستەروويا ئەڤان شمەکان ژی ل ئاستێ ڤێ زێدەهیا بکاربرنێ نینە ، ئەڤەژی وەدکەت نرخ بەرەف بلندبوونێ بچن و هێزا کرینا دراڤی بەرەف نزمبوونێ بچیت و ئەڤە ژی دبیتە ئەگەرێ :

١. بلندبوونا تێچوونا بەرهەم ئینانێ .

٢. بلندبوونا نرخێ هنار دیان و پەیدا بوونا ئاستەگان ل بەرامبەری وی .

٣. هاتنا خوارێ یابهایێ دراڤێ ژ دەرڤە .

٤. بلندبوونا نرخێ ئیناند یان و زیان گەهاندن ب ترازیا پارەدانێ .

و بۆ هندێ وەلاتێن تازە پێگەهشتی مفای ژ پارێ نوی دەرکری وەربگرن بۆ پارە دارکرنا گەشە پێدانا ئابووری ، دڤێت دو مەرجێن سەرەکی هەبن :

ئێك : پارێ نوی دەرکری دڤێت بۆ وەبەرهێنانێ بهێتە تەرخان کرن هەتا کو (شمەکێن) بکارئینەکی بەرهەم بینیت ، ب وی مەرجی نابیت ماوێ دەستپێکرن ب بەرهەم ئینانێ درێژبیت .

دوو : پارێ نوی دەرکری دڤێت ب برێ بچووك و ل ئێك و دو نزیك نەبیت .

رامانا ئەڤێ چەندێ ژی ئەوە وەلاتێن تازە پێ گەهشتی نەشێن ب شێوەکێ بەرفرەھ پارێ نوی دەربکەن بۆ گەشە پێدانا ئابووری ، چونکی پەنا برن بۆ وی کاری مەتر سیەکا مەزن ل دویڤ دایە .

چوار : بودجا گشتی Public Budget

بودجا گشتی Public Budget رەنگ ڤەدانا فەلسەفا ئابووریا هەر سستەمکێ رامیارییە بودجا گشتی مل ب مل دگەل پێشکەفتنا دەولەتێ وهزرا ئابووریێ پێشکەفتی یە .

بودجا گشتی دهێتە پێناسەکرن :

* بودجا گشتی (**بەلگە نامەکە بۆ خەملاندنا مەزاختنێن دەولەتێ و دەسهاتێن وێ بۆ مادەکێ دیارکری کو ئەو ماوەژی گەلەك جاران سالەکە ، خەملاندنا بودجەی ژی دبن رۆناهیا فەلسەفا دەستهەلاتێ دا بیت**).

بودجە هەر بتنێ ئامرازەکێ دارایی نینە ، بەلکو ئامرازەکە دەولەت ژ نێخەمەت ب دستڤەئینانا ئارمانجێن خو یین رامیاری ، دارایی بکاردئینیت کو ژ بێخەمەت سەقامگیریا ئابووری و گەشە پێدانا ئابووری بکاردئینین هەتا کو پاشە کەوتی رێکبێخیت و بکار برنێ ئاراستە بکەت و شیانا تاکە کەسی و حەز و ئارەزوویا وی بۆ کاری بلند بکەت .

بودجا گشتی ل سەر دو پێگەهان راوەستیایە ، پێکهاتینە ژ :

١-خەملاندن : خەملاندنا برێ هژمارا چاڤەرێ کری کو ل هەمی ژێدەران ب دەست دکەڤیت و هەروەسا لایەنێ مەزاختنێن گشتی دماوێ داهاتی دا کو (ئێك سالە)

٢-رێدانا دەسهەلاتا یاسا دانانێ: یان ئەوا رێك پێ هاتیە دان بۆ یاسا دانانێ ئانکو ژلایێ دەسهەلاتا یاسا دانانێ ڤە ئەوارێك پێ هاتیە دان بودجا گشتی پەسەندبکات.

رێسایێن گشتیێن بودجا گشتی :

پێدڤیە ددەمێ ئامادەکرنا بودجا گشتی دا ، چەند رێسا یەکێن گشتی بەرچاڤ بکەین کو دیاسایا زانستێ داراییێ گشتی دا هەنە ، رێسا ئەڤەنە :

١-رێسایا ئێکبوونێ :

پێدڤیە ئێك بودجە بهێتە دانان و دڤێ بودجێ دا هەمی مەزاختنێن دەولەتێ و رێکێن پارە دارکرنا وێ تێدابیت ب رامان دەولەتێ ئێك بودجاگشتی هەبیت هەتا ب ساناهی پلانا داراییا دەولەتێ (ب چاڤ سەحکرنەکێ بهێنە زانین) چونکی بودجەیێن زۆر کارێ نیشاندانا بنەمایێن وێ بودجێ ب شێوەکێ روون دیار ناکەت و هژمارتنا وێ تێکەل دبیت .

٢-گشتگیریا بودجەی :

ئەڤ رێسایە ل سەر ئەڤی بنەمای راوەستیا یە کو شێوازێ بودجا پوخت ناهێتە پەیرەوکرن ، ئانکو برین ل ناڤبەرا مەزاختن و دەسهاتێن گشتی نەهێتەکرن . ب رامان هەمی مەزاختن و هەمی دەسهات ژی بێ ژێ دەرکرنێ بهێنە نڤیسین. ئەڤەژی چالاکیا دەسهەلاتا گشتی وەکی خۆ دەردئێخیت و دەسهەلاتا یاسا دانانێ ژی دشێت چاڤدێریا بجهئینانا ئەڤێ بودجێ بکەت .

٣-رێسایا تەرخان نەکرنێ :

ئەڤ رێسایە پێکهاتیە ژ وێ چەندێ کو نابیت دەسهاتەکێ دیارکری بۆ مەزاختنەکا دیارکری بهێتە تەرخان کرن ، بەلکو تامیا دەسهاتان ل لایەکێ دهێنە کوم کرن ود بەرامبەر دا ل لایەکێ دی هەمی مەزاختن دهێنە دیارکرن ، کوهەمی مەزاختنێن تایبەت ب سالا دارایی ڤە ڤەدگریت .

٤-سالانەیا بودجێ :

رامان ئەوماوەیە کو بودجە ب بخۆڤە دگریت پێکهاتیە ژ سالەکێ ، نابیت مەرج بهێنە دانان کو ئەو سال دگەل سالا زایننی بیت ، بەلکو ئەو سال ل دویڤ باردوخێ هەر دەولەتەکێ دهێتە دەستنیشان کرن ، ئەوا دهێتە تێبینی کرن ل دەستپێکا سالا دارایی ل ناڤبەرا دەولەتەکێ و دەولەتەکا دی و ل دویڤ سیستەمێ یاسادانانێ و کارگێریا وێ جوداهیا هەیی .

٥- هەڤسەنگیا بودجێ :

مەرەم ژ هەڤسەنگ بوونا بودجاگشتی ئەوە کو نابیت دەسهاتێن گشتی ژ مەزاختنێن گشتی زێدەترین و بەروڤاژی ، ب رامان وی دەمی بودجە هەڤسەنگ دبیت دەمێ دەسهات و مەزاختن یەکسان بن ، ئەگەر دبارەکی دا دەسهات ژ مەزاختنان زێدەتر بوون ئەودێ سەر رێژیێ ئینتە گورێ ددەمێ نەهەڤسەنگیێ دا کو مەزاختن ژ دەسهاتان زێدەتر بوون ئەو دێ کورت ئینانێ (عجز) ئینتە گۆرێ (پەیداکەن) دڤی بارو دوخی داژی دەولەت نەچارە پەنایێ بۆ قەرزێن ناڤخۆ و دەرڤە ببەت بۆ هندێ ئەوێ کورت ئینانێ چارە سەر بکەت ، دبیتن یە دەکێن خۆ بکاربینیت ئانکو پەنایێ بۆ رێکەکا دی وەکی (دەرکرنا پارێ نوی) ببەت .

ریکخستنا بودجێ :

بودجه ب قۆناغێن جودا جودا داد بۆریت هەتا کو دگەهیتە داوییا سالا دارایی کو ل دویڤ پلانەکا خەملاندییە ، پاشتر دانوستاندن ل سەر هەمی وان کاروباران دهێتەکرن کو پێدڤی یە ل ماوێ سالا دارایی ئامادەیی بۆ هاتبیتەکرن ب دستڤەبینێن ، ب گشتی بودجە د ڤان قۆناغان دا دبۆریت : (قۆناغا ئامادەکرن و خۆسازدانێ ، قۆناغا هەلسەنگاندن و پەسەندکرنێ ، قۆناغا بجهئینانێ ، قۆناغا چاڤدێری و پێداچوونێ) .

١-قۆناغا ئامادەکرنێ و خۆسازدانێ (الاعداد والتحضیر) :

ئامادەکرن و سازکرنا بودجاگشتی د ستویێ دەسهەلاتا بجهئینانێ دایە ، دڤێ قوناغێ دا پێدڤی یە دەسهاتێن گشتیێن پێشبینی کری و مەزاختنێن گشتیێن پێشبینی کری. بۆ ماوێ سالا دارابیا داهاتی بهێنە دیاکرن .

زۆر بهانە بۆ ئەڤی کاری هەنە :

أ. ب دەستڤە ئینانا ئارمانجێن ئابووری و جڤاکی د ستویێ حکومەتێ دایە ، کو ئەڤەژی پێدڤی ب سازکرنا پرۆگرام و رامیاریەکا گونجای هەیە بۆ ب دەستڤەئینانا ڤان ئارما نجان ، و بۆ بجهئینانا ئەڤان پرۆگرام و رامیاری و ئەرکێن سەری پێدڤی ب پارە دارکرنا پێدڤی (فەر) هەیە بو سەر کەفتنا وی کاری .

ب. حکومەتێ ئامیر و شیانێن هونەری و ب رێڤەبرنا بهێز هەنە بۆ دیارکرنا شیانا کەرت و تەخان دهەلگرتنا گرانیا دارابیدا و ئەڤە ژی وە دکەت ژێدەرێن دەسهاتی دیار بکەت .

ج. حکومەت دشێت پێدڤیێن جڤاکی بزانیت لەورا کارێ ئامادەکاریێ ب ستۆیێ خۆ ڤەدگریت و ئامادەکرنا خەملاندنێ کو ژ بچووکترین (کێم دەسهەلات ترین)

دەزگەهێن حکومەتێ دەست پێدەکەت ، کو دڤێت پابەندبیت ب مەزاختنێن گشتی ڤە و بێشبینیێ بۆ دەسهاتێن خەملاندی بکەت د ماوێ سالا داراییدا پیدڤی یە دئامادەکرنا بودجێ دا .

٢-قۆناغا هەلسەنگاندن و پەسەندکرنێ : (رێ پێدان) :

پشتی ئامادەکرنا پرۆژێ بودجاگشتی ، چڤاتا وەزیران وی پرۆژەی دێ دانیتە بەردەم دەسهلاتا یاسا دانانێ ، کو ئەوژی راددبیت ب هناردنا وێ بۆ لیژنا دارایی ب مەرەما هەلسەنگاندنا وێ کوژ چەند ئەندامەکێن پەرلەمانی پێکهاتیە ، کو ئەوژی پێشنیارێن خۆ بۆ دەسهەلاتا یاسادانانێ بلند دکەن بۆ پەسەندکرنا وێ بودجێ ، پاشی پێشنیار ل سەر پشك و بودجێ ب تمامی دهێتەکرن بۆ هندێ ببیتە یاسایەك ، بڤێ چەندێ ژی رێ بۆ وێ بودجێ دهێتە دان ژبۆ بجهئینانا وێ .

٣-قۆناغا بجهینانێ

مەرەم ژێ رابوون ب کومکرنا دەسهاتێن گشتی و مەزاختنا وان کا چاوا دبووجا پەسەندکری دا هاتیە ، سەبارەت ب دەسهاتان ڤە هەمی دەزگەهێن حکومەتێ دەسهاتێن خۆ دێ کوم کەت و مافێ دەولەتێ ژوی دەسهاتی دێ دیارکەت . قۆناغا داویێ ژی پێکهاتیە ژێ بجهئینانا مەزاختنێن گشتی کو برێ وی پارەی دمەزێخیت .

٤-قۆناغا چاڤدێریێ و پێداچوونێ

پشتی کو بودجاگشتی دهێتە ئامادەکرن و دهێتە پەسەندکرن و دەست بجهئینانا وێ دەست پێدکەت ئەڤجا دێ چیتە قۆناغا چاڤدێری کرنێ ل سەر بجهئینانا وێ بۆ پشت راست بوون ژ باشیا ب رێڤە چوونا داراییێ گشتی و خرابی و باشیێن وێ و خەملاندنا بودجێ و چ ژێ ب دەستڤە هاتیە.

لایەنێن چاڤدێری کرنا دارایی زۆرن :

١-چاڤدێریا پێش وەخت :

چاڤدێری بەردەم مەزاختنێ رامان ژێ رێك نەدان ب چ جۆرە مەزاختەکێ ، مەزاختن بتنێ پشتی ب دەستڤەئینانا بریارەکێ ژ لایەنێن پەیوەندی دار ل دەولەتێ کو چاڤدێریا مەزاختنان دکەت .

٢-چاڤدێریا پاشتر ، یان سەردەمیانە (هەڤچەرخ)

ئەڤ چاڤدێریە پشتی تمام بوونا سالا داریی دەست پێدکەت و پشتی دەرئێخستنا حسابا داویێ دەست پێدکەت . کو چاڤدێریە لەسەر مەزاختن و دەسهاتین گشتی (باج و رەسم) هەتا پشت راست بیت ژ هندێ کو لایەنێ ب رێڤەبرنێ کارێن خۆ ب باشێ ب رێڤەبریە و هەروەسا ئەوا ب دەستڤەئینای بۆ گەنجینا دەولەتێ یە .

٣-چاڤدێریا کارگێری (خۆیەتی) :

ئەو چاڤدێریە کو دەسهەلاتا بجهئینانێ ل سەر کارێن خۆ دکەت ، لەورا دبێژنێ چاڤدێریا (خۆ یەتی) کو چاڤدێریا پێش وەختە یان پاش وەختی یە دمەزاختنێ دایان کوم کرنا هەردوو یان .

٤-چاڤدێریا یاسا دانانێ : (پەرلەمان)

رۆلێ دەزگەهێن یاسا دانانێ بتنێ پەسەندکرنا بودجاگشتی نینە ، بەلکو چاڤدێریا بجهئینانا وێ ژی دکەت بۆ هندێ دداو یێدا بزانیت هەتا چەندێ دەسهەلاتا بجهئینانێ یا پابەندبوو ب وی برێ پارەی یێ کو دبوجێ دا هاتیە دانان ،

ئەو ب خۆ دراستیدا چاڤدێری کرن کارێ دەسهەلاتا یاسا دانانێ یە ، کو وەکی چاڤدێرەکی تەماشەی کارێن دەسهەلاتا بجهئینانێ دکەت .

٥-چاڤدێریا بێ لایەن :

پرانیا وەلاتان ب دانانا سێستەمێ چاڤدێریێ رادبن بۆ بجهئینانا بودجێ ، ئەوا ئەڤ دەزگەهە ژی دکەن بارودۆخەکێ دەستووریێ تایبەت یێ هەی ، ئەڤ دەزگەهە سەر ب خۆنە و سەر ب دەسهەلاتا حکومەتێ ڤە نین ، ئەڤ سەر ب خۆیەژی وەدکەت کو چاڤدێری کرنا وێ باشتر و گرنکتر بیت ژ چاڤدێریا کارگێری و یاسا دانانێ ، چونکی دەستەیەکێن سەر ب خۆنە و چ جۆرە گڤا شتنەك سەر وان نینە ونا کەڤنە بن کاریگەریا کەسان و دەستەك و لایەنێن دی تربۆ ڤەشارتن و بەرزەکرنا زانیاریان ، بۆ نموونە : دادگەها ژمێریاری ل فرەنسا و ئیتالیا و بەلجیکا و چاڤدێریا ژمێریاریا گشتی ل ئینگلترا .

پرسیارێن پشکا پێنجێ

١- ئەڤێن ل خوارێ پێناسە بکە .

زانستێ دارایێ گشتی ، مەزاختنێن گشتی ، دەسهاتێن گشتی ، باج ، ئامانێ باجێ ، ژێدەرێ باجێ ، نرخێ باجێ ، خولادان ژ باجێ ، ڕەسم ، قەرزێن گشتی ، بودجا گشتی ، چاڤدێریا کارگێری .

٢- دەولەتا زێرەڤان د دەولەتێ دا چ دگەهینیت ؟ زانا یان چاوا گاز یا ئەڤێ خوا ندنگەهێ کریە ؟

٣- هەڤبەندیا زانستێ دارایێ گشتی دگەل زانستێن دی چاوایە ؟

(ئابووری ، رامیاری ، یاسا ، ئامار)

٤- گرنگیا زانستێ دارایێ گشتی دئابووری دا چی یە ؟

٥- بەحسێ تایبەت مەندیێن داریێ گشتی بکە .

٦- بەحسێ جوداهیا ل ناڤبەرا دارایێ گشتی و دارایێ تایبەت بکە ؟

٧- ئەرکێن دارایێ گشتی بکورتی بەحسی بکە .

٨- چاوا رامیاریا دارایی کاریگەری هەیە ل سەر ریژا پاشەکەوتی ؟

٩- بەحسێ پێدڤیێن گشتی بکە .

١٠- بۆ حوکم دان ل سەر شمەکەکی کو تایبەتە یان گشتی یە چ جۆرە پیڤەرەك بکاردهێت .

١١- پیڤەرێن دیارکرنا سروشتێ پێدڤیێن گشتی ؟ دگەل بەحسێ هەرئێك ژ وان پیڤەران بکە .

١٢- مەرجێن مەزاختنێن گشتی چنە ؟

١٣- رێسایین مەزاختنێن گشتی پژمێرە و بەحسێ وان بکە .

١٤- بەحسێ دابەشکرنا مەزاختنێن گشتی بکە دگەل کورتە بەحسەك بۆ هەر ئێك ژوان .

١٥- بەحسێ هۆکارێن راستەڤینەیین زێدەبوونا مەزاختنێن گشتی بکە .

١٦- بەحسێ جۆرە دەسهاتێن گشتی بکە .

١٧- مولکێن دەولەتێ بۆ چەند پشکان دابەش دبیت .

١٨- جۆرێن دەسهاتی دمولکێن دەولەتێ دا چنە ؟

١٩- مەرەمێن باجێ چنە ؟ بەحسێ هەر ئێك ژوان بكە .

٢٠- رۆلێ باجێ چییە وەك ئامرازەكێ دارایی ؟

٢١- جۆرێن باجێ بژمێرە ؟ بەحسێ ئێك ژوان بكە .

٢٢- قۆناغێن كو نرخێ باجێ تێدا دبۆریت بژمێرە ؟ دگەل دیاركرنا شێوێن وێ .

٢٣- بۆچی خۆلادان ژ باجێ یاسایە ؟ ب شێوەكێ دی ئەوبنەما چنە بۆ حوكمدانا خۆلادانێ ژ باجێ ؟

٢٤- شێوێن رەڤین ژ باجێ بژمێرە چاوا دشێین رەڤین ژ باجێ پیڤانە بكەین ؟

٢٥- جۆرێن (رەسم) ی بژمێرە و بەحسێ جۆرەكی ژ جۆرێن وی بكە .

٢٦- كەنگی دەولەت پەنایێ بۆ قەرزێ گشتی دبەت .

٢٧- چاوا دەولەت قەرزی دەردكەت .

٢٨- جۆرێن قەرزی بژمێرە و دگەل بەحسی كرنەكا كورت بۆ هەر ئێك ژوان .

٢٩- بەحسێ رۆلێ باجێ ل دەولەتێن تازە پێگەهشتی بكە .

٣٠- بەحسێ كاریكەریا ئابووری یا قەرزێ گشتی بكە

٣١- بەحسێ رۆلێ قەرزێ گشتی ل وەلاتێن تازەپێگەهشتی بكە .

٣٢- بەحسێ كاریگەریین ئابووریین پارێ نوی دەركری بكە .

٣٣- بەحسێ وان بنەمایان كو بودجێ گشتی بشتێ پێ گریددەت بكە .

٣٤- رێسایین بودجا گشتی بژمێرە و بەحسێ وان بكە .

٣٥- بۆ رێكخستنا بودجا گشتی چەند قۆناغەك هەنە بەحسێ وان قۆناغان بكە .

٣٦- بەحسێ جۆرێن چاڤدێریێ یكە ، بەحسێ هەرئێك ژوان ب كورتی بكە .

ژێدەرێن پشکا پێنجێ

١. د. حامد عبدالمجيد دراز ، مبادئ المالية العامة ، مركز الاسكندرية للكتاب ، الاسكندرية ، ٢٠٠٠ .

٢. د. طاهر الجنابي ، دراسات في المالية ، الجامعة المستنصرية ، مطابع التعليم العالي ، بغداد ، ١٩٩٠ .

٣. د. عادل فليح العلي ، المالية والتشريع المالى والضريبي ، الطبعة الاولى ، دار الحامد للنشر والتوزيع ، عمان، ٢٠٠٣.

٤. د. عادل فليح العلي و طلال محمود كداوي ، اقتصاديات المالية العامة : المقدمة في المالية العامة و النفقات العامة ، الكتاب الاول ، جامعة الموصل ، دار الكتب للطباعة و النشر ، الموصل ، ١٩٨٨ .

٥. د. اقتصاديات المامة : الايرادات العامة والموازنة العامة للدولة ، الكتاب الثاني ، جامعة الموصل ، دار الكتب للططباعة والنشر ، الموصل ، ١٩٨٩ .

٦. د. عبدالهادي النجار ، اقتصاديات النشاط الحكومي : المبادئ النظرية العامة وتطبيقات من دولة الكويت ، مطببوعات جامعة الكويت ، الكويت ، ١٩٨٢ .

٧. د. علي محمد خليل و د. سليمان احمد اللوزي ، المالية العامة ، دار زهران ، عمان ، ١٩٩٩ .

٨. د. محمد سلمان محمد بروراري ، ضريبة العقار و دورها في تمويل الموزانة العامة في اقليم كوردستان العراق للمدة ١٩٩٣-٢٠٠٢ ، اطروحة دكتوراة غير منشورة ، جامعة صلاح الدين، اربيل ، ٢٠٠٤ .

٩. د. محمود حسين الوادي و د. زكريا احمد عزام ، مبادئ المالية العامة ، الطبعة الاولى ، دار المسيرة ، عمان ، ٢٠٠٧ .

١٠. د. هشام محمد صفوت العمري ، اقتصاديات المالية والسياسة المالية ، الجزء الاول ، الطبعة الثانية ، جامعة بغداد ، مطبعة التعليم العالي ، بغداد ، ١٩٨٨ .

١١. هشام محمد صفوت العفري ، اقتصاديات المالية العامة والسياسة المالية ، الجزء الثاني ، الطبعة الثانية ، جامعة بغداد ، مطبعة التعليم العالي ، بغداد ، ١٩٨٨ .

١٢. د. Edito Creps ، التامين و التخطيط و التنظيم ، موسوعة عالم التجارة ، بيروت ١٩٩٩.

پشكا شەشێ

رێكخرا وێن ئابوورییێن نیڤ دەولەتی

INTER NATIONL ECONOMIC ORGANNIZATIONS

رێكخراوێن ئابووری چوارچۆ ڤەكە دەولەتێن جیهانێ دسنوورێ ڤی چوارچوڤەی دا هەڤبەندییێن ئابووری دگرێ ددەن و هەمی دەولەت پشكدارییێ تێدا دكەن .

رێكخراوێن ئابوورییێن نیڤ دەولەتی ژوێرێ سەرهلدا . ب مەرەما هاریكاریا هەڤپشك یا دەولەتان هەتا بشێن ب وێ رێكێ مفایێ هەڤبشك بۆ وان هەمیان ب رێكا چارەسەركرنا كێشەو گرفتێن سەرەكیێن ئابووری بدەستڤە بینن .

دو جۆرێن رێكخراوێن ئابووری هەنە و نها ل دەڤەرێن جۆرا جۆرێن جیهانێ دكاردانە و ئەڤەنە :

١-رێكخراوێن ئابوورییێن نیڤ دەولەتی :

٢-رێكخراوێن ئابوورییێن هەرێمی :

رێكخراوێن ئابوورییێن نیڤ دەولەتی (پێكهاتینە ژوان كەلە كومان یا كۆرگرێدانا هژمارەكا دەولەتان كو سێستەمێ ئابوورییێ وان جۆرا جۆرە و ئەندامن دوێ رێكخراوێ دا و پلەو پایە و بارێ ئابوورییێ وان ژی یێ جودا و هەمە جۆرە و وەلاتێن ئەندام هندەك بنەما و بەلگەنامە دناڤبەرا وان دا هەنە و پێدڤی یە كاری پێ بكەن و ژێ نەدەركەڤن ب مەرەما هاریكارییێ و هەڤ كومەكێ بۆ ب دەستڤە ئینانا ئارمانج و مفایێ هەڤپشك ، هەر رێكخرا وەك ژی وان رێكخراوان بسپۆرەو شارەزانە دچارە سەركرنا گرفتەكێ ژ گرفتێن ئابوورییێن دناڤبەرا دەولەتان دا)

ل خوارێ ژی هندەك ژوان رێكخراوێن ئابووریێن نیڤ دەولەتی كو ئەڤرۆ دكاری دانە دئێخینە بەرچاڤ :

ئێك - سندۆقا دارڤێ نیڤ دەولەتی

ئەڤ سندۆقە پشتی كومبوونا سالا ١٩٤٤ ل دەڤەرا برتۆن وودز ل ئەمریكا ب رازیبوونا ٣٠ وەلاتان هاتە دامەزراندن ول سالا ١٩٤٧ دەست ب كارێن خۆ كر و ئارمانجێن سەرەكیێن دامەزراندنا وێ پێكهاتینە ژ :

أ. ب دەستڤەئینانا سەقامگیریا نرخێ دراڤان ل بازارێن دراڤ گوهۆرینا بیانی .

ب. هاریكاریا وەلاتێن ئەندام بۆ چارسەركرنا نەهەڤسەنگی ترازیا پارەدانا وان . بۆ ب دەسڤەئینانا ڤان ئارمانجان چەند پێ رابوون ژلایێ وێ سندۆقێ ڤە وەرگرتینە ژ ڤان ژی :

١. دیاركرنا نرخێ دراڤ گوهۆرینێ بۆ دارڤێ وەلاتێن ئەندام ل بەرامبەر زێری یان دۆلاری و سندۆق رێكێ ب وەلاتێن ئەندام ددەت نرخێ پارێ خۆ هەڤسەنگ بكەن ب وی مەرجی ژ ١٪ ێ نرخێ بنیاتی پتر نەبیت ، ب بێ دەست تێوەردانا سندۆقێ ، بەلێ ئەگەر ژڤێ رێژێ پتر بووب رازیبوونا سندۆقێ دبیت .

٢. بریاردان ل سەر بنەمایێ ئازادیێ ل گوهۆرینا دراڤێ بیانی ل ناڤ دەولەتێن ئەندام و پێدڤیە دەولەت چ جۆرە ئاستەنگەكی ل سەرڤان كارو چالاكیان نەدانیت :

- چاڤدێری كرنا دراڤێ بیانی .
- سیستەمی چەند جاری یێ نرخێ دراڤ گوهۆرینێ .
- رێكەفتنا پێدانا دوو قۆلی .

٣. رابوون ب راوێژكرنا سالانه دگەل دەولەتێن ئەندام بۆ هندێ بهێته زانین ئەو رامیایا ئابوورییا پەیرەو دكەت دگەل ئارمانجێن بنەرەتیێن وێ سندوقێ دگونجن .

٤. پێشكێشكرنا ئاسانكارییێن دارایی ل دەرامەتێن وێ سندوقێ بۆ چارەسەكرنا نەهەڤسنگیا نەچاڤەرێ كری یا ترازیا پارەدانێ ب مەرجەكی ئەگەرێن دروست بووناوێ ژدەرڤەی حەز و ڤیانا دەولەتێ بن .

٥. سندوق راوێژكاریا هونەری پێشكێشی دەولەتێن ئەندام دكەت .

رێكخستنا سندوقا دراڤێ نیڤ دەولەتی :

سندوق راددبیت ب رێكخستنا ئەوا دبێژنێ (پشك یان بەش) پشك ئەو برێ دەرامەتێ دارایيه كو دەولەتێن ئەندام بۆ پشكداربوون ل سندوقێ دهێتەدانان ، و كوما وان پشكێن دەولەتێن ئەندام كو پشكدارییێ پێ دەكەن ئەڤە چەند تشتەكان بۆ دیار دكەت .

١. مافێ دەنگدانێ دڤێت ل سەروان بریارێن كوژلاییێ سندوقێ ڤە دەردكەڤن .

٢. سروشت و قەبارێ وان ئاسانكارییێن دارایی كو دشێن ب دەستڤەبینین .

٣. پشكی (بەشێ) هەر وەلاتەكی ل سەر چەند پیڤەران دهێتە دیاركرن ، ژ هەمیا گرنگتر :

أ. سەرجەمێ داهاتێ نەتەوەیی .

ب. یەدەكێ نەختینەیی ژ دراڤێن سەرەكیێن جیهانی .

ج. قەبارێ ئیناندیان .

د. بارگوهۆرین ژ داهاتێ هناردی .

ه. رێژا هناردنێ د داهاتێ نەتەوەی دا .

ئەو ڕێسایێن کو بەری سالا ١٩٧١ هەبوون ڤیابا هەر دەولەتەکێ ٢٥٪ ژپشکا خۆ ب شێوێ زێری ٧٥٪ ژی ب پارێ نیشتمانیێ وەلاتی خۆ بدەت ، بەلێ ئەگەر وەلاتەکی ئەو برێ زێری نەبوو بۆ دانا پشکاخۆ دێ سندۆق بتنێ ١٠٪ێ ب زێری یان دۆلاری ژێ وەردگریت ، ئەوا دمینیت ب پارێ نیشتمانی ددەت ، ئەو برێ پارەی یێن وەلاتێن ئەندام یان ل سندۆقا دراڤێ نیڤ دەولەتی دهێنە دانان یان ل ڤان چوار بانکێن کو هاتینە دیارکرن ئەوژی :

- بانکا یەدەکێ فیدرالی ل نیۆیۆرك
- بانکا ئینگلترا .
- بانکا فرەنسا .
- بانکا یەدەکێ فیدرالی ل هندستانێ .

ل سالا ١٩٧٥ پشکداری کرنا ب زێری ل پشکا دەولاتان هاتە ژناڤبرن و بوو ب دراڤێ نیشتمانی ، دەولەتان سەنەدێن گەنجینا خۆ ل سندۆقێ دادنان کو بۆ پێکگوهۆرینێ بکارنەدهات و سندۆق ژبەر هەر هۆکارەکی پێدڤی ب وان دراڤانە لەورا بهابۆ ددانا . سندۆقێ مافـــێ هەی کو هەر پێنج سالان جارەکێ ئەگەر پێدڤی بوو پێداچوونێ ب بهایێ پشکا ئەندامێن خۆ بکەت و ڕاست بکەتەڤە و ب شێوەکێ گشتی سەرجەم پشکێن پشتی ڕاستڤەکرنا ژمارە هەشت ل داویا سالێن هەشتێیان یێن سەدێ بیستێ گەهشتە نێزیکی (٩٠) ملیار یەکان ژمافـــێ ڕاکێشانا تایبەت (SDR) لدویڤ گرنگیا وەلاتان هاتنە دابەش کرن .

ژبەر کو سندۆق یابویە دەسهەلاتەکا ئابووری کو گرنگیەکا مەزن دئابووریێ جیهانێ دا هەیە ول دەمێ نهۆ سەرپەرشتیا بجهئینانا بەرنامێ راست کرنا ئابووری دکەت ل وەلاتێن تازەپێگەهشتی دهێتە پەیرەو کرن .

ریڤەبرنا سندۆقێ :

سندۆق ب رێکا کومەکا دەزگەهان دهێتە ریڤەبرن کو ژ ئەڤان پێك دهێت :

١. جڤاتا پارێزگەران .

٢. جڤاتا کارگێریا سندۆقێ .

٣. رێڤەبەرێ گشتی .

دوو - بانكا نيڤ دەولەتى :

ب دويەم دەزگەهێ نيڤ دەولەتى دهێتە دانان كول دويڤ رێككەفتناما بريتون وودز هاتيە دامەزراندن . ئارمانجا سەرەكى ژ دامەزراندنا ئەڤێ بانكێ پێكهاتيە ژ :

١. دوبارە ئاڤەدانكرنا ئەو دەڤەرێن كو شەرێ جيهانيێ دويێ كاڤل و وێران كرين .

٢. پێشكێش كرنا قەرزان بۆ وەلاتێن تازە پێگەهشتى .

بانكا نيڤ دەولەتى قەرزێن درێژڤەكێش (دۆم درێژ) ددەت ژبوو ب دەستڤەئينانا ئارمانجێن خۆ و پرانيا ئەو دەولەتێن مفا ژ بانكا نيڤ دەولەتى وەرگرتى وەلاتێن ئەورۆپا رۆژئاڤانە ، كول دويڤ (پرۆژێ مارشال (١))دووبارە هاتينە ئاڤەدانكرن، بانكا نيڤ دەولەتى بتنێ قەرزان ددەتە دەولەتێن خۆيێن ئەندام و دشێت قەرزان ب دەتە كومپانيا و دەزگەهێن تايبەت ژى ئەوژى ب گرێنتى وەرگرتن ژ حكومەتێن وان وەلاتان كو چاڤدێريا وان كومپانيا و دەزگەها دكەن .

بانكێ ب شێوەكێ فەرمى ل سالا ١٩٤٦ ز دەست ب كارێن خۆكر و پيدڤى يە ل سەر وان دەولەتێن داخوازا قەرزان ژ بانكانيڤ دەولەتى دكەن ، ئەندام بن د سندۆقا دراڤێ نيڤ دەولەتى دا زێدەبارى ئەندامەتيا وان و بانكێ دا و ئەگەر دەولەتەكێ خۆژ وێ سندۆقێ ڤەكێشا ئەو دێ دئەنجامدا ئەندامەتيا خۆژ بانكانيڤ دەولەتى ژ دەست دەت .

(١) ئەو پرۆژە بوو كو (جۆرج مارشال) وەزيرێ دەرڤەيێ و يلايەتێن ئێكگرتيێن ئەمريكى پشتى شەرێ جيهانيێ دويێ راگەهاندى ئەوژى ب دانا قەرزو هاريكاريا و كومەكان بۆ وەلاتێن ئەورۆپا روژئاڤا ژبوو دوبارە ئاڤادانكرنا وێرانكاريێن شەرێ جيهانيێ دويێ .

کارگێریا بانکێ :

١-جڤاتا پارێزگەران :

بانك ژلایێ جڤاتا پارێزگەران ڤە دهێتە ب رێڤەبرن کو هەر دەولەتەکا ئەندام پارێزگەرەکی بۆخۆ دیاردکەت بۆ نوینەراتیا ئەندامەتیا خو و جڤات سالێ جارەکێ کوم دبیت .

٢-جڤاتا کارگێریا بانکێ :

بانکێ جڤاتەکا کارگێری هەیە کوژ (٢٠) ب رێڤەبەرێن بجهئینانێ پێکهاتیە پێنج ژوانا نوینەرێن وان دەولەتا نەکۆ زورترین پشك تێداهەنە وەکو و یلایەتێن ئێکگرتێن ئەمریکی ، بریتانیا ، ئەلمانیا ، فرەنسا و هندستان ، بەلێ ئەندامێن دی ژلایێ جڤاتا پارێزگەرێیێ ڤە دهێنە هەلبژاردن و گەلەك جاران ل سەربنیاتێ جوگرافی یە ، بەلێ سەرۆکێ بانکێ ژلایێ جڤاتا پارێزگەران ڤە دهیتە دیارکرن .

دەرامەتێن دارایی یێن بانکێ :

١-سەرمایێ بانکێ :

ل دەمێ دامەزراندنا بانکێ ل دویڤ رێککەفتناما بریتۆن وودز سەرمایێ وێ ب (١٠) ملیار دۆلاران دانا ، ب سەر پشکان دابە شکرن کو بهایێ هەر ئێکێ ژ (١٠٠٠٠٠)$ سەد هزار دۆلار بوو کو دەولەتێن ئەندام پشکداری تێدا دکر ، بەلێ سەرمایێ بانکێ ژ ئەنجامێ زێدەبوونا هژمارا پشکداربوویان زێدەبوو و گەهشتە (٣٠$) سیە ملیار دۆلاران پشکداران بڤی رەنگێ خوارێ پشکێن خۆ ددان :.

٢ ٪ ژپشکا دەولەتا ئەندام ب زێری یان ب دولارێ ئەمریکی دێ هێتەدان .

١٨ ٪ ژپشكێ ب دراڤێ دەولەتا ئەندام دێ هێتەدان .

٨٠ ٪ دەولەتا ئەندام دێ هەلگریت بۆ وی دەمێ بانكێ پێدڤی پێ هەبیت .

٢-قەرزكرن :

بانك ب رێیا دەركرنا سەنەدان و فرۆشتنا وان ل بازارێن وەلاتێن ئەندام یێن دەولەمەند ب تایبەتی و یلایەتێن ئێكگرتێن ئەمریكی و بریتانیا و فرەنسا و یابان ...هتد قەرزدكەت .

٣-یەدەك و قازانج :

برەكا زۆرا ژ قازانجی و مفایێ ژلایێ بانكێ ڤە كەلەكە دبیت (دكەڤیتە سەرئێك)، ئەوژی ژ ئەنجامێ وان قەرزانە كو ددەتە ئەندامێن خۆ .

شێوازێن قەرزدانا بانكێ :

بانك ب شێواز و رێكێن جودا قەرز و كومەكان ددەتە وەلاتێن خۆیێن ئەندام ، بەلێ نابیت قەبارێ ئەو قەرزێ ددەت ژ سەرمایێ وێ زێدەتربیت .

١. پێشكێش كرنا قەرزان ب شێوەكێ راستە و خۆ ژ سەرمایێ بانكێ و قازانج و یەدەگێن وی .
٢. دانا قەرزی ژوان دەرامەتانە كو بانك راستەوخو ب رێیا قازنجێ وان قەرزێن خۆ ددەتێ، ئەو ژی ب رێیا دەركرنا سەنەدان ل بازارێن دارایی یێن وەلاتێن ئەندام.
٣. بانك رادبیت ب دەستەبەركرنا وان قەرزان كو بانك و دەزگەهـ و كەسان پێشكێشی وەلاتێن و یێن ئەندام دكەن كو پێدڤییەكا زۆر بڤان قەرزان هەیە .

بانكا نيڤ دەولەتى و وەلاتێن پاشكەفتى :

وەلاتێن ئەوروٚپا روٚژئاڤا ژ هەمى وەلاتان پتر مفاژ قەرزێن بانكێ و كومەك و ئاسانكاريێن وێ وەرگرتى يە ، چونكى ئەڤ وەلاتە بەر وێرانكاريا جەنگێ جيهانيێ دويێ كەفتينە لەورا بانكانيڤ دەولەتى پشتەڤانى ژ (پروٚژێ مارشال) كر ژ پێخەمەت دوبارە ئاڤەدانكرنا ئەوروٚپا دماوەكى دياركريێ كورت دا ب مەرجێن سادە و قازانجەكێ كێم .

هەر چەندە وەلاتێن تازە پێگەهشتى ب پلا دويێ دهێن ژمفا وەرگرتن ژڤێ بانكێ، بەلێ بانكێ قەرز و هاريكارى و شيرەتكارى پێشكێشێ وان كربوون داكو گەشەيێ ب ئابوورێ خوٚ بدەن ، هەروەسا نەتەوێن ئێكگرتى ژى پشتەڤانى ل وان وەلاتێن تازە پێگەهشتى كريە بوٚ قەرزدان و گەشەپێدانا ئابوورێ وان .

قەرزدانا بانكانيڤ دەولەتى بوٚ وەلاتێن تازە پێگەهشتى ، زێدەتر داكو گيێ ل سەر پارە داركرنا بياڤێن وەبەرهێنانێ ل پروٚژێن ژێرخان و خزمەتگو زاريێن گشتى دكەت .

پشتى دامەزراندنا هژمارەكا دەزگەهێن گەشەپێدانێ ب سەربانكێ ، چالاكيێن بانكێ بەرفرەهتر بوون ژوانا : (دەزگەهێ گەشەپێدانا نيڤ دەولەتى) كو قەرزێن درێژڤەكێش د دەتە وەلاتێن ئەندام و دەزگەهێ پارەداركرنا نيڤ دەولەتى .

سێ - رێکخراوا بازرگانیا جیهانی :

هزرا دامەزراندنا رێکخراوا بازرگانیا جیهانی بۆ سالا ١٩٤٧ ز ڤە دگەریت دەمێ نوێنەرێن ٥٣ وەلاتان ل هاڤانا کونگرەکێ نیڤ دەولەتی گرێدای بۆ دانوستاندنێ دەربارەی بارودۆخێ بازرگانیا نیڤ دەولەتی و کارێن وێ د وی کونگرەیدا ئیمزا ل سەر دامەزراندنا رێکخراوەکا بازرگانیا جیهانی هاتەکرن و ئەو رێککەفتن ب (رێککەفتنا هاڤانا) هاتەنیاسین ، ژبەر کو کۆنگرێسێ ئەمریکی ئێمزا ل سەر رێککەفتنا ل سەری نەکربوو نەهاتە بجهئینان و نەکەفتە کاری .

وهەر د وێ سالێدا دانوستاندن دناڤبەرا ٢٣ دەولەتان ل باژێرێ جنێف ل سویسرا هاتنە کرن دەربارەی پێکهاتا گومرکی و رێککەفتن ل سەر مۆرکرنا رێککەفتنامەکێ دەرباری پێکئینانا رێکخراوەکێ ل بن ناڤێ (پێکهاتا گشتی یێن رەسمێن گومرکی و بازرگانی ـ گات) ل وی دەمێ (گات) هاتیە دامەزراندن ، لایەنێن وەلاتێن پشکدار یێن ئەڤێ پێکهاتێ ب شێوەکێ نەرێك کونگرێ خۆ گرێددەن دشێوێ گەرێن ئێك ل دویڤ ئێك داکو (٨) کونگرە گرێدایێنە و ژهەمیان گرنگتر کونگرێ هەشتێ بوو کول ئورگوای ل ئیلۆنا سالا ١٩٨٦ ز گرێدای ژبەر هەبوونا جوداهیێ دناڤبەرا کوما ئابووری یا ئەورۆپی و ویلایەتێن ئەمریکی هەردەم بەردەوام بوو هەتا کو ئەڤ جوداهیە دناڤبەرا وان دا هاتینە چارەسەرکرن ، ئەڤێ چەندێ ژی رێك خۆشکر بۆ گرێدانا کونگرێ مراکشتی ل نیسانا سالا ١٩٩٤ ز کوتێدا ب شێوەکێ فەرمی داوی ب خولا ئورگوای ئینا ب بەرهەڤبوونا ١١٨ ژ نوێنەرێن دەولەتان .

ئەڤا دڤی کونگرەیدا رویدای گەلەك یا گرنگ بوو ، چونکی پێکهاتبوو ژ رێککەفتنا ٩٧ وەلاتان ل سەر دامەزراندنا رێکخراوەکا بازرگانیا جیهانی ،

وبرياردا ئەڤ رێكخراوە جهێ پێكهاتا گات بگریت كول سالا ١٩٤٧ ز رێككەفتن ل سەر كربوو .

بۆ دیاركرنا پەیكەرێ یاسایی و زانینا رۆل و گرنگییا ئەڤێ رێكخراوێ دئابوورێ جیهانێ دا ، بڤی رەنگێ خوارێ دێ روون كەین :

ئەركێن رێخراوا بازرگانیا جیهانی :

رێخراوا بازرگانیا جیهانی ب چارچۆڤەكێ بنەرەتییێ هەڤپشك بۆ دانوستاندنێن بازرگانی دناڤبەرا وەلاتێن ئەندام دهێتە دانان ، ب تایبەتی دەربارەی وان رێككەفتناما و بەلگەنامێن یاسایی كو سەرپەشتیا وان دكەت و گرێدایە ب بازرگانیا شمەك و خزمە تگوزاریان و پێرابوونێن وەبەرهێنانێ و لایەنێ یاسایی بو مولكداریا هزری و گەلەك تشتێن دی .

هەمی وەلاتێن ئەندام دڤێ رێكخراوێ دا كومەكا مافێن وەكی ئێك هەنە بێ بەرچاڤ وەرگرتن ژ قەبارێ وێ دەولەتێ و شییانێن و بێن ئابووری ، یان پشكداریكرنا وێ دبازرگانیا نیڤ دەولەتی دا .

هەروەسا ل چارچۆڤێ ئەڤێ رێكخراوێ كومەكا پابەندییان ل سەر وەلاتێن ئەندام هاتینە دانان ، ئەڤ پابەندییە ژی ل دویڤ جوداهیا ئاستێن گەشەكرنێ ل ڤان وەلاتان، جوداهی هەیە ، رێككەفتنا دامەزراندنا ئەڤێ رێكخراوێ كومەكا ئەركانا بۆڤی رێكخراوێ دیاركریە كو ئەڤێن خوارێ نە :

١. سەر پەرشتیكرن ب جهێنان و ب رێڤەبرنا كارێن رێككەفتنامێن بازرگانی بێن چەند لایەنی دناڤبەرا وەلاتێن ئەندام دا ، زێدەباری وان رێككەفتنامێن كۆم كو دخولا توكیودا پەیدابووین كو بتنێ وان لایەنان پەسەندكربوو

و پابەندبوون پێڤە ، بێی ئەندامێن دی ب بەروڤاژیا سرۆشتێ وان رێککەفتنامان کول (ئورگوای) هەبوون ڤییابا هەمی ئەندام پێڤە پانەندبن .

٢. سەرپەرشتیکرن و چارەسەرکرنا کێش و هەڤرکیێن دناڤبەرا وەلاتان ، ب رێیا دەزگەهێ چارەسەرکرنا هەڤرکیان ، دەربارەی چەوانیا ب جهئینانا رێککەفتنامێن بازرگانی ، و چارەسەرکرنا ئەڤان هەڤرکیان ل دویف وان دەسپێك و بنەمایان کو دویێ رێککەفتنامێ دا هاتیە ژڤی باری ڤە .

٣. ب رێڤەبرنا دەزگەهێ پێداچوونا رامیاریا بازرگانی یا وەلاتێن ئەندام ، ل دویف وی ماوێ هاتیە دیارکرن دو سالٚ بۆ وەلاتێن پێشکەفتی و چوار سالٚ ژی بۆ وەلاتێن تازە پێگەهشتی . ئەڤ چەندە ژی ژبوو مەرما زانینا ئەو گوهۆرینێن کوب سەر ڤان رامیار یان دهێت و هەتا چەند دگەل بنەماییێن پێکهاتا (گات) دگونجای نە ، وریێك بۆ هەمی وەلاتێن ئەندام دایە ڤەکۆلینەکا روون و ئاشکرا بکەن .

٤. هەڤکاری کرن دگەل هەرئێك ژ سندۆڤا دراڤێ نیف دەولەتی و بانکا نیف دەولەتی و ئەو ئاژانسێن ب سەر وان ڤە کو گرێدانە ب لایەنێن دارایی و بازرگانی یا ئابووریا جیهانی ب ئارمانجا ب دەستڤەئینانا زورترین هەماهەنگی ددنانا سیاسەتا ئابووریا جیهانی دا .

جهێ ئاماژە پێ کرنێ یە کو رێکخراو خودان کەسایەتیا باوەرپێکری و پێکهاتەکا یاساییە و پلەکا تایبەتی وماف پاراستیی (حصانة) یە کودشێت راستە و خۆ کارێن خۆ ب رێڤەببەت، هەروەسا نوێنەرێن وێ ژ ئەندام و کارمەندێن ب سەرڤێ رێکخراوێ

ڤەخودان مافێن تايبەت و خۆ پاراستى هەنە ، ئەڤێ چەندێ ژى وەكر ب سەربخۆيى ئەركێن خۆ دريكخراوێ دا بجهبينن وب رەنگەكى كو مافێن وان كێمترنەبن ژ وان مافێن كوب كارمەندێن تايبەت يێن نەتەوەيێن ئێكگرتى هاتينە بەخشين .

پەيكەرێ ريكخستنا ڤێ ريكخراوێ :

پەيكەرێ ريكخستنا ڤێ ريكخراوێ كود ماددێ چوارێ يێ ڤێ ريككەفتنامێ داهاتيە ديارکرن پێك دهێت ژ :

١. **كونگرێ وەزارى .**

٢. **جڤاتا گشتى .**

٣. **جڤاتێن بسپۆران .**

٤. **ليژنێن لقى .**

- كونگرێ وەزارى رادبيت ب دانانا ئەڤان ليژنێن خوارى :

أ. ليژنا بازرگانى و گەشەپێدانێ .

ب. ليژنا ترازيا پارەدانێ .

ج. ليژنا بودجە و كارگێرى .

٥. **سكرتاريەت .**

رۆلێ كاريگەرى يێ ڤێ ريكخراوێ دئابوورێ جيهانێ دا :

ل دويڤ دەقێ ريككەفتناما دامەزراندنا ريكخراوا بازرگانيا جيهانى كوتێدا هاتييە : ((وەك پێكولەك بۆ نێزيك كرن ژ كريارا دارشتنا رامياريێن ئابوورى يێن نيڤ دەولەتى ئەڤ ريكخراوە رادبيت ب هەڤكاريكرن دگەل هەر ئێك ژ سندۆقا

دراڤێ نیڤ دەولەتی و بانکا نیڤ دەولەتی بۆ ئاڤاکرن و ئاڤەدانکرنێ ژبوو تمامکرنا بنەمایێن ب رێڤەبرنا ئابوورێ جیهانی))

بۆ هندێ رۆلێ داهاتی یێ ڤێ رێکخراوێ ل رێڤەبرنا ئابوورێ جیهانی ژروویێ بازرگانی ڤە بۆ مەروون بیتەڤە ، ئەڤانا دێ ئێخینە بەرچاڤ :

أ-قەبارێ پشکداریکرنا وەلاتان ژ ئەندامەتیا ڤێ رێکخراوێ :

زێدەتر ژ (١٠٠) دەولەتان ئیمزا ل سەر بەلگەناما داوییێ یاکونگرێ مەراکش کریە، وەسا دهێتە خەملاندن کو هژمارا ئەندامێن وێ بەری دوماهیا دەها (العقد) ئێکێ ژ سەدێ بیست و ئێکێ بگەهیتە سەدوچل ئەندامان ، کو پشکەکا مەزن ژ ئەندامێن سەر ب نەتەوێن ئێکگرتی ڤە پێك دئینن ، کو پشکا وێ ژ ٩٠٪ یێ قەبارێ بازرگانییێ نیشان ددەت ، ئەڤەرامانا وێ ئەوە کو هەر رامیاریەکا ئەڤ رێکخراوە بریارێ ل سەر ددەت ئەو دێ ب شێوەکێ کریاری دەربرینێ ژ ناڤەرۆکا سیستەمێ بازرگانیا جیهانی کەت ، ئەڤ چەندە ژی وەدکەت کو جۆرە دابرینەك ب سەروان وەلاتان بهێتە سەپاندن یێن کو ئەندامێن ڤێ رێکخراوێ نینن .

ب-کێم کرنا لایەنێ سەروەریا بێ سنوور (السیادة المطلقة) ژ دەولەتێن ئەندام :

کارێن رێکخراوێ بتنێ لایەنێ بازرگانیا شمەکان ڤەناگریت ، بەلکو بازرگانیا خزمە تگوزاری و مافێن مولکداریا هزری وپێ رابوونێن وەبەرهێنانێ و پەیوەندی دناڤبەرا بازرگانییێ و ژینگەهێ ژی دا ڤەدگریت هەتا چالاکیێن وێ بەرفرهەتر ژی دبن ژبوو هندێ رامیارییێن بازرگانیا وەلاتان و سیستەمێ گومرکی و پێ رابوونێن ئینانێ و پشتەڤا نیکرنا هناردییان ب خۆڤەبگریت و پێدڤی یە یاسا و رێسایێن دەولەتێن ئەندام بهێنە راستڤەکرن هەتا دگەل رامیارییێن ڤێ رێکخراوێ بگونجیت

و هەمی ئەڤە دبنە ئەگەرەك بۆ كێم كرنا لایەنێ سەروەریابێ سنووریا دەولەتێن ئەندام ژ رامیاریێن ویێن بازرگانی وەك پابەندبوونەك بۆ بەرژەوەندیێن ڤێ رێكخراوێ .

ج-سیستەمێ كاركرنێ درێكخراوێ دا :

سیستەمێ كاركرنێ دڤێ رێكخراوێ دا مافـــێ هندێ ددەتێ كوپێداچوونا رامیاریا بازرگانی یا دەولەتێن ئەندام و چاڤدێریا پابەندبوونا وان ب رێسا و پرنسیپێن پێكهاتا (گات) بكەت ، ئەڤ چەندەژی رێكێ خۆش دكەت بۆ هندێ ئەڤ رێكخراوە رامیاریا بازرگانیا وەلاتێن ئەندام ب هەلسەنگینیت بۆ هندێ دابزانیت هەتا چەند دگەل ڤان رێساو پرنسیپان دگونجاینە و دەرفەتدان بۆ هەر ئەندامەكی بۆ هندێ دانوستاندنێ دگەل ئێكودوو بكەن ژبوو ب دەستڤەئینانا نێزیك بوونێ ژ رامیاریێن خۆ و دابینكرنا بەر ژەوەندیێن هەردولا ب كاركرن ب بنەمایێ شەفا فیەتێ ددەت .

د- دەسەلاتێن دەزگەهێ چارەسەكرنا هەڤركیان :

دەزگەهێ چارەسەركرنا هەڤركیان ل رێكخراوا بازرگانیا جیهانی شییانێن پێشبینی كرنێ هەنە بۆ ئاراستەكرنا سیستەمێ بازرگانیا جیهانی یا نوی هەروەسا كاردكەت ژبوو پاراستنا مافـــێ دەولەتێن ئەندام و پاراستنا ئەو پابەندییا كو بریار ل سەر هاتیەدان ل دویڤ رێككەفتنامێن كو رێكخراوێ هەین و هەژی گوتنێ یە حوكمێن ئەڤی دەزگەهی ب سەر هەمی لایەنێن هەڤرك دهێتەدانان و ئەڤ دەزگەهەژی چاڤدێریا ب جهئینانا ڤان حوكمان دكەت .

چوار - رێكخراوا وەلاتێن هناردنا نەفتێ (ئۆپێك)

OPEC

ORGANIZATION OF PETROLEUM EXPORTERS CONTRIES

رێكخراوا وەلاتێن هناردنا نەفتێ كوب ئۆپێك (opec) يابەرنياسە ل سالا ١٩٦٠ ز ل بەغدا هاتيە دامەزراندن و ژلايێ (ئيران و عيراقێ و كوێتێ و شاهنشينا عەرەبيا سعودی و ڤەنزويلا ڤە و پاشی چەند وەلاتێن دی هاتنە دناڤ ڤێ رێكخراوێ دا وەك (جەزائێروليبيا و ئيماراتا ئێكگرتيا عەرەبی و نايجيريا و قەتەر و ئەندەنووسيا و ئيكوادور و گابوون) و بارەگايێ ڤێ رێكخراوێ نهوو ل ڤيينا يە ل (نەمسا) .

و وەلاتێن ئوپێك دگەلەك بياڤاندا وەكی ئێك نينن و جوداهی د ئاستێ گەشەكرنا ئابووريدا هەيە ، و هەروەسا دەربارەی سرشتێ سيستەمێ ئابووری و راميارى و جڤاكی ژی دجودانە ، بەلێ هەتا رادەكی شييايە كاريگەريێ ل سەربازارێ نەفتانيڤ دەولەتی بكەت ، ئەڤ چەندە ژی ب رێيا ئەوێ هەڤكاريێ و هاريكاريكرنێ يە كو دناڤبەرا وان دا هەی ، ل بياڤێن دەست ب سەر بەرهەم ئينان و بازار ئێخستنێ و نرخدانانێ و دياركرنا سياسەتەكا گونجای بۆ بەرهەم ئينانێ و نرخدانانێ .

ئارمانجێن رێكخراوا ئوپێك :

گرنگترین ئارمانجێن ئەڤێ رێكخراوێ كو دەولەتێن ئەندام دڤێن ب دەستڤەبینن پێكهاتینە ژ :

١. هەماهەنگی د راميارِيا نەفتێ داب تايبەتی راميارِيا بەرهەم ئينان و راميارِيا نرخدانانێ و پەنابرن بۆ باشترین رێك بۆ پاراستنا بەر ژەوەندیێن خۆ .

٢. هەوڵدان بۆ دانانا نرخەكێ گونجای و دادپەروەر بۆ دەرامەتێن هایدرۆكاربونی .

٣. پەنابرن بۆ باشترین رێك بو دەستەبەركرنا نرخەكێ جێگیرد بازارێ جیهانی دا .

٤. پشت راستبوون ژ چوونا نەفتێ بۆ وەلاتێن ب كاربەر ب وی نرخی كو ل سەر رێككەفتین و دبازارێ جیهانیدا بەلاڤ ، و ژبوو ب دەستڤەئینانا دەرامەتێن تمام بۆ پارەداركرنا پێدڤیێن گەشەپێدانێ ، ووەبەرهێنان ل كەرتێ نەفتێ بۆ مسۆگەركرنا بەرهەم ئينانێ وب دەستڤەئينانا دەسهاتی

٥. پێكڤەگرێدانا وەبەرهێنانێ ل كەرتێ نەفتێ و بازرگانیكرن ب نەفتێ د كريارا گەشەپێدانا ئابووری دا .

هەڤسەنگی دبازارێ نەفتێ دا كارەكێ ب ساناهی نینە ، ئەڤە ژی ژبەر بلندبوون و نزمبوونێ یە دكەرتێ نەفتێ دا كو پتر نرخێ وێ بلنددبیت ، ئەڤەژی ئێكەژ ئەگەران كو بەرژەوەندیێن ئەندامێن وێ نەگەهنە ئێك ل ئۆپێك و پرانیا جاران یاب زەحمەتە هەمی ل سەر راميارِيا ڤێ رێكخراوێ رێكبكەڤن ، و هەڤركیێن وان بو ئەڤانا ڤە دگەریت :

١. پێدڤیيا وان دەولەتێن یە دەكێ وان كێم (هەتارادەكی) و هژمارا ئاكنجیێن وان زۆر، و هەروەسا پێدڤیيا هندەك دەولەتان بۆ ئاڤەدانكرنێ ژ ئەنجامێ جەنگێن

زۆر كو ئەڤان جۆرە دەولەتان پێدڤی ب دەستهاتێن زۆر هەیە ئەڤەژی گڤاشتنێ دروست دکەت هەتا نرخ بلندبیت ، بەلێ دەولەتێن دی یێن ئەندام دئوپێك دا خودانێ یەدەكێن مەزنن ژ نەفتێ و هژمارا ئاكنجیێن وانژی دكێمن ئەڤ دەولەتە ژ هندێ دترسن نرخ بلند ببیت ، بۆ هندێ كار نەكەتە سەر دەسهاتێن وان دپاشەرۆژێدا ژ ئەنجامێ هندێ وەلاتێن بكاربەرێن نەفتێ هەردەم د هەولدانان دانە بۆ ڤە دیتنا وزەیەكێ كو ببیتە جهگرێ نەفتێ .

٢. پابەندنەبوونا دەولەتێن ئەندام ب وێ پشكا بەرهەم ئینای كو سەر رێكەفتیی .

٢-رێكخراوێن ئابووریێن هەرێمی :

جۆرە رێكخراوەكا ئابووریيا نیڤ دەولەتییە لسەر بنیاتێ هەرێمی دناڤبەرا هژمارەكا دەولەتاندا هاتییە دامەزراندن ، هەڤبەندییێن دیرۆكی ، یان رامیاری یان جڤاكی و هەڤسوی دناڤبەرا واند بهێزن ، و ئانكو ئەڤ جۆرە رێكخراوە دناڤبەرا ئەوان دەولەتاندا دهێتە دامەزراندن كو سروشتێ سیستەمێن ئابووری و رامیاری و جڤاكی وەكی ئێكە یان پلە و پایێ پێشڤەچوونا ئابووریيا وان لێك نزیكە .

ئێك : ئێكەتییا ئەورۆپا : European Union

ئەورۆپا ژبەر جەنگێ جیهانیێ دویێ تووشی كاڤلكارییەكا بەفرەهـ بوو ، دباردۆخەكێ خراب دا دژیا وشەری بارێ ئابووری و ێرانكربوو ، و دوو بەرەیان رێك جوداكربوون (رۆژهەلات دبن سەروەرییا ئێكەتییا سوڤیەتی و رۆژئاڤا دبن سەروەرییا و یلایەتێن ئێكگرتیێن ئەمریكا) . دهەمان دەمدا دانانا ئاستەنگان درێكا پێكگوهۆرینا بازرگانییا دناڤبەر وەلاتێن ئەورۆپا رۆژئاڤا دا

دگەل دەتێوەردانا دەولـەتێ دکاروبارێن ئابووریدا ، ئەڤێژی وەکر ، کو قەبارێ بازرگانییا دەرڤەیا وان سنووورداربیت .

لسەر ئەوروۆپا پێدڤی بوو رێکەچارەکێ ڤەبینیت ، بۆ رزگارکرنا خۆ ژڤی بارۆدۆخی، ئەڤ چارەسەرییە خۆ د تەمامکارییا ئابووری دناڤبەرا وەلاتێن ئەوروۆپادا دبینیت .

تەمامکارییا ئابووری یا ئەوروۆپا دماوێ بووریدا پێشکەفتنەکا مەزن بخوڤەدیت، پرانییا وەلاتێن ئەوروۆپا هەڤپشکیی دچەندین گەلەکۆمێن ئابووریداکر ، بۆ نموونە جڤاتا ئەوروۆپی (EEC) کو لدەستپێکێ بتنێ شەش وەلات تێدا ئەندام بوون ، بەلێ نهۆ (٢٥) وەلات تێدا ئەندامن و هەمیژی وەلاتێن ئەوروۆپینە .

وەکی ئاماژەپێ هاتییەکرن وەلاتێن ئەوروۆپا چەندین گەلەکۆم دامەزراندن ، هەتاکو گەهشتینە بازارێ هەڤپشکێ ئەوروۆپا ، ژوان گەلەکۆمانژی :-

١-ئێکەتییا گۆمرکی کوب (بەنەلۆکس) دهاتە ناڤکرن : Benelux کو لسالا ١٩٤٨ هاتییە دامەزراندن و ژڤان وەلاتان پێکهاتییە : بەلجیکا ، لوکسمبۆرگ ، هۆلەندا ، فرەنسا ، ئەلمانیا رۆژئاڤا و ئیتالیا .

٢-کۆما رەژیێ (خەلۆز) ی و پیلایێ ئەوروۆپی :European Coal and Steel (ECSC) Community .

کویا پەیوەندیدارە ب هەماهەنگی و بەرهەمئینان و دابەشکرن و هەمی ئەو کارێن کوب وان هەردوو پیشەسازییانڤە دگرێدای و هەر ژوان شەش وەلاتێن دخالا ئێکێدا ناڤێن وان هاتین پێکهاتبوو .

ئەڤان وەلاتان ل سالا ١٩٥١ ز ل پاریسێ ئەڤ رێککەفتناما سەری مۆکر و هەمان شەش وەلاتێن ئاماژە پێکری هەڤبەندیێن دناڤبەرا خۆدا پێشڤە برن و وان

دو پەیماننامە ل سالا ١٩٥٧ ل باژێرێ رۆما مۆرکرن ، کو ئەڤەنە :

١. پەیماننامە ئێکێ یا پەیوەندیدار بوو ب دامەزراندنا کۆما ئابوورییا ئەورۆپا European Economic Community "EEC " کوب (بازارێ هەڤپشکێ ئەورۆپی) دهێتە نیاسین (European Common Mavket "EEC ").

٢. پەیماننامە دویێ یا پەیوەند یداربوو ب دامەزراندنا ئاژانسا ووزەیا ئەتومییا ئەورۆپی (ئیوراتوم EURATOM) بۆ ڤەکۆلینا هەڤپشك و هەڤکاری وب ریڤەربرنێ دبیاڤێ وزەیا ئەتۆمیدا .

هەردو پەیماننامە کول کانوونا ئێکی یا سالا ١٩٥٨ کەفتنە بیاڤێ کارپێکرنێ ، گرنگترین برگێن پەیماننامە رۆما کود پەیوەند یداربوون ب دامەزراندنا کۆما ئەورۆپا ڤە ، ئەڤەبوون :-

١. نەهێلانا رەسمێ گومرکی و سیستەمێ هەڤپشکێن دناڤبەرا وەلاتێن ئەندامدا .

٢. ئێکخستنا وی رەسمێ گومرکی یێ کو وەلاتێن ئەندام بەرامبەر جیهانا دەرڤە دسەپینن و دانانا رامیاریەکا ئێکگرتی دبیاڤێ بازرگانیا دەرڤە دا .

٣. دانانا رامیارییەکا هەڤپشك دبیاڤێن چاندن و ڤەگوهاستنێدا .

٤. راکرنا ئاستەنگێن بەرسینگێ ڤەگوهاستنا شمەك و خزمەتگۆزارییان و کارو سەرمایەی دناڤبەرا وەلاتێن ئەندامدا.

٥. بجهئینانا ئەوان رێکارو پێرابوونێن دبنە ئەگەرێ هەماهەنگییا رامیاریێین ئابووری و جڤاکی یێن ڤان دەولەتان .

رێککەفتن لسەر دامەزراندنا بازارێ هەڤپشکێ ئەوروپا ب سێ قوناغێن ئێك ل دویڤ ئێکێدا دروست بوو ، هەر قوناغەك چوار سالان ڤەدکێشیت .
قوناغا ئێکێ لسالا ١٩٥٨ دەست پێدکەت ، دووماهی قوناغ ژی لسالا ١٩٧٣ داوی پێ بهێیتە ئینان .

رێککەفتنا رەژیێ (خەلوزی) و پیلای کول پاریس ل سالا ١٩٥١ هاتییە مورکرن، هەردو رێککەفتنێن رومایێن سالا ١٩٥٧ ، ب بەرێ بنیاتێ کوما ئەوروپا دهێتە دانان، ل سالا ١٩٦٧ هەردو کومێن ئابووری یێن ئەوروپی ، لگەل کوما رەژی و پیلایێ ئەوروپی و ئیوارتیومی ، ئێکودووگرت بناڤێ کوما ئەوروپا ، ول سالا ١٩٦٨ رابوون ب دانانا ئێکەتییەکا گومرکی ، دناڤبەرا ئەندامێن وێ لگور هندێ :-

١. ئێك جورێ رەسمێ گومرکی لسەر ئیناندیێن دەرڤە دهێتە دانان .
٢. ژناڤبرنا هەمی جورێن باجێ .
٣. ژناڤبرنا هەمی ئاستەنگان درێیا بازرگانییا دناڤبەرا وەلاتێن ئەندامدا .
٤. راکرنا هەمی ئاستەنگان لسەر هاتن و چوونا کارو سەرمایەی .
٥. دانانا رامیارییەکا هەڤپشك دبیاڤێن چاندنێ و ڤەگوهاستنێدا .

هژمارا ئەندامێن کوما ئەوروپا گەشەکریە ژ (٦) وەلاتێن ئەندام ل سالا ١٩٥٧ بو (١٥) وەلاتێن ئەندام ل سالا ١٩٩٥ ، لا سالا ١٩٧٣ هەرئێك ژ وەلاتێن : (دانیمارك ، ئیرلەندا ، بریتانیا) بوونە ئەندام و یونان ل سالا ١٩٨١ ، پورتوگال و ئسپانیا ل سالا ١٩٨٦ ، و نەمساو فینلەندا و سوید ل سالا ١٩٩٥ ، ول سالا ٢٠٠٤ (١٠) وەلاتێن دیتر بوونە ئەندام تێدا هەتاکو هژمارا ئەندامێن وێ

ل سالا ۲۰۱۱ گەهشتینە (۲۷) وەلاتان ، ئەڤ كۆمە ل چریا دویێ ۱۹۹۳ ب (ئێكەتییا ئەوروپا) دهێتە نییاسین .

بۆ گـــەهشتن ب ئارمـــانجێن سەرەكی و گشتیێن خۆ و بدەستڤەئینانا ئێكگرتنا رامیارییا ب هێز ، ئێكەتییا ئەورۆپا رابوو ب دروستكرنا چەند سازییەكان (مؤسسات) كو دەسهەلاتا وان ل دەرڤەی سنووری نەتەوا بیا وەلاتێن ئەندامێن وێ ، كو ئەڤەنە :-

١. كۆمسیونا ئەورۆپی European Commission .
٢. جڤاتا وەزیران Council of ministees .
٣. پەرلەمانێ ئەورۆپی European Parliament.
٤. دادگەها دادیا ئەورۆپی European Court of Jastice.
٥. جڤاتا ئەورۆپی European Council.

برگێن سەرەكیێن پرۆژێ بازارێ هەڤپشكێ ئەورۆپا بۆ ســالا ۱۹۹۲ ژ ئەڤانە پێكهاتییە :-

١. دانانا پلانەكا كاركرنێ ، كوب بەلگەناما (پەرتووكا سپی) دهاتە ناڤكرن و ل خزیرانا سالا ۱۹۸۵ دەرچوویە كو ئارمانجا وێ تمامكرنا بازارەكێ هەڤپشكێ ئەورۆپی یێ ئێكگرتی بوو
٢. راستڤەكرنا پەیماننامەا رۆما لسەر بنەمایێ وێ بەلگەناما هەڤپشكا ئەورۆپیا كو دەرچوبوو .
٣. ئاستەنگێن گومركی و نەگۆمركی یێن نوو لبەرامبەر وەلاتێن ئەندام بەرامبەر ئێكودو نەسەپنێن و ژناڤبرنا كومەكا ئاستەنگان كو هاتینە دانان .

٤. ئاستەنگێن نوو بسەر بازرگانییا نەهێتە دیتن یا دناڤبەرا وەلاتێن ئەندامێن ئێکەتییا ئەورۆپا نەهێنە دانان ، بتایبەتی دبیاڤێ چالاکییا بانکان ، وك کومپانییێن پشت راستیێ ، و گەشت و گۆزار و گەهاندنێ .

٥. رێککەفتن لسەر مەرجێن ئەندام بوونێ دئێکەتییا ئەوروپا دا ل داهاتی (پاشە رۆژێ) ، ئەڤەژی ب رێیا ئەوێ داخازێ یاکو ژلایێ چەند وەلاتەکان ڤە هاتییە داخازکرن داکو ببنە ئەندام .

٦. گوهۆرینا سیستەمێ یاسایێن رێڤەبرنا بانکان و پشت راستی و گەهاندن و پیڤەران و مشەختبوون ، ب سیستەمەکێ یاسایی یێ هەڤپشك کو دڤان بیاڤاندا دهێتە بجهئینان و دهەمی وەلاتێن ئەندام دا ، ئەڤەژی ب رێیا دا دگەها دادیا ئەوروپیڤە دبیت .

٧. ڤەکرنا سنوورێ دناڤبەرا ئێکودودا بۆ ئازادییا ڤەگوهاستنێ د هاتن و چوونا کەسان و شمەك و خزمە تگۆزارییان و سەرمایەی دناڤبەرا دەولەتێن ئەندام .

٨. دیارکرنا هەلویستەکێ ئێکگرتی یێ وەلاتێن ئەندام بەرامبەر گەلەك پرسگرێکان وەك (رامیارییا چاندنێ و بازرگانی یا خزمە تگۆزارییان ل رێکخراوا بازرگانییا نیڤدەولەتی) .

پەیمانا ماستریخت :

پەیمانا ماستریخست ب گرنگترین چوارچو ڤە دهێتە دانان کو سەر کردێن وەلاتێن ئێکەتییا ئەورۆپا ل کانوونا ئێکێ لسالا ١٩٩١ لسەر رێککەفتین کو رێبازا ئێکەتییا ئەورۆپی ژ سالا ١٩٩٢ وەرە هەتا نهو و پاشە رۆژێ ژی دەستنیشان دکەت بۆ تمامکارییا نەختینەیی ب رێیا دەرکرنا دراڤەکێ نووب ناڤێ (یۆرو Euro) .

دوو : هەڤبەندا (رابطة) دەولەتێن باشووریٚ رۆژهەلاتا ئاسیا (ئاسیان) :

ئاسیا ژ ئەنجامێ کۆمەکا بارۆدوخ و ئەگەران کو وەلاتێن ئەندامێن نهۆ پالدان بۆ دامەزراندنا وێ لسالا ١٩٦٧ ل بانکۆك (تایلاند) پێکهات کۆ مبوونەك دناڤبەرا وەلاتێن ئەندامدا هاتە گرێدان لسەر ئاستێ وەزیرێن دەرڤە و دئەنجامدا داخۆیانیەك دا کوب (داخۆیانییا بانکۆك) هاتەنیاسین ، کوب خالەکا وەرچەرخانەکا مەزن دهاتە دانان دهەڤبەندیێن هەڤکارییا هەرێما یەتیدا . ئەڤ (هەڤبەندە) پێکهاتییە ژ وەلاتێن (برونای و ئەندنوسییا و مالیزیا و فلبین و سنگافورا و تایلاند) یٚ ، هەرچەندە ئەڤ (هەڤبەندە) پێکهاتەکا رامیاریە بەلێ لسالا ١٩٧٧ بریارا دامەزراندنا بازارەکێ هەڤپشکێ بەرفرەه دا کو دشێت پشێوەکێ باش بازرگانیێ بکەتە ئامرازەکێ چالاك ژبۆ هاندانا گەشە پێدانا پیشەسازی .

ئارمانج و مەرەمێن رێکخراوا ئاسییاییان :

داخۆیانییا دامەزراندنا ئاسیاییان ئارمانجێن رێکخراویٚ بڤان خالان دیارکرینە :

١. زێدەکرن و پشتەڤانیکرنا پێشڤەچوونا ئابووری و پیشکەفتنا جڤاکی و ڤەژاندنا رەوشە نبیری .

٢. هەولدانا هەڤپشك لسەر بنەمایێ گیانێ وەکهەڤیێ و پێشئێخستنا گەلێن دەڤەرێ و ئاڤاکرنا جڤاکی کو ڤەژاندن و ئاشتێ تێدا بەر قەراربن .

٣. کارکرن ژبۆ دابینکرنا ئاشتیێ و چەسپاندنا تەناهیێ ل دەڤەرێ ، ئەوژی ب رێیا پابە ندبوونێ ب وان یاسایێن نیڤ دەولەتیێن هەی کو هەڤبەندییا دناڤبەرا دەولەتان و پانەندبوونا ب ریساو بنەماییێن نەتەوێن ئێکگرتی دیار دکەت .

٤. هەماهەنگی و هەڤكاری دوان بابەتێن كو گرنگییەكا هەڤپشك هەیە ژلایێ ئابووری و جڤاكی و رەوشەنبیری و زانستی و كارگێری ڤە .

٥. گرنگیدان ب هەڤكارییا پێكگوهۆرینێ دبیاڤێن مەشقكرن و ڤەكۆلینێ و فێركرن و بسپۆرییێن هونەری و رێكخستنێ و هەماهەنگی ژ پێخەمەت بدەستڤەئینانا دەستكەفتێن باشتر دبیاڤێن چاندن و پیشەسازیێ و بەرفرەهكرنا پێكگوهۆرینا بازرگانی .

٦. داكوكی كرن لسەر بكارنەئینانا بنگەهێن سەربازی یێن بیانی كو برەنگەكێ دەمكی ل وەلاتێن دەڤەرێ هەنە بشێوەكی راستە و خۆ یان نەراستە و خۆ ب دژی چ دەولەتەكێ ژ دەولەتێن وێ (هەڤبەند) ێ نەهێتە بكارئینان كو كارتێكرنێ ل سەرخۆبوون و سەروەرییا وێ دەولەتێ بكەت یان كاریگەری لسەر گەشەیا نیشتیمانی هەبیت .

پاشەرۆژا ئاسیاییان :-

بۆ هندێ كو ئاسیا ئەوان ئارمانجان بدەستڤەبینیت كو ژپێخەمەت وان هاتیە دامەزراندن ، پروگرامەك دانایە دبێژنێ (دیتنا ئاسیا لسالا ٢٠٢٠) كو ژڤان خالێن خارێ پێكهاتییە و لسەر ئاسیان پێدڤییە بجهینیت داكو بشێت ئارمانجێن خۆ بدەستڤە بینیت :

١. پاراستنا سەقامگرییا دارایی و سەقامگیری دئابوورێ هەمووكیدا ب رێیا هاندانا شیرەتكا رییا نزیك دبیاڤێ رامیارییا دارایی و رامیارییا ئابوورییا هەمووكی دا .

٢. بەرەڤ پێشڤەبرنا تەمامكاریيا ئابووری و هەماهەنگی برێكا بكارئێخستنا ئەڤان ستراتیژییێن گشتییێن خوارێ :- بجهئێنانا تمام لدەڤەرا بازرگانییا ئازادی یا ئاسیان و لەزكرن د ئازادكرنا بازرگانییا خزمە تگۆزارییاندا ، وپێكئینانا دەڤەرەكا وەبەرهێنانا ئاسیاییان لسالا ٢٠١٠ و ئازادییا ڤەگوهاستنا هاتنا ناڤ یا وەبەرهێنانێ ل سالا ٢٠٢٠ پترلێكرن و بەرفرەهكرنا هەماهەنگییێ لگەل رێكخراوێن هەریمیێن دی یێن كو هەین یان یێن ژنۆ پەیدابووین .

٣. هاندانا كەرتێن پرۆژێن بچووك و ناڤنجی یێن نوو وییێن هەڤرك د ئاسیان دا كو پشكدارییێ د ڤەژاندنا پیشەسازی و ژێهاتناویدا ل وێ دەڤەرێ دكەت .

٤. لەزكرن دهاتنا ئازادییا بسپۆرییان و خزمە تگۆزارییێن دیتر ل دەڤەرێ .

٥. هاندانا ئازادكرنا كەرتێ دارایی و هەماهەنگی یا بهێز دبازارێ دراڤی و داراییدا، و باج و پشت راستی و بابەتێ گومركی ، زێدەباری شیرەتكارییا بهێز درامیارییا دارایی و رامیارییا ئابوورییا هەمووكیدا .

٦. لەزكرن دپێشئێخستنا زانستی و تەكنولوجی و ژواناژی تەكنولوجییا پێزانینان ب رێیا دامەزراندنا تۆرا پێزانینێن تەكنولۆجی یا هەرێمی و بنگەهێن پێشكەفتی بۆ ئاسانكارییا بەلاڤكرن و گەهشتن ب داتا و پێزانینان .

٧. پێكئینانا رێكخستنا پەیوەندیدار ب كەرتێ و زێ و كەرتێ كەهرەبێ و گازا خۆرست (سروشتی) و ئاڤێ دچارچۆڤێ ئاسیاندا ب رێیا تورا وزەیا ئاسیان و بۆرییێن ڤەگوهاستنا گازێ و بۆرییێن ڤەگوهاستنا ئاڤێ د ئاسیاندا ، هاندانا هەماهەنگییێ دبیاڤێ و زەیا بدەستڤەهاتی ، مل بملێ پێشكەفتنا ژێدەرێن وزەیا نۆو تازە پەیدابووی .

٨. دابینکرنا ئاساییشا خوارنێ و هەڤرکییا دناڤبەرا دەولەتان لسەر خوارنێ و چاندنێ و ب رێڤەبرنا دارستانان و دانوستاندن و ڤەژاندنا بەردەوام .

٩. دابینکرنا وێ خواستا زێدەدبیت (گەشەدکەت) لسەر ژێرخانە و گەهاندنا پێشکەفتی ب رێیا پێشئێخستنا تۆرا رێکێن پێشکەفتی و تمامکار دچارچوڤێ ئاسیاندا و رێ خۆشکرن لبەردەم پێشکەفتنا تەکنولوجیا دبیاڤێ گەهاندن و تەکنولوجیا یا پێزانینااندا و هاندنا رامیارییا ئەسمانێ ڤەکری و پێشئێخستنا ڤەگوهاستنا فرەرێکان و ئاسانکاربیا دەربازکرنا شمەکێن تمامکەر د تۆرا گەهاندنا بێ تەلدا .

١٠. چاککرن و پێشئێخستنا دەرامەتێن مرۆڤی (الموارد البشرية) د هەمی کەرتێن ئابووریدا درێیا باشکرنا فێرکرنێ و بلندکرنا شەهرەزایێ و شیانان و مەشق پێکرنا وان .

هندەك ئەزموونێن تمامکارییا ئابووریێن دیتر ل وەلاتێن تازە پێگەهشتی :

ئەو سەرکەفتنا ئەوروپا د ئەز موونێن خۆدا بدەستڤەئینایی کاریگەرییا تمام هەبوو دهاندانا وەلاتێن پاشکەفتی دا،

بۆ هندێ چەندین گەلەکۆمێن جۆر ب جۆر دبیافێن جوداجودا دا بهێنە گرێدان وەکو رێکەك بۆ هاندانا ڤەژاندنا ئابووری ، ئەڤەژی ئەگەر ل کیشوەرێ ئاسیان یان ئەفریقیا یان ئەمریکا لاتینی بیت و بکورتی دێ بەحسێ پشکەکا وان گەلەکۆمان کەین چ بێن سەرکەفتی بن یان ژی خۆ ڤەکێشابن ژوانەژی :

ئێك : رێكخراوا بازرگانییا ئازاد ل وەلاتێن ئەمریكا لاتینی (لافتا) :-

ئەڤ رێكخراوە ژلایێ مەكسیك ڤە و كومەك ژ وەلاتێن ئەمریكا لاتینی هاتیە دامەزراندن، هەروەسا ئەڤ رێكخراوە كومەكا لڤان ژێ پەیدابوویە كو هەڤپەیمانا (ئاندین) ئێك ژوانایە كو لسالا (١٩٦٩) هاتیە دامەزراندن هەرئێك ژ (پۆلیڤیا و ئیكوا دۆر و چیلی و كۆلومبیا و پیرۆ) ب خۆڤە دگرییت ، وەسا دهێتە پێشبینی كرن دڤێ هەڤپەیمانییێدا كو لەزێ بكەت دتەمامكاربیا ئابووری و دامەزراندنا بازارەكێ هەڤپشكدا، بەلێ رێكخراوا تەمامكاربیا ئابووری یا ئەمریكا لاتینی (لایا) ل سالا ١٩٨٠ جهێ هەڤپەیمانا (ئاندین) گرت .

دوو : بازارێ هەڤپشكێ قوچەكێ (مخروط) یێ باشوور :-

ئەڤ بازارە ژلایێ ئەرجەنتین و بەرازیل و پاراگوای و ئۆرەگوای ڤە ل سالا ١٩٩١ هاتە دامەزراندن و لسالا ١٩٩٥ بۆیە ئێكەتییا گومركی لسالا ١٩٩٦ پۆلیڤیا و چیلی بوونە ئەندام تێدا .

سێ : كۆما ئابووری یا وەلاتێن رۆژئاڤایا ئەفریقیا :

ئەڤ كۆمە ل گولانا سالا (١٩٧٥) هاتیە دامەزراندن ، كو ١٨ دەولەتێن ئەفریقی ب خۆڤە دگریت ، ئەڤ كۆمە ژبۆ بدەستڤەئینانا كومەكا ئارمانجان هەولددەت ژوانا بدەستڤەئینانا ئازادییا ڤەگوهاستنێ و سەرمایەی و سامانی و شمەك و خزمەتگۆزارییان دناڤبەرا دەولەتێن ئەندامدا و هەماهەنگی دناڤبەرا وەلاتاندا ل بیاڤێ رامیارییا چاندنێ و ئەو پرۆژێن داهاتێ هەڤپشك هەی و هەروەسا دبیاڤێ ڤەكۆلینا چاندنێ و دەرامەتێن ئاڤی و هۆیێن ڤەگۆهاستنێ و وزەیدا ، نەشیا ئەڤان ئارمانجان بدەستڤەبینیت بتنێ چەند تشتەكێن كێم نەبن .

چوار : رێکخراوا (ئەلئیجاد) :

پێکهاتییە ژ دەستەیا میری بۆ گەشەپێدانا بیابانێ . و لسالا ١٩٨٦ هاتیە دامەزراندن ، پشتی هنگی لسالا ١٩٩٥ هاتە گوهۆرین بۆ دەستەیا میری بۆ گەشەبێدانێ و ئەڤان دەولەتان ب خۆڤە دگریت (جیبۆتی ، ئەریتریا ، ئەسیوبیا ، کینیا ، ئوگەندا ، سۆمال ، سودان ، تەنزانیا ، رواندا ، بۆروندی) ب شێوەکێ گشتی ئارمانجا وێ گەشەپێدانا ئابووریا دەولەتێن ئەندامە.

ئاستەنگێن سەرنەکەفتنا گەلەکۆمێن ئابووری ل وەلاتێن تازەپێگەهشتی :-

١. ئەو مفایێن بدەست خوڤە دئینن تامکاریا ئابووری بشێوەکێ وەکهەڤ دناڤبەرا وەلاتێن ئەندام ناهێنە دابەشکرن، چونکی ئەو وەلاتێن کو پتر پێشکەفتی پرانیا وان مفان وەردگرن لەورا وەلاتێن پاشکەفتی هەول ددەن ژڤان گەلەکومان خۆ ڤەکێشن بڤێ چەندێ ژی هەولا تامکاریا ئابووری شکستنێ دئینیت.

٢. پرانیا وەلاتێن پاشکەفتی حەزناکەن دەست ژ پشکەکێ ژ وێ سەروەریێ بەردەن یاکو وان بدەستڤەئینای و بدەنە دەسهەلاتا وێ گەلەکۆما کو دەسهەلاتا وێ هەر سنوورەکێ نەتەوەیی یێ دەولەتێن ئەندام دبریت ، هەروەکی تامکاربیا ئابووریا سەرکەفتی وەسا دخازیت .

٣. کێم وکاسیـــێن درێکا ڤەگوهاستن و گەهاندنا نوو و باشی دناڤبەرا وەلاتێن ئەندام دا

٤. هەڤرکی لسەر هەمان بازارێ جیهانی بۆ هناردنا بەرهەمێن چاندنێ یێن وان بۆ وەلاتێن ئەندام .

٥. دووریيا دناڤبەرا دەولەتێن ئەندامدا .

پرسیارێن پشکا شەشێ

پ١/ ئارمانجا سندۆقا نیڤ دەولەتی چییە ؟

پ٢/ / ئەو رێکارو پێرابوون چنە یێن کوژلایێ سندۆقا نیڤ دەولەتیڤە دهێنە ئەنجامدان ژبۆ دەستڤەئینانا ئارمانجێن خۆ ؟

پ٣/ پشکان پێناسە بکە ، ئەو مەرج چنە بۆ دیارکرنا پشکێن دەولەتێ د سندۆقا دارڤێ نیڤ دەولەتیدا ؟ چەوا پشکا دەولەتێن ئەندام دهێتە دیارکرن ؟

پ٤/ کارگێریا سندۆقا نیڤ دەولەتی ژچ پێکداهێت ؟

پ٥/ ئارمانجا پانکا نیڤ دەولەتی چییە ؟ و ئەو یەکە چنە کو بکاردئینن ؟

پ٦/ ئەو رێك چنە کو بانك بکاردئینیت بۆ قەرز پێدانێ ؟

پ٧/ کارێن رێکخراوا بازرگانییا جیهانی چنە ؟

پ٨/ چەوا دەزگەهێ رێکخراوا بازرگانییا جیهانی کاردکەت ؟

پ٩/ پەیکەرێ رێکخستنا رێکخراوا بازرگانییا جیهانی چییە ؟

پ١٠/ رۆلێ داهاتی یێ رێکخراوا بازرگانی یا جیهانی چییە ؟

پ١١/ مەرەم ژ دامەزراندنا رێکخراوا دەولەتێن نەفت فرۆش چییە ؟ رامیار بیا وان چییە ، ئارمانجا ئۆپێك چییە ؟

پ١٢/ خالێن ناکۆك دناڤبەرا وەلاتێن ئۆپێك داچنە ؟

پ١٣/ برگێن پەیماننامەا رۆما (ئێکەتیا ئەورۆپا) چنە ؟

پ١٤/ ئێکەتیا ئەورۆپا ژ گەلەك سازییان پێکهاتییە چنە ؟

پ١٥/ ئارمانجێن ئێکەتییا ئەورۆپا چنە ؟

پ١٦/ پرۆژێ بازارێ هەڤپشکێ ئەورۆپا ل سالا ١٩٩٢ ژ چ پێکدهێت ؟

پ١٧/ رێککەفتنا ماستریخست گەهشتە کیڤە ؟

پ١٨/ ئارمانجێن رێکخراوا ئاسیان چنە ؟

پ١٩/ پێدڤییە رێکخراوا ئاسیان چ بکەت هەتا ب رۆلێ خۆ رابیت ؟

پ٢٠/ هندەك ژ ئەزموونێن تمامکارییا ئابووری ل وەلاتێن پاشکەفتی بژمێرە .

پ٢١/ ئاستەنگێن بەردەم سەرکەفتنا گەلەکۆما ئابووری ل وەلاتێن باشکەفتی چنە ؟

ژێدەرێن پشکا شەشێ

١. د. عبداللة الطاهرود . موفق علي الخليل ، النقود والبنوك والمؤسسات المالية ، الطبعة الاولى، مركز يزيد للنشر ، الكرك ، ٢٠٠٤ .

٢. د. محمود يونس ، اقتصاديات دولية ، الدار الجامعية ، الاسكندرية ، ٢٠٠٧ .

٣. على عبدالفتاح شرار ، الاقتصاد الدولي : نظريات و سياسات ، الطبعة الاولى ، دار المسيرة للنشر والتوزيع والاعلان ، عمان ، ٢٠٠٧ .

٤. مأخوذ من الانترنيت : الموقع :

www.study4uae.com/vb/showthread.php?t=3988

٥. مأخوذ من الانترنيت : الموقع :

http://ar.wikipedia.org/w/index.php?title

٦. ماخوذ من الانترنيت : الموقع :

٧. د. مصطفى السفاريني : مأخوذ من الانترنيت : الموقع : www.arabsino.com

٨. مأخوذ من الانترنيت : الموقع : Terms Of Reference And Guidelines For Tho Organization Of Asean Committees In Third Countries .

٩. www.asean.org

١٠. مأخوذ من الانترنيت الموقع : Asean Secretariat. Asean Vision 2020

www.asean .org

لیستێن زاراڤان

ئینگلیزی	عەرەبی	کوردی
Economics	علم الاقتصاد	زانستێ ئابووری
Public Finance	المالية العامة	داراییێ گشتی
Political Sciences	العلوم السياسية	زانستێن رامیاری
The Science Of Law	علم القانون	زانستێ یاسایێ
Statistics	علم الاحصاء	زانستێ ئامارێ
Function	الوظيفة	ئەرك (پوست)
Allocation Function	وظيفة التخصيص	ئەركێ تەرخانكرنێ
Social Welfare	رفاهية المجتمع	خوش ژیاریيا جڤاكی
Optimum Function	التخصيص الامثل	تەرخانكرنا نمونەیی
Maximum Social Gain	اقصى كسب للمجتمع	بلندتر دەسكەفتی بۆ جڤاكی
Soial Costs	التكاليف الاجتماعية	تێچوونێن جڤاكی
Social Benefits	المنافع الاجتماعية	مفایێن جڤاكی
Net Social Gains	صافي مكاسب المجتمع	دەسكەفتێن جڤاكی
Distrbution Function	وظيفة التوزيع	ئەركێ دابەشكرنێ
Redistribution	اعادة التوزيع	دووبارە دابەشكرن
Stabilization Function	زظيفة الاستقرار	ئەركێ سەقامگیریێ
Stagflation	التضخم الركودي	هەلآوسانا داكێشای
Growth Function	وظيفة النمو	ئەركێ گەشەكرنێ
Economic Growth	النمو الاقتصادي	گەشەیا ئابووری
Growth Of Economic Resources	نمو الموارد الاقتصادية	گەشەكرنا سامانێن ئابووری
Technical Change (progress)	التغير (التقدم) التكنولوجي	گوهۆرینێن تەكنولوجی
Public Wants	احاجات العامة	پێدڤیێن گشتی
Private Wants	الحاجات الخاصة	پێدڤیێن تایبەت
Private Goods	السلع الخاصة	شمەكێن تایبەت

ليستێن زاراڤان

ئینگلیزی	عەرەبی	کوردی
Public Goods	السلع العامة	شمەکێن گشتی
Market Failure	فشل السوق	شکەستنا بازار
Rival Consumption Principle	مبدا التنافس في الاستهلاك	بنەمایێ هەڤرکییێ دا بکارئینانێدا
Exclusion Principle	مبدا الاستبعاد	بنەمایێ لادانێ
Public Expenditure	النفقات العامة	مەزاختێن گشتی
Multiplier	المضاعف	دووبارا هند
Accelerator	المعجل	ب لەز
Public Revenues	الايرادات العامة	دەسهاتێن گشتی
The Domin Revenues	دخل املاك الدولة	داهاتێ مولکێن دەولەتێ
Portfolio	المحفظة المالية	جزدانکا دارایی
Financial Contract	العقد المالي	گرێبەستا دارایی
Financial Contract	المكلف (دافع الضريبة)	باجدەر
Taxpayer	الضرائب المباشرة	باجا راستەوخۆ
Direct Taxes	الضرائب الغير مباشرة	باجانا راستەوخۆ
Indirect Taxes	سعر الضريبة النسبي (الخط المستقيم)	نرخێ رێژەیێ باج (هێلا راست)
Flat Tax Rate	التجنب الضريبي	خۆ لادان ژ باج ێ
Tax Aoidance	التهرب الضريبي	رەڤین لە باج
Tax Evasion	الرسوم	رەسم
Duties	القروض العامة	قەرزێ گشتی
Public Loans (Borrowing)	الدخل التصرفي (الدخل القابل للتصرف)	داهاتی ئامادە بۆ مەزاختنێ (داهاتی ئامادە بۆ خەرج)
Disposable Income	الاثار الانكماشية	شونوارێن داکێشای
Deflationary Effects	الضرائب التصاعدية	باجا هەلکێشانی
Progressive Taxes	الصناعات الوليدة او الناشئة	پیشەسازیێن نۆ دامەزراندی
Infant Industreis	الاثار التضخمية	ئاسەواری شونوارێن هەلاوسانێ
Public Budget	الموازنة العامة	بودجا گشتی

ناڤەرۆك

لاپەر	بابەت	ژ
٤	پشكا ئێكێ - داهاتێ نەتەوەی	
٤١	پشكا دویێ - بازرگانی	
٨٣	پشكا سیێ - رامیاریێن ئابووری	
٩٣	پشكا چوارێ – پاشكەفتن و كەشەپێدان و پلان دانان	
١٢٥	پشكا پێنچێ / دارایێ گشتی	
١٧٨	پشكا شەشێ / رێكخراوێن ئابووری	